

fuat bozkurt

türklerin dini

cem yayınevi

TÜRKLERİN DİNİ

Prof.Dr.Fuat Bozkurt

Birinci Basım
1995

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Din, hemen her toplumda olduğu gibi, Türk toplumunda da kültürün önemli bir öğesi durumundadır. Bireyin kişiliğini bulmasında etkin rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bir süre sonra İslamlık devlet desteği ile yerleşir. İslam'ın kuralları işlenmeye başlar. 600 yıl gibi bir süreç içinde İslam tüm Anadolu insanına damgasını vurur. Onun ulusal bilincini yok etme pahasına potasında eritir. 1908 yılında Meşrutiyet yönetimi ile Türklük bilinci yaratma çabaları başlar. Bu çaba Cumhuriyet döneminde de yoğun biçimde sürer. Nedir, sözkonusu çaba bir yandan cumhuriyet aydınında değer boşluğu yaratırken, bir yandan da Anadolu insanını yeni düzene karşı direnmeye iter. Altmış yılı aşkın süredir varlığını koruyan bu bocalamayı İslam'ın yapısını ve Türk toplumuna etkilerini anlamadan tanımlamak olası değildir.

İslamlık kökende din olmasına karşın, kurucusu Muhammet onu daha çok bir "ulus" biçiminde tanımlama eğilimindedir. Böylece İslamın ümmetçi yapısı, İslam halkları arasında derin iz bırakır. Ümmetçi yapı, tüm Müslümanları birbirine bağlayan, onları cemaat biçimine sokan öğedir. Her Müslümanda silik bile olsa bir cemaat varlığı ve yüksek değerler bilinci bulunur, ilerici ya da cahil olsun, bir Müslümanı öbür Müslümana bağlayan bir bağ bulunur. Din kaygısından uzak marksist etki altındaki işçilerde bile bu dinsel topluluk (cemaat) duygusu sezilir. Nedeni, ümmet yapısının İslamda karmaşık bir yapıda oluşundadır. İslam dumanı tüten bir toplumda doğan kişi bu ümmet ruhundan kolay kolay sıyrılamaz.

Öte yandan, İslamın ideolojik yapısı, kişinin Tanrıya tümüyle teslim olması biçimindedir. İnsanın Tanrı'ya teslim olmasının yolu şeriata teslimden geçer. Oluşan bir toplumun başında bir yönetici değil, doğrudan Allah'ın kendisi vardır. İslamı kabul eden biri "Sen bizim hükümdarımız" dediğinde Muhammet, ona "Hükümdar Allah'tır ben değil" biçiminde karşılık vermiştir.1

Böylece, bir İslam toplumunda yönetim doğrudan Tanrı’nın yönetimidir. Halkın üzerine gözlerini diken Tanrı’nın egemenliğidir. Tanrı ortak yarar adına çalışan üst gücün adıdır. Kamu hazinesi, Tanrı’nın hazinesi, ordu Tanrının ordusu, kamu görevlileri Tanrı’nın görevlileridir.

İslamın bu özelliği Osmanlı Devleti döneminde en derin biçimde yerleşir. Padişah devletin yöneticisi olduğunca dinin de yöneticisidir. Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesidir. Tanrı buyruklarının uygulayıcısıdır. Bu yüzden ona karşı gelen Tanrı'ya karşı gelmiş sayılır. Ülkede yaşayan hiç kimsenin can ve mal güvenliği bulunmaz.

Öte yandan, Kur'an günlük gereksinimleri ele alır. Bunları düzenlemeye çalışır, inanca göre, Kur'an son, gelişmiş eksiksiz kitaptır. Muhammet tüm davranışları ile kusursuz insandır. Bu iki temel ilke sonsuza dek geçerlidir. Bu iki ilkenin yanlışlığını düşünmek, tartışmak olası değildir. Bu yüzden kişinin bütün yaşamı boyu davranışlarını bu iki ilkeye göre düzenlemesi gerekir.

İslamın çok çeşitli terbiye yönlendirici bir işlevi vardır. Çocuklar İslamın kalıpları içinde terbiye edilecek, yönlendirileceklerdir. Bu noktada İslam'ın başka bir özelliği sözkonusudur: İslam topluluklarda biçim ve kalıplar egemendir, İslam'ın topluluk düzeni, Batı'nın toplum düzeninden kesin çizgilerle ayrılır. Batı toplumlarında değerler vardır, İslam'da ne yapılması gerektiğine kişi vicdanıyla karar veremez, toplum kalıplarına göre yapar.

Neyin hayır, neyin şer olduğunu din belirlemiştir. Kişisel seçenekler yok denecek ölçüde azdır.
Ne ki, Türk toplumunun kendine özgü bir hiyerarşik düzen ilkesi vardır. Bu Türk halkının bir özelliğidir. Tarihsel akış içinde böyle bir özellik geliştirilmiştir. Çağlar boyunca içinde yaşadığı yayla ve ordu yaşamı, Türk'te toplumsal bir kumanda ve disiplin düzenini herşeyin üzerine çıkarmıştır. Bu toplumsal vicdanını temsil edecek otorite bir hakan mı olur, bir şef mi olur, bir cami hocası mı olur, yoksa bir kurultay mı olur, önemli değildir. İradesini topluma egemen kılacak bir makam bulunması yeter. O zaman oradan gelecek yasalar, kurallar tüm yaşam düzenini bile değiştirse bunlar, halkın ruhuna bir su gibi kolayca akar.2
Bu nedenle Türkler, bir topluluk biçimini korudukları, aşamalı (hiyerarşik) düzenlerini korudukları sürece dışa karşı dayanıklı olabilmektedirler. Ancak aşamalı düzenleri bozulduğunda, öbür uluslardan dağınık olmakta ve daha kolay bozulabilmekteler. Kore'de tutsak düşen Türk askerleri aşamalı düzenlerini korudukları ve toplu oldukları sürece tutsaklık yaşamını öbür uluslardan daha kolay sürdürmüşlerdir. Ancak aşamalı düzen bozulunca öbür uluslardan daha dağınık olurlar ve kolayca beyin yıkanmasına sokulabilirler. Cami sözkonusu otorite boşluğunu doldurur.
İslam toplumlarında bireyin kişiliğinin oluşma süreci, Batı'dakine göre çok daha uzundur. Az değişmiş İslam toplumları gibi kaypak bir ortamda büyüyen çocuk büyüme bunalımlarını Batılı çocuğun çözdüğü biçimde çözemez. Çocuğun ulusal kişilik kazanmasına İslam engel olur. Sonuçta ise çocuk ulusal kimlikten çok dinsel kimlik kazanır.
Romancı Kemal Tahir Batı ile Doğu toplumları arasındaki bu kimlik bulma olayını şöyle açıklar:

"Batıda aile dölyatağı gibi birşey!.. Hayvanlar, nasıl yavrularını, yürüyüp kendi başlarına yaşayacak hâle gelinceye dek bakıyorlar, sonra da onları yuvadan uzaklaştırıyorlarsa, Batı adamı da çocuğuna belli bir yaşa kadar bakıyor. Kişiliğinin oluşmasında bunun elbette payı vardır. Ama merhametsiz insan yetişmesinde de elbet etkisi vardır. Doğudaki aile bireylerden oluşuyor, ama bireylerden farklı bir karaktere, bir ayrı bütünlüğe sahip oluyor. Bireylerden birinin başına gelen, bütün aileyi ilgilendirir. Batıda sınıfların yaptığı işi, doğuda aile, üstüne yüklenir gibidir." 3

Kemal Tahir Osmanlı aile çekirdeğinin güçlü olduğuna değinir. Ona göre etkili bir eğitimi vardır. Babaerkil aile sistemi içindedir. Otorite çok bağlayıcıdır.
Erikson, insan yaşamını art arda gelen ve çözülmesi gereken bunalımlar olarak tanımlar. Bunalımların olumlu bir biçimde çözümü, kişinin kendisi ve çevresi ile barışık olarak topluma katılmasını sağlar. Erikson'a göre insan yaşamında sekiz büyük bunalım vardır. Bunalımların bir bölümü küçük yaşlarda ortaya çıkar. Kimileri ise ergenlik çağında ya da daha sonra belirir. Bunlar gerekli yaşlarda çözümlenmezlerse, yaşamın sonraki evrelerinde daha zor çözülürler. Erikson'un gösterdiği bunalımlar ve İslam'ın getirdiği çözümler şunlardır:
Birinci sorun, çocuğun doğumdan başlayarak yaşamı güvenle karşılamasıdır. Şefkat, güven, düzen çocuğu güvenle dünyaya bakan durumuna getirir. Anababanın yalnız yasak ve ödüllendirme ile çocuğa yön verme ile yetinmemesi gerekir. Çocuk için anlamlı bir çalışma içinde olduklarını da sezdirmelidirler.

Bu sorunun çözümünde Batı toplumu ile Doğu toplumu arasında önemli ayrım bulunmaz. Doğu toplumlarında erkek çocuğa daha çok önem verilmesi bir ayrılık olarak gösterilebilir.
Çocuğun utanç ve kuşku duygularını aşması ikinci sorundur. Çevre ile ilişki kuran çocuk kimi davranışlarının utanılacak şeyler olduğunu algılarsa dış dünya ile alışverişini keser. Dış dünyayı kuşku duyulması gereken bir ortam olarak görür.
Bu bunalımın çözümünde İslam "Kalıplar ya da ölçüler" (normlar) toplumudur. Kalıplar kişide utancı çok özel bir biçimde ortaya çıkarır. İslam toplumlarında utanç kişinin kendi yaptıklarından utanması değildir. Toplumun beğenmediği bir işi yaptığı için toplumun gazabına uğrayacağı korkusudur.
İslam'da takiyye kavramı vardır. Takiyye, Tanrıdan korkup dinin yasakladığı işlerden sakınmak demektir.
Çocuğun girişkenliğinin gelişmesi üçüncü sorundur. Vücudunu kullanmasını öğrenen çocuk bunun deneylerini yapar. Kırıp döker, cinsel deneylere girişir. Bu evrede deneylerin önü kesilirse çocuktaki girişkenliğin yerini suçluluk duygusu alır.
Girişkenliğin gelişimine İslam'ın önemli bir katkısı bulunmaz.

Çocuğun çevresindeki uygarlığı teknik yönden algılamaya başlaması ve bunları kendine mal etmeye çalışması dördüncü sorundur. İslamda teknoloji dinle birlikte yürütülür. Teknoloji çocuğun karşısına dinsel bir etki olarak çıkar. Ancak. İslam kişiye en çok din konusunda etki eder. İslam'da eğitimin amacı İslam'ın en iyi din olduğunu doğrulamaktır. Çocuğu iyi bir Müslüman olarak yetiştirmektir. Eğitimin bir de öğretisel yapısı vardır. Buna göre eğitim otoriteyi pekiştirir, İslam'ın otoriteye dayanan yönünü güçlendirir.
Bu sorunların çözümü ile kişi ergenlik çağına gelir.
Çözümü gereken beşinci sorun kimlik kişilik sorunudur. Bireyin kişiliğini bulması çok önemli bir olaydır. Büyüklerin dünyasına katılacak olan çocuk, nasıl bir kişilikle katılacağını saptayacaktır. Bir iş, bir meslek seçecek, toplum katları arasında yerini alacaktır. Bu evre erkek ya da kadınlığın topluma nasıl bir kişilikle sunulacağının çözüm evresidir. Tek sözcük ile birey kişiliğinin ne olduğu konusunda karar verecektir.
Bu sorunun çözümü sanılandan daha zordur. Tehlikelerden biri, birkaç kişilik arasında kalan birisinin, bunlardan hangisinin gerçek kişiliği olduğuna karar veremez duruma gelmesidir. Kişilik sorunu çözümünün zor olduğu bu evrede gençler genellikle toplu eylemler içerisinde erimeyi yeğlerler. Çok düşünmeyi gerektirmeyen öğreti ve düşüngü (ideoloji)lere sarılırlar.
Kişilik bunalımını İslam, genellikle bir iman tazeleme biçiminde çözme amacındadır. Genç çevresindekilere benzer. Onlar gibi inançlı, onlar gibi zaman geçiren iyi bir Müslüman olacaktır. Toplumla bütünleşmek için önceden kendisine öğretilen İslam inançlarını kabul edecektir. Ancak kişi bu evrede kimi arayışlara girerse önemli bir kişilik sorunu doğar ve bunalıma düşer. Bunalımdan kurtuluşun yolunu yine İslam'da arar. Kimi aşırı uçlara kayar. Nurculuk, Nakşibendilik, Süleymancılık gibi tarikatlarda kişilik bulmaya çalışır.
Kişinin çevresi ile nasıl ilişki kuracağı altıncı bunalımdır. Bu oluşum bir benliğin (ego) başkasıyla ilişkiye girmesidir. Kişi bu sorunu başarı ile çözemezse kişide yalnızlık başlar. Kişi, başkalarını yalnızlığını bozan ve güvenliğini tehlikeye sokan düşmanlar sayar.
Başkaları ile ilişki kurmada İslamın ümmetçi yapısı önemli bir öğedir. Türk-İslam geleneklerindeki konukseverlik, eşdostla iyi geçinme, bayramlarda başkalarının yaptıkları kötülükleri bağışlama, sert ilişkiler kurmamaya çalışma gibi ilkeler Doğu toplumunun ideolojik yönünü oluşturur.

Kişinin toplum içersinde yapıt vermesi ve yaratıcı olması bunalımı yedinci sorundur.
Yaratıcılık konusunda İslam gelenekseldir, İslam toplumlarında kentlerde gerçek anlamda kapitalist yapıya geçilmemiştir. Üretim sınırlı bir isteğe bağlı kalmıştır. İnsan meslek yaşamında genişliğine değil, derinliğine emek vermiştir. Bir insanın yaratıcılığı çalıştığı kurumun üretimini artırmamıştır. Bir kitap kapağına bir kişinin yirmi yıl emek vermesi övünç kaynağı olmuştur.
İslam'da yaratıcı olmanın başka bir yolu ise gaza'dır. İslam dünyasının sınırlarını geliştirmek, talanla zenginlikleri artırmak yaratıcı olarak işlev görmüştür. Tanrı yolunda gitme kişiye vicdansal rahatlığı verirken, dünyalık da sağlamıştır. "Gazilik" kutsal bir aşama olarak algılanmıştır.
Bir benliğe ermiş kimsenin dış dünya ile alışverişini düzenleyecek ruh düzenine kavuşması sekizinci bunalımdır.
İslam'da bu sorun kurallarla çözülür. Allah ve Muhammet'in yoluna girmiş bir inançlının ne yapacağı tümüyle bellidir. Muhammet'in buyurduğu biçimde davranan bir kimse için dış dünya ile ilişkide düşünülecek bir sorun bulunmaz. Tüm davranışlarında Muhammet'in sünnetlerini örnek alması yeterlidir.4
Türkler arasında bu öbekler kimi zaman çatışır, kimi zaman birbiri ile yarışır durumdadır. Özellikle ilk dört öbek birbirinin kitlesini kapmak için sürekli bir yarış içindedir.
Günümüzde din deyince hemen İslam akla gelir. Ancak, bugün İslam inancı olarak bilinen pek çok inanç çok eskilere iner. Toplumsal yapımıza yön veren bu öğeleri belirlemeden,_bu yapıyı tanımak olanaksızdır.

1

KURTATA

Türk aile yaşamında Türkler kurt'u ata tanırlar. Kurtu ata sayma Türklerde birtakım söylencelerle açıklanır. Tüm toplumlarda inançlar söylencelerle süslüdür. Bozkurt söylencesi, eski Çin kaynaklarında iki biçimde saptanır.

Göktürk destanları bütün Türklerin düşmanlarca yokedildiği bir baskın kıyımı ile başlar. Türk soyunu bu büyük kıyımdan, annesi bezkurt olan bir

kurt kurtarır. Annesi kurt olduğu için öldürülemeyen bu genç, tek başına sağ kalır. Yaz-Kış Tanrılarının kızları ile evlenir. İlk oğluna "Türk" adını verir. Türk'ün on çocuğundan birinin adı "Asena", yani Bozkurt'tur. Bu ad Asena'ya eski analarının adını yaşatması için verilmiştir. Türkler bu evlenmelerin çocukları olarak çoğalırlar.

*

Başka bir söylencede, ana kurt, önce bir kurtarıcı, sonra ana olarak anlatılır. Sağ kalan Türk'ü bu dişi kurt korur, besler. Yeni Türk kuşakları, dişi kurt ile, elleri ayakları kesilmiş tek Türk çocuğunun evlenmesinden türer. Bu evlenmeden doğan çocuklardan biri Asena'dır. Asena atalarını unutmaz. Herkesin de atalarını bilmesini ister. Çadırın önüne bir direk diktirir. Üzerine altından bir kurt kafası koyar. Bu kurt başı Türk'ün ilk bayrağı olur. Türkler, Ergenekon'dan çıktıkları zaman, hanlarının adı Börte Çene, yani Bozkurt'tur.

Uygur Türeyiş destanında ise, Tanrı bir erkek kurt biçiminde yere iner. Uygurların atası sayılan Kaocho boylarının kökeni hakkında Çin kaynakları şu bilgiyi verir:

"Bir hakanın olağanüstü iki kızı vardır. Hakan, kızlarını insanlarla evlendirmeye kıyamaz. Onları Gök (Tanrı)'ya sunmaya karar verir. Bu amaçla ülkesinin kuzeyinde ıssız bir yerde yüksek bir tepecik yaptırır. Kızları tepenin üzerine kor. Onları kabul etmesi için Tanrı'ya yakarır. Aradan üç yıl geçer. Kızların annesi "onları artık geri getirelim" der. Hakan getirmez. Bir yıl daha geçer. Yaşlı bir kurt gelir. Gece gündüz tepeyi bekleyip ulur. Tepeciğin altında kendine in yapar. Orda r. Kurt bir türlü gitmez. Küçük kız ablalarına şöyle der:
—Babamız bizi Gök (Tanrı) ile evlenmek için buraya bıraktı. Şimdi kurt geldi. Belki bu Tanrı'nın yolladığı kutsal bir hayvandır. Ben aşağı inip ona gideceğim, onun eşi olacağım.
Büyük kız karşı çıkar:
—Bu pis bir hayvandır. Anamız, babamız, bu evlenmeyi onaylamaz.
Küçük kız ablasını dinlemez. Aşağıya iner, kurtla evlenir. Çocukları doğar. Baba kurttan doğan bu çocuklar, Kao-cho adlı Türk boylarının ataları olurlar.

Bu destanların özü aynıdır. Bu öze göre, yok olma ile yüz yüze gelen,Göktürk soyunun yeniden dirilip çoğalmasını bir Bozkurt, ana kurt sağlar. Böylece Türkler bir anlamda kurdu ata sayarlar, ona saygı duyarlar. Böyle bir inanç eski Türklerde totemciliğin varlığı savını getirir.
Bir Hun prensinin bir altın yontusu bulunmuştur. Söylenceye göre, Asya Hunlarının hanı Maotun'un soyu ejdere dayanır. Büyük olasılıkla, ejder çok eski dönemlerde tapınç olmalıdır. Ayrıca Reşidüddin, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Câmi'utTevarih adlı yapıtında 24 Oğuz boyunu sıralarken her dört boy için bir ongon kuşu gösterir. Böylece şahin, kartal, tavşancıl, sungur, üçkuş, çakır kuşları Oğuzların totemleridir.
Bir çok bilgin, totemizm'in insanlığın ilk dini sayar. Totemizm inancında genellikle bir topluluk, bir bitki türüne ya da bir nesneye mistik, akrabalık duyguları ile bağlıdır. Bu bağlanışın belli görev, yasak ve törenleri vardır. Totemizmin başlıca şu özellikleri vardır:
"Aynı totemden olan kişiler aynı atadan geldiğine inanırlar. Bireyler totemin adını, işaretini taşırlar. Aynı totem çevresinde toplanan kişilerin birbirleriyle evlenmeleri yasaktır. Totemden olan kişiler için totem olan hayvan ya da bitkiyi yemek yasaktır. Totemin, inanan topluluğun üyelerine yardımcı olduğuna, onları çeşitli tehlikelerden koruduğuna inanılır.5 "
Genellikle hayvanlar totem sayılmışlardır. Kimi zaman söz konusu hayvan yerine, onun bir parçası (kuyruğu, dili, pençesi, tüyü vb.) totem yerine geçer. Hayvan totemleri, en çok avcılıkla geçinen ilkel toplumlarda görülür.6
Türklerde totem inancına uygun kimi inanç ve davranışlar izlenir.
19.yüzyıl sonlarında Orta Asya Türkleri arasında totemcilikteki "şuringa"yı andıran put fetişler vardır. Altay ve Yakut Türklerinde Baba ve anayı temsil eden putlar bulunur. Abdülkadir İnan, Türk ırkından şamanistlerde, tavşan, ayı, kartal, sincap gibi adlar taşıyan putlar bulunduğunu bildirir. Ayrıca büyük şamanlar, kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar için yapılmış putlar vardır. Televüt Türklerinin totemi Tilek'dir. Bu totem insan biçimindedir. Şaman dualarında Tilek'e çağrılır. Ayı, şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir. Şor Türklerinin avcıları, Şangır denen putu kutsal sayarlar. Bu put da insan biçimindedir. Üzerine av hayvanlarının derilerinden parçalar asılır. Kendini menmun eden avcılara bol bol av verir. Darılırsa ormanları yakar. Avcıları hasta eder. Kuş biçiminde görüntülenen ruhlar daha çok Yakutlara komşu, Dolaganlarda bulunuyor. Yakutlarda en çok sayılan kuş Kartal. Yakutlara göre, ilkyaz ile güz kartalın ruh gücüne bağlı. Kartalın kanatlarını bir kez çırpması ile buzlar eriyor, iki çırpması ile ilkyaz geliyor. Anlaşıldığına

göre, Yakutlarda bu kuş eski dönemlerde güneş ve Göktanrının sembolüdür. Kartal geleneği son dönemlere değin Başkurt Türklerinde de yaşamıştır. Kartal ile ağaç tapıncı arasında ilişkiler vardır. Başkurtlar eski dönemlerde tanımadık biri ile karşılaştıklarında kuşunun ve ağacının ne olduğunu sorarlar.
İbn Fazlan Başkurtların 12 Tanrıları bulunduğunu bildirir.7 Kış, yaz, yel, ağaç, insan, hayvan, su, gece, gündüz, ölüm, yaşam, yerin ayrı Tanrıları vardır. Gökte olan Tanrı tümünün büyüğüdür. Ancak o öbürlerini eşgüdüm içinde yönetir, içlerinden kimileri yılana taparlar. Balıklara tapanlar da vardır. Kimileri ise turna kuşuna taparlar. Turna kuşuna tapanlar bir gün düşmanları ile yaptıkları savaşta yenilirler. Bu sırada düşmanların ardından turnalar bağrışmaya başlar. Düşmanlar bundan ürküp kaçarlar. Yengin durumda iken yenik duruma düşerler. Bunun üzerine Başkurtlar turnaya tapmaya başlarlar. Turnayı Tanrı saymaları, böyle bir söylenceye dayanır.
Başkurtlar, ağaçtan bir nesne yaparlar. Onu bir yere asarlar. Yolculuğa çıkarken ya da düşmanla karşılaşırken onu öpüp secde ederler.
Alevilerin kutsal kitabı Buyruk'ta geçen bir öykü, Uygur Türeyiş destanındaki söylenceyi anımsatır:

Günlerden bir gün İmam Cafer Hazretleri inananlarla oturmuş söyleşir, inananlardan birine döner:
Yarın sana bir kişi yolluyorum. Kızını ona ver, buyurur.
Bu inanan evine geldiğinde, İmam Cafer'in söylediklerini karısına anlatır. Akşam yatar. Sabah kalkıp hazırlanır. Bu sırada evin dış kapısından bir ses gelir. Dışarı çıkıp bakınca, kapıda bir kurdun durduğunu görür. "İmam Cafer'in söylediği kişi bu olmalı" diye içinden geçirir. Hiç düşünmeden, kızını getirip kurdun eline verir. Kurt kızı alıp gider. Birkaç gün. geçtikten sonra karısı:
Be adam, İmam Cafer'in sözü ile kızı kurda verdin. Kurt kızı alıp gitti. Kaç gündür kızdan haber ucar gelmedi. Git şu karşıki koruluğu ara. Kızı kurt yemişse, kemiklerini devşir getir, bir yere gömelim. Ondan umut keselim, der.
Bunun üzerine adam, kalkıp kızını aramaya meşeliğe doğru yola çıkar. Gider, gider, gider. Bir sürü, kuşun uçtuğu bir yere varır. Bir güzel kız ile, bir yakışıklı delikanlının oturduğunu görür. Kendi kızını tanır. Kızı ve damadı ile oturur. Korkularını, kuşkularını anlatır. Sonra dönüp evine gelir. Gördüklerini karısına anlatır. Karı koca mutlu olup sevinirler.

Böylece kurtla evlenme ve kurdun insanlaşması öğeleri, Buyruk'ta da işlenir. Eski inançlardan Anadolu'ya uzanan köprü Alevilikte noktalanmış olur.
Ne ki, tüm bunlar Eski Türklerinde Totemci olduğuna kanıt sayılmaz. Totemcilikte yalnızca bir hayvanı ata saymak, onun görüntülerini yapmak yetmez. Totemci ailede anayı esas alan toplum düzeni egemendir. Akrabalık totem bağına dayanır. Mülkiyet ortaklığı vardır. Devşirme ve avcılığa dayanan bir tür "asalak" ekonomi bulunur. Her sopun bir totemi vardır.
Oysa Türk toplum yaşamı "baba" ağırlıklıdır. Kan akrabalığı vardır. Bireysel mülkiyet önemlidir. Tarım ve hayvancılığa dayanan bir ekonomi egemendir. Yalnızca "kurt" ata sayılır. Başka totem atalar bulunmaz. Kurt söylencesi tüm toplumda yaygındır. Bu da kurda karşı korku ile karışık duyulan saygıya dayanır. Çünkü kurt, bozkırların korkulu hayvanıdır. Özellikle hayvan sürüleri için büyük tehlike durumundadır. Kurdun asıl adı bile söylenmez. Türkçede kurdun gerçek adı "börü"dür. Kökende kurt, kurtçukların adıdır. Sonuçta kurt, kutsal ve saygıdeğer sayılmasına karşın, kurda tapılmamıştır. Bir toplulukta bir hayvana saygı duyulması o topluluğun totemci toplum sayılmasını gerektirmez. Nitekim Zerdüşt dinende inek ile köpek kutsaldır. Kimi Hint dinlerinde hayvan öldürmek yasaktır. Eski Mısır dininde Apis öküzü kutsaldır. Timsah ve kartala tapılır.
Başkurt ve Oğuzlarda avcı kuşlarla ilgili inançlarda totem izleri vardır. Ancak bu, büyük olasılıkla komşu halkların etkisiyle olmalıdır. Sözgelimi, Başkurtlar için Ural halklarının etkisi düşünülebilir. Fin ve Macar etkisi söz konusudur. Oğuzlardaki bu inançlar ise Moğol etkisine dayanır. Moğollarda totemciliğin izleri bulunur. Moğol aile düzeninde ana baskındır. Asalak ekonomi vardır. 8

2

KUTSAL ATA

Şamanlık içinde erimiş eski Türk inançlarından biri de ataya tapınçtır. Ataya tapınç olayı da evrensel inançlardandır. Ataya tapınç, insanın ölümün

kaçınılmazlığını bilen tek yaratık olmasından kaynaklanır. Ne ki bu gerçeği bilmek yetmez. Kişi, bunu düşünmeyi her dönemde hem de dirençle yadsır. Ata, kendisine tapacak soyu var olduğu sürece yaşayacağına inanıyor. Bu yüzden kabile toplumlarında çocuktan yoksunluk korkunç bir yıkım demektir.

Yunan mitolojisinde Toprak ana Gea öz çocuklarını öldürüp yer. Zeus'un oğlu Dianisos'u Titanlar yerler. Zeus da onun yüreğini yiyip yeni bir Dianisos yaratır. Bunlar insan kurbanının izleri olarak değerlendirilir.9

Tevrat'tan öğrendiğimize göre İsrailoğullarında da durum böyledir. Tevrat'ta erkekleri, çocuk bırakmadan ölen kardeşlerinin dul karılarını eş olarak almaya zorunlu kılan kesin buyruklar vardır. Böylece doğacak olan oğullar ölen kardeşin soyunu oluşturacak, onun sürekliliğini sağlamış olacaktır.10

İnsan kurbanı geleneği Araplarda da vardır. Kenan illerinde (Kuzey Arabistan) doğanın düzenini yöneten Tanrılara insan kurban edilir. Cahiliye döneminde Araplar Tanrının öfkesini yatıştırmak için en değerli olan erkek çocuğunu kurban ederler, insan kurbanı geleneğinin izleri göksel dinlerde saptanır. İsa insanlığı kurtarmak için kendine kıymayı göze alır. İsa, Son Yemek'inde ekmeği öz vücuduna, şarabı kanına banar. O kan insanlığın kurtuluşu uğruna dökülecektir, İslamlıkta Kurban bayramı geleneği de aynı içeriktedir. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme girişiminden esinlenir.

Ataya tapınç inancı ölen kimi güçlü kişileri kutsama ile başlar. Ata giderek yarı Tanrı düzeyine gelir. Eski Yunanda Heraslar böyledir. Hint Avrupa halklarında ölünün mezarına eşyası konur. Büyük ve saygıdeğer ölülerin akrabaları öldürülüp yanına gömülür. Bu insan kurbanı geleneği özellikle Keltlerde korkunçtur. Kuzey Avrupa halklarında Freyr için kurban da aynı ürkütücülüktedir. Bu halklarda erkek domuz olan Freyr bolluk Tanrısıdır. Törenlerle ona insan kurban edilir.

İnsan kurbanı geleneği uzak doğu halklarında da saptanır. Gerçekte, insanlığın geçmişine koşut bu inanç Türklerde de vardır. Ata tapıncında, baba/ata, öldükten sonra ruhları aracılığı ile, aile bireylerini korur. Bu yüzden onlara saygı gerekir. Hunlar her yıl mayıs ayı ortalarında atalara kurbanlar sunarlar. Tabgaçlar atalara kurbanlar keserler. Türklerde ata anıları kutsal sayılır. Mezarlara karşı yapılan saygısızlıklara ağır cezalar verilir. Ata mezarlarına silah, değerli eşya, mücevher konur. Kimileyin ölen başbuğun altın gümüşle bezenmiş donatımlı atı, kadını birlikte gömülür. Öbür dünyada ikinci bir yaşamın varlığına inanılır. Bu inançta ruhlar bengüdür. Göktürkçede, "tin" sözcüğü ruh anlamındadır. Sözcük aynı

zamanda "soluk" anlamındadır. Ölüm, soluğun kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması olarak düşünülür. Böylece öbür dünyada yaşamalarının sağlandığı düşünülür.
Eski Türklerde en büyük kurban attır. Orta Asya ve Altay kurganlarında birçok at iskeleti bulunur. Öbür hayvanlardan erkek hayvan kurbanı üstün sayılır. Türk inancında insan kurbanı geleneğinin kimi izleri sezilir. Sözgelimi, Hunlarda yakın akrabaların birlikte gömülmesi olayından sözedilir. Göktürklerdeki geyik söylencesi benzer bir örnek sayılır. Söylence şöyledir: Deniz Tanrıçası ile ilişkide bulunan Göktürk dedelerinden biri avda bir geyik öldürür. Bundan dolayı o günden sonra, Göktürk boyu hep kurban olarak insan yollamak zorunda kalır.
İsadan 1000 yıl önce Çinde yasayan Chao Türklerinde de kurban törenleri yapılır. Chao hanı, kurban töreni olan av şöleni ok ile geyikler avlar. Atalarının tapınağına kurban eder.
Geyik ve dağ keçisi türünden "Kilen-Kiyik" söylencesel tek boynuzlu bir hayvan vardır. Bunun bir adı da ku-tu'dur. Söz konusu ad, Türkçe kutlu (kutlu) sözünden gelir. Söylentiye göre Kutu, Kırgız illerinde bulunur. Türkler geyik, dağ keçisi ve kilen kiyik gibi hayvanların, kutlu bir dağda başka kutsal hayvanlarla brlikte yaşadığına inanırlar. Hanın köşkü ile birlikte yer ve gök tapınaklarının o dağda bulunduğunu sanırlar. Kutu ile geyik, o kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek ölümsüzleşirler.11
Çinde ağaç dibinde yapılan yer Tanrısına kurban verme töreni, değişik biçimlerde Türk boylarında da görülür. Kagnılı Türk boyu bunlardan biridir. Güz döneminde bir ağaç, dal ya da koru çevresinde yarış edilir. Ya da kötü ruhlardan arınmak istenen bir yerde kurban verilir. Oraya ağaç orman dikilir. Kurban olarak bir koyun gömülür. Üzeri, söğüt ve çiçekli saz dalları ile örtülür. Üzerine kımız dökülür. Tabgaçlar ise törenle ağaç ya da orman diker. Bu yeşillik Hakan soyunu simgeler.
Eski Türklerden Chou'lardaki (İ.Ö. 1050-249) kurban töreni ve ongun dağıtımı ile ilgili av şölenleri Göktürklerde de sürer. Chou'larda, her yiğidin vurduğu hayvan, onun ongunu olur. Chou hanı güz döneminde, ok ile geyikler vurur, bunların kimi bölümlerini kurban olarak atalar tapınağına yollar. Bunu izleyen törenlerde kurbanın kalan eti, Han soyundan kimselerce yenir. Böylece ata ruhları ile bir bağlantı kurulmuş olur. Sözkonusu şölende konumlarına göre kişilerin yerleri belirlenmiştir. Kadeh ile ant içilir.12
Göktürlerde yıl kış ile başlar. Yıl dönenceleri ve törenleri "yangı kün" (yeni gün) adı ile anılan günde başlar. Hunlarda ve Göktürklerde yaz aylarında

gök ve su Tanrısına, yer Tanrısına, kurbanlar verilir. Atalar için yapılan töre, atalar mağarasında yapılır. Gök ve göğün simgesi ejder (Kökluu) töreni ise Temir ırmağı kıyılarında gerçekleşir. Doğu Hunlar, göller ve suların bulunduğu volkanlı dağlarda göğe ve ejdere taparlar. Bu dağlara gök dağı anlamında adlar verirler. Göktürkler yer Tanrısı törenini, Ötüken'in batısındaki çıplak dağlarda kutlarlar.

Göktürklerde, düğünlerden önce de av şölenleri düzenlenir. Ok, kargı gibi araçlarla dağ keçisi türünden hayvanlar ve yaban atları vurulur. Oğuz avları ve av törenlerinde bu olay canlı tablolarla betimlenir. Avlanan hayvanın "Sünük" (kemik) denen kimi kesimleri geleneğe göre Oğuz beylerine dağıtılır. Av, belli kurala göre bölüşülür. Tören sırasında beylerin katmanları dağıtılır, ant içilir.

Türkçede "tapıg" ya da "yagışlıg tapıg" adlı kurban törenlerinde koç, koyun, at, geyik ve dağ keçisi sunulur. Çin ile birlikte eski göçebeler, İskit ve Hunlarda insan kurbanı olduğunu bildirilir. Bu gelenek 6-7. yüzyılda Çin'de de Göktürklerde de görülmez. Göktürklerde insan kurbanı üzerine tek Bizans elçisinin, Valentin'in gözlemidir. Valentin, İstemi Han'ın ölüm törenini (yog) anlatırken şöyle der:

"Yas günlerinden birinde, dört bağlı Hun getirdiler. (Kağanın) babasının atları ile birlikte bunları ortaya koydular. (Öbür dünyaya) gelip, (Kağanın) babasının çevresine girmelerini buyurdular, 13 "

İnsan kurbanı üzerine, bunun dışındaki kaynaklar ise daha da belirsizdir. O kaynaklarda tören, ölüm ile sonuçlanmaz. Sözgelimi, bir Çinli kadının ölen bir Uygur hanına, kendini kurban etmesi istenir. Çinli kadın bunu yerine getirmez. Bir başka kaynakta ise ölen bir Çin hanına, bir Türk yiğidi kendini kurban etmek ister. Ancak başkalarınca durdurulur.

Hayvan kurbanı geleneği ise Göktürklerde görkemlidir. Göğe, yıldızlara, göksel atalara ak donlu kurbanlar sunulur. Bir dağ tepesinde, ok ve kargı ile avlar vurulup yakılır. Sıgun (dağ keçisi) ile kiyik (geyik) türünden hayvanların gök tanrısı ile ilgisi bulunduğuna inanılır. İnanca göre, bunlar hakanın ormanında yaşar. Hakan soyu üzerine anlatılan söylencelerde de bu hayvanlar yer alır. Bunları ancak hakan avlayabilir. Bu yüzden İlteriş Han ve Göktürk soyundan gelen başkanlarına Kutlug adı verilir. Yine Göktürklerde geyik kurbanı bulunduğu sanılır. Büyük olasılıkla, geyiklerin hakan ormanında yaşadığı inancı Göktürklerde de sürer. Kurbanların öbür dünyaya hizmet edeceğine inanılır. Toprağa ve toprak ruhlarına sunular

kurbanların çiğ eti, kanı yere gömülür. Ak donlu at göğe kurban edilir. Koyun, koç ise gömülür. Bu, belki de toprağa verilen bir kurbandır. Göktürk atalar tapınağındaki kurban çukuru, at koyun ve kuş kemikleri ile doludur. Belki de Göktürklerden de eski olan Sibirya'daki kurban taşları üzerinde at ve geyik çizimleri ile kan akıtma olukları bulunur.
Oysa Ak Hunlarda durum değişiktir. Kuşaklı yiğitler arasında bir birlik yasası vardır. Bu yasaya göre, yiğitlerden biri ölünce, öbürleri kendini kurban ederler. Çinlilerde ve Türklerde bu gelenek erken unutulur. Moğollarda insan geleneği 13. yüzyıla dek sürer.
Batılı kaynaklar Atila'nın ölümünde, birçok kimsenin öldürülüp birlikte gömüldüğünü bildirirler.
Tüm bu verilere karşın, Eberhard, Türkler de böyle bir geleneğin bulunmadığını vurgular. Eberhard'a göre, insan kurbanı geleneği, bozkır kültürünün ürünü değildir. Tarım kültüründe vardır. Türkler, insan kurbanını yasaklamışlardır.14

3

GÖKTANRI

Bilge Kağan yazıtı "Ben, Türklerin gökte doğmuş Tanrısal Bilge Kağanı, tahtıma oturdum" diye başlar. Bu söyleyiş bir inancı yansıtır. Çağların içinde süzülüp gelecek bir inancın öz toplumunca yazıya dökülmüş ilk tümceleri bunlar. Birçok inancı içinde yorumlayacaktır.
Bozkır Türk topluluğunun gerçek dini Göktanrı inancı sayılır. Bu inançta Göktanrı tek yaratıcıdır. Tengri (gök) en yüksek varlıktır. İnanç düzeninin direğidir. Yaratıcıdır, tam güç sahibidir. Ona kurbanlar sunulur. Çok kez Göktanrı diye anılır. Eliade'ye göre Orta ve Kuzey Asya topluluklarına özgü, özgün inanç anlayışı. Giraud için doğrudan "bütün Türklerin ana tapınımı" durumunda.
Göktanrı, genellikle kişilerin yaşamına aracısız karışır. Buyurduğu istemlerine uymayanı cezalandırır. Gök'ün istemine karşı gelinmez. And içme, şükür Göktanrı'ya yapılır.
Asya Hunlarının hanı Maotun İ.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna yolladığı bir mektupta utkularını Göktanrı'nın yardımıyla kazandığını bildiriyor. 4. yüzyıl

başlarında Hun devletini kuran Liu Yüan, genç yeğeninin yiğitliğini överken Göktanrı, bu kişiyi Hunluları düşünerek dünyaya getirdi" diyor.
Asya'da tarih sahnesinde görülen halklarda Göktanrı inancının izleri görülüyor. Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar Göktanrı'ya kurbanlar sunuyorlar.
Eski Türk yazıtlarında Tanrı kimileyin, "Türk Tengrisi" biçiminde ulusal bir Tanrı olarak anlatılır. Göktürkler onun isteği ile Çinden ayrılıp ulusal bir devlet (680-682) kurmuşlardır. Türklere hakanı o vermiştir. Ancak topluluk hakanı bıraktığı için, "Tanrı" onları yıkıma sürüklemiştir. Tanrı Türk halkının bağımsızlığı ile ilgilenen bir "ulu varlık"tır. Tonyukuk'a başarı için gerekli bilgiyi o bağışlamıştır. Göktürk hanlığının kurucuları, Bumin ile İstemi'yi Türk töresini yürütmeleri için o tahta çıkarmıştır. "Türk ulusu yok olmasın... özgür ve bağımsız olsun" diye İlteriş hakan ile hanımı İl-Bilge Hatun'u o yüceltmiştir. Savaşlarda onun istemi ile utku kazanılır. Kısmet ve kutu o verir. Yaraşmayan kimselerden geri alır. Şafak söktürür, bitkiyi canlandırır. Ölüm de onun istemine bağlıdır.
Kişi, Göktanrı'ya diz çökerek yalvarır. Tanrı'dan kut ister. Bu istek onaylanırsa, atlar çoğalır, kişinin yaşamı uzun olur. Kuzgunun niyazı bile Tanrıya ulaşır. Doğru ve yalancı kişiyi Tanrı bilir.
Orhun yazıtlarında "Yukarda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış." deniyor. Burda Tanrı düşüncesi, salt maddi gökyüzü değil; ulu bir varlık. Tanrı bengü, Tanrı, her şeye egemen, her yerde o var.
İlk ulusal Türk inancı sayılan Göktanrı inancının özü budur. Ama Şamanlık eski Türk inancına damgasını vurur. Daha doğrusu adını verir. Türklerde inanç dağdan yuvarlanan bir kartopunu andırır. Bu kar parçası vadiye yaklaştığında kocaman bir çığ olmuştur. Gerçekte tüm dünya dinleri için de durum budur. Ancak Şamanlıkta eski ile yeninin bileşimi daha belirgindir. Yeni inanç, eskiyi ortadan kaldırma yoluna gitmez. Eskiye eklemeler yapar. Bu yüzden Şamanlık, Göktanrı anlayışına dokunmaz. Eliade, Ulu Tanrı söz konusu olduğu zaman Şamanlığın sırıttığını söyler. Müslümanlıkla Göktanrı dini arasında, ilginç kimi ortak noktalar bulunur. Göksel Tanrı, Allah'ı karşılar.

4

ŞAMANLIK

Türk inancına çok yönlü adını veren inanç şamanlıktır. Gerçekte bozkır halklarının dinsel inançlarını şamanlığa bağlama yerleşmiş bir kanıdır.
Şamanlığın büyük araştırıcısı Eliade'ye göre şamanlık kısaca esirime ve dalgınçlık tekniğidir. Ancak, her esirime de şamanlık değildir. Şaman, kendi özel yöntemleri ile esirir. Bu esirime durumu içinde ruhunu göklere yükseltir, yer altına indirir. Oralarda gezip dolaşır. Ruhun bedenden ayrıldığını duyar. Ruhları denetimi altına alır. Ölü, şeytan, cin ve perilerle bağlantı kurar. Hastaları sağaltır. Ölülerin isteklerini yerine getirir, insanların dert ve dileklerini bildirmek üzere gökteki ve yerdeki Tanrıların yanına gider. Onlara aracılık yapar. Bu özellikleri ile ilkel topluluklar da şaman korku ve saygı uyandırır. İnsan ruhunun uzmanıdır. Halk kitlesinin doğaüstü ve yürek gücünün doyumuna bakar. Ancak işlevi başka dinsel sihirsel inanç din adamlarında olduğu ölçüde kapsamlı değildir. Bir zorluk olmazsa şamana iş düşmez.
Şamanlık kökende dinden çok, büyü kişiliğinde bozkır Türk inanç düzenidir; Doğanın katı koşullarına karşı bir yaşama biçimidir. Eski Türkler arasında Şamanlığın bir türü yaşar. Eski Türk toplumunda görülen, Tanrı ve "yersu" inançları ile ilgisi bulunmaz. Ancak Türk inancı ile şamanlık arasında şaşırtıcı bir uyum olmuştur. Özellikle Türklerdeki atalar kültü, kartal inancı, demircilik ve at kurbanı şamanik özellikler kazanmıştır. Kökende şamanlığın en büyük özelliği, yayıldığı bölge halkının ruh yapısına bürünme yeteneğidir.
Türk düşüncesi uzun bir yol sonunda Şamanlığa ulaşır. Kendinden önceki birçok inancı içinde özümler. Bu yüzden şamanlık belli bir birlik göstermez. Dünyanın çeşitli yerlerinde ve zamanlarında ayrı görüntüye bürünür. Zamana ve çevreye göre uyum gösteren çok renkli bir inanç konumundadır.
Şamanlıktaki "Esirime" Türk inançları ile bir bileşime varmıştır. Böylece şaman ruhu gezip dolaşır. Tanrılarla bağlantı kurar. Eski Türk toplumunun doğaya bağladığı gizli güçler yeni anlamlar kazanır. Yavaş yavaş geliştirerek, ona yeni öğeler ekler. Böylece tüm manevi alemini belirli bir kadro içine almayı başarıp bir din sağlamlığı kazanır. Yine de dıştan etki yalnız Türk dinine özgü değildir. Din tarihçilerine göre, her dinde bu tür etkiler, birleşimler, yenilemeler bulunur.

Şamanlık, Göktürklerde kağan ve çevresinden çok halk arasında yayılmış ve benimsenmiştir. Yazıtlarda bu inançtan söz edilmez. Bizanslı gezginler Menander (6.yy) ve Theophylakt (7.yy) şamanlığın günümüzde iyi biçiminde tanınmasını sağlamışlardır. Eski Türk dini için görece "şamanizm" terimi kullanılır. Bu, Altay ve Yakut şamanlığının çok üstünde bir dinsel anlayıştır. Büyük göçebe hanlıkların dinidir.
Günümüzde eski Türk dini dendiğinde hemen akla Şamanlık gelir. Sürekli adı geçer de, ne olduğunu pek kimse tanımlayamaz. Oysa Eski Türkler bir dizi inançların ardından şamanlığa geçmişlerdir. Şamanlık çok kimsenin tanımlayama-yacağı ölçüde çok renklilik gösterir. Kendinden önceki bir çok inancı özümseyerek değişik bölgelerde değişik gelişim gösterir. Yine tüm dinler için geçerli olan zamana göre biçimlenme bu doğa dininin en belirgin özelliğidir. Ayrı zaman dilimlerinde, ayrı giysilere bürünür.
Şamanlığın esası Göktanrı, Güneş, Ay, yer su, ata, ateş (ocak) tapınçlarıdır. Dinsel tören belirli bir tören içinde yürütülür.
Çin kaynaklarına göre, Orta Asya Şamanizminin esasları Göktanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) tapınçlarıdır.

a. Doğa Her Zaman Haklı

Doğa güçlerine inanç tüm halk dinlerinde bulunuyor. Sözgelimi eski Yunan Tanrı ve Tanrıçaları doğa güçlerinden kaynaklanıyor. Zeus, gökler Tanrısıdır. Yağmur yağdırıyor, şimşekler çaktırıyor. Bulutlar yolluyor. Apollon güneş, gençlik Tanrısı. Afrodit ilkyaz, sevi Tanrıçası, vb... Ancak eski Yunanlar, eski Mısır ve Mezapotamyalılarda olduğu gibi, Tanrıları insan biçiminde düşünüyorlar. Bu düşünceye göre her ilin bir koruyucu Tanrısı vardır.
Eski Mısır'da ise Nil, bolluk Tanrısı. Eski İran'da, ateş Zerdüşt'ün Tanrı Ahuramazda'nın göstergesidir. Romalılara göre her yerin koruyucusu var. Her insanın koruyucu perisi bulunuyor. Örnekler çoğaltılabilir. Sonuçta bütün halklar Tanrıların somut benzerlerini yapıyorlar. Yunanlılar heykel, Hintliler ve Araplar putlarla görüntülüyorlar Tanrılarını.15
Türklerde doğada birtakım gizli güçlerin varlığına inanma ilk dönemlerden başlar. Bu inanç Orhun anıtlarında "yersu" terimi ile anlatılır. Orhun anıtlarında "Yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer kılındığı zaman ikisinin arasında kişi oğlu yaratılmış" tümcesi seçilir. Kırgızların Manas destanında "Yer yer olduğu zaman, su su olduğu zaman" dizeleri geçer. Her iki

söyleyişte de anlam aynı insanoğlunu dünyanın yaratılışına bağlar. Gök ile yer kılındığında, kadın ile erkek varolmuşlardır.
Altay Türklerine göre yer yaratılmadan önce "su" vardır. Altay söylencesinin bir anlatısı "Önce su vardı. Yer, gök, ay güneş yoktu" diye başlar. Söylencenin öbür biçimininde ise "önce deniz vardır. Yer gök yoktur. Tanrı Ülgen denizin üstünde uçar. Konmak ister. Konabilmesi için dünyanın yaratılması gerekir. Birden Su içinde Ak Ana çıkar. Ülgen'e buyruk verir. Bu buyruk üzerine yer yaratılır. Söylenceye göre bizim dünyamızdan başka 99 dünya vardır. Dünyaların yeraltıları (cennet/cehennem) bulunur. Uygurlar da bu "yersu" inancını sürdürürler.
Eski Türklerde dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıcın gizemli güçleri var. Ayrıca güneş, ay, yıldırım, yıldız, şimşek, ruh Tanrıları sayılır. Ruhlar iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayrılır. Erkek Tanrılar yanında Umay adı verilen Tanrıça vardır. Asyalı Hunlar ilkyaz ve sonyazda atalara ve doğa Tanrılarına kurbanlar keserler. Han Tanhu, gündüz güneşi, gece dolunayı ulular. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar girişimlerini ayyıldız hareketleri ile denetlerler. Tabgaçlar ilk ve sonyazda atalara kurbanlar sunarlar. Kurbanlar taşev tapınağı içinde kesilir, çevreye kayın ağaçları dikilir. Bunlardan kutlu ormanlar oluşur.
Hunlar, saldırıyı ya da savaşı ancak ayın büyümekte olduğu veya tamamlandığı günlerde göze alırlar. Büyük kağan en büyük dinadamı gibi birşeydir. Her sabah Tanrının çadırından çıkar, tapınır gibi bir tavırla, doğan güneşi selamlar. Uğur getiren yeni ay gördüğü zaman ise aynı saygı ile selamlar.

b. Yer-Su

Eski Türkler, Göktanrı gökte "Tengri ruhları"nın varlığına inanıyorlar. Doğaya tapıyorlar. Doğaya tapınım, "yersu" terimi ile karşılanıyor. Yer-Su tapınımı büyük imparatorluklar döneminde gelişerek vatan tapınımı düzeyine yükseliyor.
Göktürkler "ıduk yersub" (kutsal yer su) kavramını kullanıyorlar. Bu koruyucu ruhlar ve yurt anlamına geliyor. Yazıtlarda "eçümiz apamız tutmış yer sub" (atalarımızın yönettiği yer su) kullanımı geçiyor. Yer-Su tapıncı, Ötüken ve Budun ili dağları ormanları temsil eder. Bu kutsal yer-su ruhları Göktürklerin yazgısını yönetir. Yurdun korunmasında yer-su ruhlarının rolü Tonyukuk yazıtında pek çok vurgulanır. Göktürk yurduna saldıran

düşmanlar, Tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımıyla gafil avlanarak basılmışlardır.
Yersu'lar Uygurlarda da kutsal sayılır. Yazıtlarda "ıduk Ötüken" ve "tamıg ıduk baş" olmak üzere iki yersu adı anılır. "Iduk Ötüken" kağanlığın merkezidir. Kutsal Tamıg, Tamir suyunun kaynağıdır. Uygurlarda Kutlu Dağ söylencesindcki kayalık ulusa güç ve mutluluk veren ruhtur. Yine eski Türklerde yağmur taşı olarak kullanılan Yada taşı vardır. Tüm bunlar doğaya tapınım öğeleridir.
Bugünkü şaman Türk boylarında görülen dağ, su (ırmak, .göl, pınar), ağaç, kaya tapınçları eski Türk yazıtlarında "yersu" adı altında toplanmıştır.

c. Dağ

Dağı kutsama evrensel bir inançtır. Eski Yahudiler Sina dağını, Yunanlılar Olimpus dağını, Araplar Arafat, Hindular Himalaya dağını kutsarlar.16
Yer Su ruhlarının en özgün göstergesi dağlardır. Şamanist Türklerde dağ tapıncı Göktanrı tapmayla ilgilidir. Hunlar eski Yurtlarında Hanyoan dağına her yıl Göktanrıya kurbanlar keserler. Gantsuanşan dağı Hunların kutsal dağlarındandır. Hun hanları Çinle yaptıkları sözleşmeleri Hunda dağı tepesinde kurban keserek antlarla pekiştirirler.
Göktanrı tapıncı ile dağ tapıncı birbiriyle yakından ilgilidir. Altaylı Şor ve Beltirler, Göktanrıya kurbanlarını yüksek dağ tepesinde törenlerle sunarlar. Bu törene tengere tayıg (Tanrı gök kurbanı) derler. Gardizi'ye göre, Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlar. Türgeş ve Çiğil Türkleri yakınlarındaki bir dağı Tanrıların makamı sayarlar. Yüksek dağ tepeleri göklere yakındır.
Orta Asya dağlarının çoğu Türkçede ve Moğolcada kutsal sözlerle adlanır. Günümüzde Orta Asya'da ve Altaylarda şamanist her boyun, her oymağın kendine özgü kutsal dağı bulunur. Ama Altaylar tümünün ortak kutsal dağıdır. Boylardan kurulan büyük birliklerin ortak kutsal dağları vardır. Göktürklerde de dağ ve mağara kültürü önemli. 7. Yüzyılda Göktürk imparatorluğuna giren tüm Türk ve yabancı boylar için Ötüken dağı ve ormanı kutsaldır. Hakanın otağı Ötüken'de kuruludur. Her yıl boylar başbuğları ile Budin İnli mağarasında törenler yaparlar. Atalara kurbanlar sunarlar. Türkler İslama girdikten sonra bile bu tapınç sürecektir. Divan'ı Bağdat'ta yazan Kaşgarlı Mahmut, Ötüken'i anacaktır.

Cüveyni'nin saptadığı Uygur söylencesinde, kutsal Kuttag vardır. Uygurlara mutluluk ve bolluk sağlar. Bu dağı Çinliler gördükten sonra Uygurlar perişan olmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'daki Erdene Ula (Mutluluk Dağı) için de aynı söylence anlatılır. Moğolların taptıkları, Erdene Ula'yı Çinliler alıp götürürler. Dağın bulunduğu yerde bir kadın şaman tapınarak Tanrıya dua eder. Mutluluk dağını geri getirir. Bu söylence Uygur Kuttağ söylencesinin çeşitlemesidir.
Söylencelerde Orta Asya'nın verimli dağları Çinlilerce tutulduğu dönemlerin anılarını yansıtır. Bolluk dağlarını yitiren göçebeler bu dağların anılarını yıllar yılı unutmazlar. Hunlar, Gansu ilindeki Tsilenşan dağından ayrıldıktan sonra ağıtlar yakacaklardır.
Şamanlara göre tüm dünya ruhlarla dolu. Dağlar, ırmaklar, göllerin tümü canlı nesneler. Kutsadıkları ırmaklar göller salt yerel nesneler değil. Konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi olan varlıklar. Dağ doğrudan ruh, ruh doğrudan dağdır. Bunları ayırmak zor. Şamanistler çok eski ilkel doğada canlılık anlayışını yaşatıyorlar.
Şaman törenlerinde, şaman Altay dağlarına sesleniyor. Ondan yardım umuyor.

Üzülmeyelim Tanrı var
Tasalanmayalım Altay var
Altay'ım diye tapıyoruz

Ruhlar ve büyük şamanlar Altaylardan esin alırlar.
Kutsal dağ kavramı Moğollarda da var. Moğolların Gizli Tarihinde Cengiz Han gençken Merkitlerin bir baskınında Burhan Haldun dağına sığınır. Bu dağın yardımıyla düşmanlardan kurtulur. Söylence şöyle:

"Burhan Haldun tepesine çıktım. Burhan Haldun'un yardımıyla kırlangıç gibi kurtuldum. Her sabah Burhan Haldun'a tapınmalıyım. Bunu soyum ve soyumun soyu böyle bilsin!"
Temuçin bu sözlerle kuşağını boynuna, külahını koluna astı. Güneşe karşı döndü. Eliyle göğsüne vurdu. Güneşe karşı dokuz kez diz çöküp tövbe etti. Pişmanlık belirtti.

Benzer bir öykü Altay Türklerinde de var. Moğollarca izlenen Altaylılar Karagay dağına sığınıyorlar. Dağa kurban kesiyorlar. Birden bire dağı, orman kaplıyor. Moğollar yol bulamıyor. Altaylılar kurtuluyor.

11.yüzyılda Gardizi, Dokuz Oğuzların çok büyük bir dağa taptıklarını yazar. Oğuzlar o dağa kurban keserler.17

Eski Türklerin Yersu tapınımı Sibirya ve Orta Asya Şaman Türklerinde yaşıyor. Altay Yenisey ve Yakut Türkleri dağ, orman, ağaç, yer pınar tapınçlarını sürdürüyorlar. Kutsal dağlar için görkemli törenler yapıyorlar. Başkurtlar, bütün Ural dağlarını kutlu sayarlar. Bununla birlikte her boyun kutlu bir dağı bulunur. Uralın orta kesimindeki boylar Tura, Kırktı dağlarını kutsarlar. Kırktı dağında bir ağaca çaput bağlarlar. 18

Göktanrıya yapılan tören de yüksek ve kutsal dağın tepesinde yapılıyor. Bir ağızdan ilahiler söyleniyor. Dağlar, ırmaklar, ormanlara sesleniliyor.

Anadolu'da da kimi dağlar kutsal sayılır. Yaklaşık her Alevi köy ya da obasının kutsal saydığı bir, iki dağ vardır. Anadolu böyle kutsal sayılan dağlarla doludur. Kimi yerlerde böyle dağlar için törenler yapılır. Yağmur dualarına çıkılır. Kurbanlar sunulur, adaklar adanır. Yörükler göç sırasında Toros dağları ruhlarına kurbanlar sunarlar. Çanakkale yöresi Türkmenleri Kazdağını kutsarlar. Ordaki Sarıkız'ı ulularlar. Çevrede yaşayan Aleviler arasında Sarıkız üzerine söylenceler anlatılır, deyişler söylenir. Sözgelimi şu deyiş Sarıkız mitolojisini anlatır:

Hey kurbanın olam, Zülfikâr Ali
Sen yarattın yeri göğü ezeli
Dünya görmemiş böyle güzeli
Hey kurbanın olam Zülfikâr Ali

Falıma nurundan Kabe'ye düşen
Mevla nefesinden süzülüp geçen
Sarıkız elinden doldurup içen
Hey kurbanın olanı Zülfikâr Ali

Eşiğinin yanında Yan Yatan Sultan
Sarıkız divanında kumlan aslan
Sırrı, esrarı bilendir Selman
Hey kurbanın olam Zülfikâr Ali

Malımı, canımı helal aldın mı?
Irzıma, kanıma helal aldın mı?
Sarı Sultan'ımı helal aldın mı?
Hey kurbanın olam Zülfikâr Ali.

Deyiş çok renkli motifleri içerir. Orta Asya'da Anadolu'ya uzanan uzun yolun tüm öğeleri serpiştirilmiştir. Deyişe göre, varı yoğu yaratan Ali'dir. Sarıkız'ın nuru süzülüp Tanrı Ali'den gelmiştir. Ali kapısında yan yatan Selman'dır. Sarıkız divanında kurulan bu Selmanı Farisi, Ali'nin tüm sırrını bilir. Sonra Sarıkız, Selman'ın nikahlısı, helallisi olur.
Burda anlatılan olaylar, tümüyle Eski Türk destanlarındaki öğeleri anımsatır. Oğuz Kağan Destanı ile kimi koşutluklar bulunur.

Oğuz Kağan Destanı'nda, günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarır. Karanlık basar. Gökten bir ışık düşer. Bu ışık, güneşten, aydan daha parlaktır. Oğuz Kağan yürür. Bu ışığın içinde bir kız görür. Çok güzel bir kızdır. Başında ateşli, parlak bir beni vardır. Altın Kazık, Demir Kazık gibidir. O kız, öyle güzeldir ki, gülse Göktanrı da güler. Ağlasa, Göktanrı da ağlar. Oğuz Kağan onu görünce aklı kalmaz, onu sever ve alır.

Kazdağı yöresinde anlatılan Sarıkız masalı şöyledir:

Birgün Fatma Anamız çok üzgün ve tasalıdır. Ağlar. Bu sırada Hz. Ali, Kan Kalesini açmaya ve ele geçirmeye çalışır. Hz. Ali, Fatma Ana'nın derdini, üzüntüsünü duyar. O sırada Kan Kalesi hanının kızını almak üzeredir, ki o anda Fatma Anamızın eli Hz. Ali'nin yakasına yapışır. Hz.Ali'nin önünde hanın kızı can verir. Hz. Ali bu olayı Fatma Anamızın kadınlık kıskançlığına yorar. Fatma Anamızı, kızın odasına götürür. Orda gönlünü alır. Niye geldiğini sorar. O da derdini söyler.
"İki oğlumuz var. Bir de kızımız olsaydı! tşte bunun için tasalanıp geldim" der.
Hz. Ali şöyle karşılık verir:
"Var Kabe'den kızını al!"
Fatma Ana o anda kendini dünya güzeli bir kızla, Kabe içinde bulur. Bu mır topu yavrusuyla, atası Hz. Muhammet'e varır.
"Gör bakalım, sahibim Ali ne verdi?" der.

"İyi ama yavrum, bu çok güzel kızı görmek için, benim üçüncü gözüm yok. iki gözüm Hasan-Hüseyin'dir. Var bunu Hz. Ali'ye götür. Tanrı'ya emanet etsin" diye karşılık verir Muhammet.
Fatma Ana:
"Ben istedim diye verdi. Ali geri almaz" der. Hz. Muhammet:
"Öyleyse götür, Kabe'ye bırak. Tanrı kendisi bilir.
"Fatma Ana, kızı Kabe'ye bırakmaya giderken Kabe'nin kapısında yan yatmakta olan Selman'la karşılaşır. "Ey Selman, burda ne işin var?" diye sorar. "Sahibim Ali, bana bir kutsal emanetini almamı buyurdu. Onu almaya geldim" der. Fatma Ananın kucağındaki nurtopunu alıp gözden yiter.
Selman Kafdağı'nda elmastan, yakuttan bir köşke bırakır. Kız büyür. Selman kızın yetiştiricisidir. Selman, arada bir uğrayıp kızı yoklar. Kız büyüdükçe yaşlı Selman'ın güzelliğine vurulur. Bir gün Tanrıya duaya durur. 'Yalvarıp yakarır. Durum Ali'ye malum olur. Ali:
"Halin yaman" der.
Yeri göğü yaratan, kendi tüm gizemine Selman'ı ortak eden Ali, Selman'a acır. Onu genç, yakışıklı bir delikanlı yapar. Gidip, Kafdağındaki köşkünden kızı getirir. Sarıkız tepesinde ona bir dünya sarayı düzer. Sarıkız dünya sarayında yirmi gün yaşar. Artık kendisine bu yaşayış, kimsesizlik ağır gelmeye başlar. Bir gün Selman'a:
"Atamı, anamı, dedemi, kardeşlerimi göresim geldi. Onları bana göster" diye yalvarır. Selman Sarıkız'a acır,
"Sarıkız'ın çok güzel. Seni görmek istiyor. Bir gel, onu gör" diye yakarır.
Fatma Ana, Ali'den izin alıp gelir. Sarıkız'ı görüşür. Bu buluşmadan sonra Sarıkız ölür, Selman ise yeniden yaşlanır.
Yedi kız sağ yanda, yedi kız sol yanda, yedi de sürünerek kendi özlemini inleyerek sızlayarak Ali'yi sormaya gider. Yirmi gün sonra Ali'nin kapısına gider. Örtüsüne girer.

Fatma Ana Sarıkız'ı görmeye gittiği zaman güzün ilk günüdür, işte bugün, Kazdağı çevresindeki Aleviler her yandan Kazdağı'na gelirler. Büyük toplantı ve eğlence yaparlar.
A.Yılmaz, bu söylenceyi 110 yaşında bir dededen derlemiştir.
Söylencede dağ kutsaldır. Dağın kutsal sayılması, yersu tapmanın bir bölümüdür.
A.Yılmaz, Kaz Dağını ululama doğrudan Şaman inancına dayanır. Kuzey Türklerinden Aktav Türkleri gelip bu alana yerleşmişlerdir. Eski inançlarını

Türk-İslam örtüsü altında yaşatmışlardır. Ayda Torugan'a Sarıkız, asıl dağa da Kazdağı adını vermişlerdir.

ç. Ağaç, Orman

Bir orman tümüyle ya da kimi ağaçlar kutlu sayılıyor. Şamanların en çok saydıkları ağaç kayın. Altay şamanları kayının Tanrıdan koptuğuna inanırlar. Bunun için, kayına yıldırım düşmez.19 Doğu Türkistan'ın Müslüman şamanları has
tayı afsunla sağaltırken kayın ağacı bulunduruyorlar. Son yıllara değin Altaylı şamanlar kayın ağacı olmadan tören yapmıyorlar. Kayın salt törende bulunan bir araç değil, kendisine tapılan kutsal bir varlık. Kaç Türklerinden bir şaman kayına kurban sunarken şöyle sesleniyor:

Altın yapraklı kutsal kayın
Sekiz gölgeli kutsal kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın
Ey kutsal kayın ağacı
Sana kara yanaklı, ak kuzu kurban ediyorum.

Bu açıklamaya göre kayını, ana Tanrı Umay ile, Ülgen yere indirmiştir. Altay dualarında hep bay kayın anılır. Beltir ve Sagaylar gök ya da dağ kurban törenini kayın ağacı altında yaparlar. Yakutlar karaçam ağacını sayarlar. Çocuğu olmayan Yakut kadın kara çam ağacına gelir. Ak at derisini ağacın altına serer. Ağacın karşısında dua eder.
Orman tapıncı, kuzeyli çağdaş avcı uluslarda da en önemli tapınçlardan. Yakut avcılarına göre dokuz orman Tanrısı ruhu bulunur. Bu ruhlar avcıları korur. Onlara bol av bağışlar.
Son zamanlara dek avcılıkla geçinen Şor Türkleri orman ruhuna pek önem verirler. Bu ruhlar avcının temiz ve doğru sözlü olmasını ister. Avcı ava çıkacağı gün cinsel ilişkide bulunmamalıdır. Avcıların aile bireyleri de temizliğe özen göstermelidir. Avcılar dönünceye değin obada oyun, şakalaşma, eğlence yasaktır. Orman ruhları böyle şeyleri sevmezler. Bu ruhlar avcılardan öyküler, masallar dinlemeye bayılırlar. Bu yüzden avcılar yanlarında bir usta hikayeci bulundurur.20

d. Su, Pınar, Irmak, Göl, Kaya

Eski dönemlerden beri Türklerde su önemli bir öğedir. Orhun anıtlarında "yersu" Türklerin koruyucu ruhudur.
El Biruni, Oğuzların çok bereketli bir pınar yanındaki kayaya taptıklarını, secde ettiklerini yazar. Gardizi'ye göre Kimek boyu İrtiş ırmağına tapar. Su Kimeklerin tanrısıdır. 10.yüzyılda İbn el-Fakih, Barhsan Türklerinin Isık gölünü kutsadıklarını yazar. Barhsan Türkleri Isık gölüne taparlar.
Çağımızda Altay Türkleri doğa tapıncına "yersu" derler. Görkemli törenlerle "yersu"ya ilahiler söylerler. "Bereketli hayvan sürülerimizin canlarını yaratan yersuyumuz" diye seslenirler.
Arap kaynaklarına göre, eski Oğuzlar ve Moğollar sudan kaçarlar. Hiç yıkanmazlar. 10.yüzyılda İbn Fadlan "Hiç yıkanmazlar, hele kışın su ile hiç ilgileri olmaz" diye sözeder. 13.yüzyılda Cengiz Han bu geleneği yasallaştırır.
Cücenler giysilerini ve ellerini yıkamazlar. Aynı töre şaman Oğuzlarda ve Moğollarda da görülür. Gardizi Kimek ve Kıpçakların İrtiş ırmağına taptıklarını bildirir. Ona göre "Su Kimeklerin Tanrısıdır." Bu yüzden Tobalar onları küçük görürler. Haşaretten sayarlar. Bu gelenek koyu şamanistlerin su tapıncına inanmalarından kaynaklanır.21

e. Ateş, Ocak

Eski Türklerde ateşe tapınç çok önemlidir. Altaylı şamanist Türkler şöyle bir söylence anlatırlar:
İlk insanlar meyve ve otla beslenirlerdi. Ateşe gereksinimleri yoktu. Tanrı onlara et yemelerini buyurdu. Ateşe ihtiyaçları oldu. Ülgen gökten, biri kara biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avcunda ezerek bir taşın üzerine koydu. Başka bir taşla vurdu. Otlar ateş aldı. Böylece Ülgen, ilk kez ateş yapmasını insanlara öğretti. "Bu ateş atamın gücünden taşa düşmüş ateştir" dedi.
Bu yüzden, Altaylarda ve Yakutlarda, çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılır. Kuzey Altaylarda gelin güvey gerdeklerinde ilk ateşi çakmak taşıyla tutuştururlar. Üç gece, üç gündüz bu ateşin yanında bulunurlar.
Yakut şamanları dinsel tören için ateşi çakmak taşıyla elde ederler. Bu ateşe kutsal ateş derler. Kibritle yakılan ateş dinsel törende kullanılmaz.
Ateşe bakıp gelecekten bilgi vermek Türklerde eski bir görenek. Türklerin büyük hanlarının belli bir günü vardır. O gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur, dualar edilir. Ateşin üzerinden büyük

yalınlar yükselir. Yalınlar yeşilimsi olursa, bol yağmur yağacaktır, iyi ürün olacaktır. Kızıl olursa savaş olacaktır. Sarı olursa salgın ve sayrılık olacaktır. Kara olursa han ölebilir, ya da uzun bir yolculuğa çıkacaktır.
11.Yüzyılda Gardizi şöyle diyor:

Hintliler gibi ölülerini yakarlar. Ateşi en arı nesne sayarlar. Ateşe düşen her şeyin arı olacağına inanırlar. Ölüyü kir ve günahlardan arınması için ateşe atarlar.

Şaman inancına göre ateş herşeyi temizler. Kötü ruhları kovar. 6.Yüzyılda Batı Göktürk hanına gelen Bizans elçileri ateşler arasından geçmişlerdir. Bu törenle, elçilerle gelmesi olası kötü ruhlar kovulmuş olur. İnancın izleri ile Müslüman Türklerde de karşılaşılır.
Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar, "alaslama", "alazlama" biçiminde Türkiye Türkçesinde de kullanılır. Ateşle temizleme anlamındadır.
Alas sözü Yakut ve Altay şamanlığında geçen bir sözcüktür. Yakut şamanları kötü ruhları "alias, alias" diye kovarlar. Şaman kutlu od ile alazlama yapmaktadır.
Ocak tapıncı ile ateş tapıncı birbirinden ayrılmaz. Şaman dualarında atalarımızın yaktığı ocak denir.
Şaman törenlerinde okunan manzum dualardan birinde ateş ruhu şöyle kutsanır:

Otuz dişli ateş anam
Kırk dişli kayın anam
Gündüzleri bizim için
Çalışıp çabalıyorsun

Ruhlara inanma, kahinlik ve falcılığı da birlikte getirir. Hunlarda, Uygurlarda falcılık yaygındır. Uygurlardan kalan Irk Bitik yazıtı kahinlikle ilgilidir.22
Ne ki, kahinlik ile falcılık salt Türklere özgü değildir. Eski ve orta çağlarda insanlığın genel arayışlarındandır. Eski Mısır'da Yunan'da, Babil'de önbilicilik ünlüdür. Romalılar kendilerini bu gizeme kaptırmışlardır.
Bizans kaynaklarına göre Türkler ateşi de kutsal sayarlar. Göktürklerde görülen bu inanç Zerdüştlüğün etkisiyledir.

Büyük devlet kuran Şamanistler dinsel törenlerini uygulamak için tüzük oluşturuyorlar. Mançular bunu yapmış. Çinlilere göre Hunlarda da benzer tören var. Dinsel törenler belirli bir düzen içinde yapılır. Hakanın otağındaki tapınakta her yıl başında tören yapılır. Törene 24 Hun boyunun başbuğu katılır. Yılın beşinci ayında Lungçeng kentinde toplanırlar. Atalara, Göktanrı'ya, yersu ruhlarına kurbanlar sunarlar.
Sonyazda atlar iyi beslenmişlerdir. Orman yanında toplanırlar. Çevreyi dolaşırlar. Halkın ve hayvan sürülerinin sayısını belirlerler. Hakan günde iki kez tapınım için çadırından çıkar. Sabah güneşe, geceleri aya tapar.
İÖ. 121 yılında Çinliler bir Hun prensini yenip otağını ele geçirirler. Savaş kazancı arasında bir de altın put vardır. Çin tarihçilerine göre, Hun prensi bu put karşısında Göktanrı'ya kurbanlar sunar. Hunlar bir işe girişeceklerinde yıldızların ve ayın durumuna bakarlar.
Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran çeşitli Türk soyları da Göktanrı'ya, yersuya, güneşe, aya kurbanlar sunuyorlar. Dinsel inançları Hunlarınki gibi. Tobalar, Siyenpi geleneği üzerine ilkyazın ilk ayında Göktanrıya, kurbanlar kesiyorlar. Doğuda bulunan tapınakta atalara kurbanlar sunuyorlar. Sonyazın ilk ayında Göktanrıya kurban törenleri yapıyorlar. Dinsel tören, kurban törenleri bir kurallar dizisi içinde yapılıyor. Atalar tapınağına bir taş oyuyorlar. Kuzey yurdundan güneye göç ediyorlar. Taş evde göğe, yere, hakanın soyuna kurbanlar kesiyorlar. Kurbandan sonra kayın ağaçları dikiyorlar. Bunlardan Tanrısal kutlu ormanlar yeşeriyor. İÖ. 3. yüzyılda Tobalarda Hun tapınçları sürüyor. Tobalar, egemenliklerindeki Cücenleri aşağılıyorlar.
519 yılında Juan juanlarda bir kadın şaman, bir prensi göğe yolculuğa yolluyor. Sonra bu prensi geziden geri çağırıyor. Bunun için güzün orta ayında bir ovada çadır kuruyor. Çadırın içinde yedi gün oruç tutuyor ve tüm bir gece dua ediyor.
Vl.yüzyılda iç Asya'dayız. Göktürk soyu, büyük Türk devletini yeniden kurmuştur. Göktürkler eski dinsel inançlarına bağlı bir soy. Bu soy, devlet yönetiminde ulusal yazı ve ulusal dili geliştirecektir. Ulusal devlet bilincinin tomurcuğu açılacaktır. Tüm bunlara karşın ilkel şamanlık yaşayacaktır.
Göktürkler de şamanlığa inanıyor. 6. yüzyılında gelişmiş bir ulus olmasına karşın bugünkü Altay uluslarının şamanlık-larındaki birçok ilkel öğeleri bulunduruyor.
Keçeden Tanrıların biçimini yapıyorlar. Deri torba içinde koruyorlar. Bu görünüşü iç yağı ile yağlıyorlar. Sırıklar üzerine dikiyorlar. Yılın dört

çağında Tanrılara kurbanlar kesiyorlar. Bu görüntüler, Altaylıların Töztös, Yakutların Tanara, Soyonların Eren, Moğolların Ongon dedikleri putlar.
At ve koyun kurbanların kafalarını sırıklara takarlar. Hanın çadırı Ötüken dağındadır. Kapısı doğuya bakar. Her yıl boy başbuğlarıyla birlikte ataların mağarasına kurbanlar sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında Tanrıya kurban keserler. Ötüken dağının batısında 500 lii uzakta yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üstünde ağaç ve ot yoktur. Buraya "Budun ili" derler. Ülkeyi koruyucu ruh anlamındadır. Ruhlara taparlar, kamlara inanırlar.
Göktürkler ve Uygurlardan sonra Orta Asya Bozkırlarının efendileri Kırgızlardır. Çin ve İslam kaynaklarına göre onlar da şamanı Tanrılara ruhlara kurbanlar sunuyorlar. Kurban töreninin belli bir zamanı yok. Sulara ağaçlara kurban kesiyorlar. 10 yüzyılda İslam gezgin Dülef'e göre her yıl üç bayramları var. Dinsel törenlerinde uyaklı deyişler okuyorlar.
Ebu Dülef Yedi Su ve Sırderya ırmağının doğusunda oturan Karluklar için şu bilgiyi veriyor:
Karluk Türklerinin yanmayan ağaçtan tapınakları bulunur. Duvarlarında eski hakanlarının görüntüleri belgelenir.
Bu sav doğruysa, Karluk şamanlığı oldukça gelişmiş. Tapınaklı bir din durumuna gelmiş.
Yine Gardizi'ye göre Kırgızlar boy boy çeşitli varlıklara taparlar, inek, kirpi, saksağan, şahin, güzel ağaçlar bu tapılan nesnelerdir. Her yıl belli günlerde çalgıcıları gelir. Çalgılar çalmaya başlayınca şaman bayılıp düşer. O yıl neler olacağını, kıtlık, bolluk, yağmur, kuraklık, tehlike, güvence ve düşman saldırısı konularında sorular sorulur. Şaman tüm bu sorulara yanıtlar verir ve çok kez söyledikleri olur.
10.yüzyılda Hazar ile Aral arasında Oğuzlar yaşarlar. İbn Fadlan'a göre İslam ülkesine yakın olmalarına karşın Oğuzlar Şamanlıkta direnirler. Ibni Fadlan, ilk Oğuz beyi Küçük inal Beyi görür, inal Bey önce Müslüman olmuştur. Ama, halkı "Müslüman olursan bizim başkanımız olamazsın" diye karşı çıkmıştır, İnal Bey yemden şamanlığa dönmüştür.
Fadlan'ın gördüğü ölü gömme törenleri de tıpkı Göktürklerinki gibidir. Mezar üzerine kurgan yapılır. Balbal dikilir. Yug (aş) yapılır. Kesilen hayvanların derileri, baş, ayak ve kuyrukları ile birlikte ağaca asılır. Böylece ölülere kurbanlar sunulur.

f. Ruhlar

Şamanlıkta iyi ve kötü ruhlar bulunuyor. Altay şamanlığında Ülgen, en büyük ruh ve Tanrı sayılır. Kırgız ve Kazak Türkçesinde ülgen büyük, ulu anlamında. Buryat dilinde "anamız yağız yer" demek. Buna göre Ülgen yer Tanrısının adı.
A.Anohin'in saptadığı söylenceye göre, ülgen, iyilik eden bir varlık. Ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşıyor. Onun katına giden yolda yedi (ya da dokuz) engel var. Bu yol erkek şamanlara dinsel tören sırasında açıktır. Buna karşın erkek şaman da ancak beşinci engele de ulaşabilir. Ordan geri döner. Ülgen'in sarayı altından tahtı vardır. Kendisi insan biçimindedir.
Ülgen yaratıcıdır. Tüm varlığı yaratan odur. Ona aylı güneşli tüm katları yaratan odur diye seslenirler. Ateşi yaratan odur. Sacayaklarını ocaklara o yerleştirmiştir. Gökten dökülen rahmet onun ağız sularıdır. Ayı ile güneşin devinimini yaptırır. Ak bulutları ülkeden ülkeye aşırır.
Ülgen'in yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Bunlar göklerde bulunur. Oğullarının her birinin özel adı vardır. Kızları topluca Akkızlar adı ile anılır.
Ülgen'in hizmetinde başka ruhlar da vardır. Bunlar Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçu ruhlarıdır. Yayık insanlarla Ülgen arasında aracılık yapar, insanları kötü ruhlardan korur. Ay ve güneşten bir parçadır.
Suyla, yerde bulunur ve insanları korur. Gözleri otuz günlük uzaklıktan görür. At gözlerine benzer. Ay ve güneşin kırıntılarından yaratılmıştır, insan yaşamındaki değişimleri izlemekle görevlidir. Dinsel yolculuğunda şamanı saldıracak kötü ruhlardan korur. Yayık ile birlikte kurbanın canını göklere götürür. Dinsel törende onuruna saçı olarak rakı kullanılır.
Karlık, Suyla'nın en yakın arkadaşıdır. Utkuçu göklerde bulunur. Yer yüzüne inmez. Ülgene kurban sunmak için göğe çıkan şamanı karşılar. Şamanın dileklerini Ülgen'e sunar. Ülgen'in oğulları da gökte bulunur. Her Altay boyu bir oğulu kendi koruyucusu sayar. Ülgenin dokuz kızı (ak kızlar) şaman dualarının esin kaynağıdır.
Şamanlıkta başka, iyi dişi ruhlar da vardır. Umay, Ana Maygıl, Aka Ene, Ayasıt bunlardandır.
Umay çocukları ve hayvan yavrularını korur. En ünlü Türk dişi Tanrısıdır. Eski çağlardan beri bilinir. İlk Göktürk yazıtlarında adı geçer. Bilge Han "Babam hakan öldüğü zaman küçük kardeşim Külteğin yedi yaşındaydı. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Külteğin erkahraman adını aldı" der. Anasını Umaya benzetir. Yine yazıtlarda "Tanrı, Umay ve kutsal yersu ruhların Türklere yardım etmesinden söz edilecektir.

Ayasıt, yaratıcı, bolluk, gönenç dişi ruhudur. Kimi insan ve hayvan yavrularını korur. Dağınık yaşam öğelerini toplayıp birleştirir. Yakutlarda eski Umay'ın işlevini üstlenmiştir. Ana karnındaki çocuğa "kut" üfler. Çocuğa can verir. Gebe kadınların koruyucusudur. Yakut kızları ayasıt adına put yapıp karyolalarının altına saklarlar. Kısır kadınlar çocuk için Ayasıt'a dilekte bulunurlar.

Şamanlıkta birtakım kötü ruhlar da vardır. Bunların başında Erlik gelir. Erlik, Altaylılara göre "güçlü" demektir, insanlara her türlü kötülükleri yapar. Hastalıklar yollar, kurbanlar ister. Kurban verilmezse, o obaya ya da ocağa ilişir. Ölüm, yıkım yollar. Öldürdüğü canlının ruhunu yer altındaki karanlık dünyasına götürür. Kendisine uşak yapar. Şaman dualarında şöyle betimlenir:

"Bindiği at kara küheylan, döşeği kara kunduz derisi. Beline kuşak yetişmez, Göz kapağı bir karış, kara bıyıklı, kara sakallı. Yüzü kana çalmış, parlak saçlı bay erlik. Kuvası kişi göğsünden, kadehi kurumuş kafatasından, kılıcı yeşil demirden, kapkara yüzlü. Bindiği at kara küheylan, dizgini kara ipek, kamçısı kara yılan, tam önüme gülerek gel!"

Erliğin de yedi (ya da dokuz) oğlu var. Dokuz da kızı bulunur.

Şaman inancına göre bütün dünya ruhlarla dolu. Dağlar, göller, ırmaklar (yersu) tümü canlı nesneler. Dağlar, ırmaklar, göller şamanlar için salt yerel adlar değil. Konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi olan varlıklar. Şamanistler bu inançlarında çok eski ilkel animizm döneminin anılarını yaşatıyorlar.

g. Şaman

Şaman, kendinden geçme yöntemi ile ruhlarla ilişki kurabilen din adamıdır. Doğaüstü varlıklarla ilişkiler kurabilir. Onların gücüne sahiptir. Bunları toplum adına kullanır. Tanrılarla insanlar arasında aracılık yapar. Tanrılarca seçilmiştir. Ruhlar buyruklarına verilmiştir. Gücü tanrısaldır. Bu güç başı üzerine bir bulut olarak gelir. Ebemkuşağı biçimine girerek vücudunu doldurur.

Şaman bu inançlarla büyür. Düşsel evreni geniş bir kimsedir. Doğadaki sırları bilir. Küçüklüğünden beri düşüncelidir. Kimileyin bunalımlara girer. Doğaçlama deyişler söyler. Dinsel duyum içinde kendinden geçtiğinde, ruhunun göklere çıktığına ya da yer altına indiğine, cehennemi gördüğüne inanır.

Genellikle bir kişinin şaman olup olamayacağı çocukluğundaki birtakım ruhsal belirtilerden anlaşılıyor. Nioradze bunları şöyle anlatıyor: "Cinperi dev görme, sık sık gelen baş dönmeleri, bayılmalar gelecekten haber verme yeteneği. (...) Şaman olacak kimseler, şamanlık mesleğini alana değin ruhsal ve bedensel acılar içinde kıvranırlar. Çoğu zaman yemeden içmeden kesilirler, insanlar arasına katılmazlar. Dış görünüşleriyle sinirlidirler. Evlerinden ormanlara, kırlara kaçarlar. Dışarda karlar üzerinde yatarlar. Tek başına yaşadıkları yerlerde ruhlarla ve cinlerle konuşurlar.
Drenkova'ya göre, insanlardan çekinme ve korku, içe dönük bir ruhsal yapı, sıkıntı ve düşüncenin ağır basması şamanlık için önbelirtilerdir. Bu durum karşısında o çocuğun yakınları, çocuğun ata ruhunca seçilmiş olan çocuğu bu ağır görevinden alıkoymak için türlü çarelere başvururlar. Ancak bütün bu çarelerin işe yaramadığı anlaşılırsa genç altaylı öğrenim ve eğitim için bir şamanın yanına verilir. (...) Sözgelimi Kırgızlarda bir kimsenin şaman olması yaklaşık olarak yukardaki belirtilere uygun düşmektedir:
Şamanlık öğrenmekle elde edilmez. Soydan gelir. Kimse şaman olmak istemez. Geçmiş şamanlardan birinin ruhu şaman adayını sarar. Bundan sonra şaman adayı deneyimli bir şaman yanında eğitime başlar. Yaşlı şaman ona tüm gerekli öğretileri belletir.
Yakutlarda şaman adayı uğraş öğretisine şöyle giriyor:
Tüm oymak toplanır, bir dağ ya da tepe üzerine çıkar. Yaşlı şaman, geleceğin şamanına üstlük giysisini giydirir. Eline at kılları bağlanmış bir asa verir. Genç adayın sağında dokuz genç, solunda dokuz kız bulunur. Yaşlı şaman, uğraşa bağlılık yemini okur. Bu uzun bir duadır. Genç aday aynı sözleri yineler.
Tobaların ilk dönemlerinde kadın şamanlar var. Devletin dinsel törenlerini yönetiyorlar. Sözgelimi 339 yılında bir kurban töreninde, tıpkı Sibirya şamanları gibi ellerinde dümbeleklerle gözüküyorlar.

h. Giysi

Şamanların en önemli giysileri üstlük ile başlıktır. Üstlük ak koyun derisinden yapılır. Üstüne başka parçalar dikilir.
Başlık üç karış uzunluğundadır. Kızıl bezden yapılır. Kıyısına üç düğme konur. Şaman bunları dinsel tören sırasında giyer.

Giysiden sonra en önemli donatım davuldur. Çalgısız dinsel tören yapılmaz. Daha sonraları Müslüman olan şamanlar davul ya da def yerine kopuz kullanacaklardır.
Şaman üstlük ve davulunu düşsel biçimde süsler. Bu süslerin biçimini ona hizmetinde bulunduğu ruh, ayrıntılı biçimde betimlemiştir. Bu esinlenme ile donatımın biçim ve özellikleri doğar.

ı. Davul

Şaman davullarına resimler, ak ve kızıl boya ile çizilir. Boyalar, ırmak kıyılarındaki yumuşak taşlar ezilerek toza dönüştürülür. Bu yüzden boyalara, "apagaç taş", "kızıl taş" adı verilir. Bu toz deneyimli erkek çizicilerce, parmakla davul üstüne sürülerek çizim yapılır.
Davulun sahibinin çizimi, davulu iki eşit bölüme ayırır. Yukarda baş, aşağıda ayaklar bulunur. Başın iki yanında yer alan içi yuvarlak ay ve güneşin görüntüsü sayılır.
Şaman davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunur. Bir şaman davulundaki iki kayın ağacı resmini şöyle açıklar:

"Ülgen atamızdan ilk titrediğimiz zaman, Umay anamızla birlikle bu iki kayın ağacı yere indi."

Altay Şamanlığında, Şamanı öldükten sonra davul ormana götürülüp parçalanır. Bir ağacın dalına asılır. Şamanın ölüsü de bu ağacın yanına gömülür.23

i. Dinsel Tören

Şaman dinsel törenlerinde kesinlikle ateş bulunur. Kurbanlık hayvan önce ateş ruhuna sunulur. Şamanist Türk halklarının törenleri ikiye ayrılır:
1. Belli bir dönemde yapılması gereken törenler: ilkyaz, yaz ve güzün yapılır. Çok eski dönemlerden beri yapılagelirler. Çin kaynaklarına göre eski Türk İmparatorlukları döneminde, devletin resmi dinsel bayramlarıdır, ilkyaz ve güz bayramı törenleri Hunlar döneminden beri bilinir. Moğollar döneminde bunlar devletin dinsel bayramı olacaktır. Görkemli törenlerle kutlanacaktır.

Bu yaz bayramları törenleri doğanın dirilişini anlatan evrensel törenlerdir. Sami halklarında Pesah, Hıristiyanlarda Paskalya törenleri ile aynı içeriktedir.
Yaz bayramı törenlerine Yakutlar "ısıah" adını vereceklerdir. Yedi ay süren ağır kış döneminden sonra kısraklar sağılacak, kımız mayalanacaktır. Bütün oymak, soy bir çayırda toplanacaktır. Soyun şamanı yönetiminde tören yapılacak, oyunlar dönülücektir. Şöyle türkü söyleyeceklerdir:

"Ey çocuklar, beyler, sevinçli günler geldi
Eski yıl bitti, yeni yıl geldi
Tüm yeryüzü yem yeşil kesildi
Çocuklar doğuyor,
İnekler, kısraklar yavruluyor

Ardından şaman kımız kabını başına kaldırır. "Algıs" (Uğur) diye söyler. İlk toplanan kımızı saçı olarak Tanrıların büyüğü, Ürün Ayi Toyon'a ve Ürün Ar Toyon'a sunar. Şu ilahiyi okur:

Ay Toyon sana şükürler olsun
Bu ilkyaz dönemini bize sen verdin
Buzağılar, tay, tatlı sütleri sen yolladın
Ağaçlarımızı güzel yapraklarla donattın
Otlaklarımızı yeşil otlarla süsledin
Bu kımız dolu ayağı (kadehi) sana sunuyoruz

Sonra ateş Tanrısına, al ateş sahibine kımız ve yağ döker.
İlkyaz ısıah törenine şamanla birlikte dokuz arı kız, dokuz arı genç katılır. Bunlar şamanın göğe yolculuğunda birlikte olurlar. Arı olmayan kızlar gençler, göklere çıkamazlar. Günahlarının ölçüsüne göre göğün katmanlarında kalırlar. Tanrılar katına çıkan yolda duraklar vardır. Tören sırasında bu durakların her biri için özel ilahiler söylenir.
Yakutlarda bu tören son dönemlerde hıristiyanlık etkisiyle bir tür ulusal bayrama, şölene dönüşmüştür.
Altaylıların en önemli dinsel töreni at kurbanı törenidir. Tören uzun ya da kısa olabilir. En uzun tören üç bölümden oluşur.
a) Güneş battıktan sonra hazırlık bölümü yapılır. Şaman tören yapılacak yeri belirler. Kapısı doğuya açılan özel büyük bir çadır kurulur. Kapısına at

kılından bir tuzak konur. Çadırın ortasına yeşil kayın dikilir. Kayının çadır içinde kalan dalları budanır. Çadırın üstünde kalan dallar, bırakılır. Oraya bayrak asılır. Kayın dokuz yerinden kertilir. Buralara basamak denir.
b) Birkaç akboz at getirilir. Bunlar Tanrının beğenisine sunulur. Şaman afsun söyleyerek elinde bulunan fincanı atın arkasına kor. Fincan başı aşağı düşerse, Tanrı bu atı beğenmemiştir. Kurbanlık kısraksa, şaman fincanı onun sütüyle yıkar. Sonra şu duayı okur:

İyi görüp kabul ettin
Fincan benden, alça düşürmek senden
Hayırlı bilgi verin

Kurbanlığın dizgini "baş tutan"ın elindedir. Bu adam Tanrı katına kurbanın canını götürecek ruhu temsil eder. Şaman, kayın dallarından bir demet yapar. Kurbanın üzerinde sallar. Giysi ve başlığını giyer. Eline davulunu, tokmağını alır. Önce Ülgen'i, oğullarını ve onlara bağlı ruhları çağırır.
Şaman birkaç ruha seslenir. Deyişler okur. Mumyalanmış kaza biner. Gök yolculuğuna çıkmış olur. Sözde kurbanlığın görünmez canını avlayacaktır. Epeyce uğraştıktan sonra hayvanın canını yakalar. Şamanın bindiği kazda uçup gider. (Uçtuğu varsayılır).
Kurbanlık at boğularak ve bel kemiği kırılarak öldürülür. At ölmek üzereyken iki şaman hayvanın yanına gelir. Ellerinde tuttukları ekmeği atın yanına getirirler. Kurbandan çıkan kutu ekmeğe karıştırmış olurlar. Bu ekmeği kurban sahibi ile yakınları yiyecektir. Başka kimseye verilmez.
Kurbanın derisi, başı, ayağı ve kuyruğu topluca bir sırığa asılır. Kurbanın kemikleri kırılmadan ayrılır. Kurbanı "kazancı" denen iki uzman pişirir. Pişirilme sırasında kazancılardan başka kimse kurbana yaklaşamaz. Şaman et suyundan alır. Töslere afsunlar dualar okuyarak saçı yapar. Ozansı dualar okur. Her dizenin bitiminde "amin" anlamında "çook" diye bağırır.
Törene katılan kimselere kurban eti ile şölen verilir. Şaman dua ederek et parçalarını yemeyi sürdürür. Biraz sonra şaman dinlenir. Bu sırada kurban sahibi dokuz giysi getirir. Çadırın kapısının yanına asar. Bunlar Ülgen'e armağandır. "Tolu" denir.
Kemikler bir çukurda toplanır. Çalı, çırpı ile kapatılır. Şaman davulunu ateşe tutup kurutur. Cübbesi ile davulunu kokulu ot yakıp tütsüler. Bir oturak üzerine oturur. Davulunu vurarak ruhları çağırmaya başlar. Önce, Yayık Han adlı su Tanrısını çağırır. Davuluna vurmayı ve uyaklı dualar okumayı

sürdürür. Bildiği tüm ruhları adlarıyla çağırır. Bunlar arasında kartal da vardır. Kartalı, "Tanrı kuşu, bakır tırlanaklı müthiş kuş" diye tanımlar.
Bundan sonra her boyun büyük atasını çağırır. Bu atalara seslenen ilahiler okur. Kurban sahibi ile eşini davulun tokmağı ile kucaklayıp, kutsar. Ev bireylerine göstermelik olarak zırh ve başlık giydirir. Ardından güçlü davulu vuruşları ile ateş çevresinde döner. Ülgen için konulan ödülü davul ve tokmağı ile kucaklar. Sürekli şiirsel ilahiler söyler. Ülgen'in ödülünü alıp göğe yükselişe geçer. Göğün birinci katına çıkar. Orda yıldırım, gök gürültüsü ile karşılaşır, ikinci kata yükselir. Havanın ilerdeki konumu üzerine önbilişte bulunur. Göğün her katında ne bulunduğunu anlatır. Deyişler söyleye söyleye dördüncü kat göğe çıkar. Davulu ile gök gürlemesini yansıtır. Beşinci kata ulaşır. Gök gürültüsü artmıştır. Bu katta Yayuçı denen bir ruh vardır. Şaman bu ruh katında davuluna yavaş vurur. Dualarını yavaş söyler. Bu ruh dişidir. Buna anam diye seslenir.
Yaratıcı (yayuçı) sorgular:
Sen kimden kaldın, kimin torunusun? Adını söyle. Kişinin adı, geyiğin postu olur. Adını, yolunu bildir. Kuş uçmaz, sürüngen geçmez bu yere pis kokan böcek gibi nasıl geldin?
Şaman çok korkar. Geri geri gider, yalvarıp yakarır.
Yayuçı şamanın ağzından önbilişte bulunur. "Şu olacak, bu olacak". Törene katılanların tüm başlıklarını şamanın davulunun altına atarlar. Bu iyi falları yakalamak içindir. Şaman göğün altıncı katına çıkarken herkes başlığını alır.
Altıncı katta şaman aya secde eder. Böylece göğün on ikinci katına değin çıkar. Burda Ülgen'e kurbanlar sunar. Ona dualar söyler. Böylece yolculuğun sonuna gelmiştir.
Şaman yeryüzüne iner. Davulunu atar. Gözlerini açar. Uzak yoldan gelmiş gibi herkesle sclamlaşır.
Bu üç gün süren törenin özetidir. Üçüncü gün, şaman onuruna büyük bir şölen verilir. Şölen için hazırlanan içkilerden herkes sarhoş oluncaya kadar içer.
Kötü ruhlara karşı yapılan dinsel törenlerde şamanlar yer altına yolculuk yaparlar. Uyaklı bir anlatımla başlarından geçenleri dile getirirler: Cehennemde kıl köprüden geçmişlerdir. Kuzgun uçmaz kızgın sarı çöller aşmışlardır. Günahlı şamanların sayısız iskeletlerini görmüşlerdir. Yılan, ejder, canavarlarla karşılaşmışlardır.
Eski Türklerde özgün bir ölü gömme töreni vardır. Göktürklerdeki ölü gömme törenini Çinliler ayrıntılı biçimde betimler. Çinliler bu törene

"Kubbeli otağ altındaki tabut" adı verirler. Türk töresine göre, ölü, kubbeli otağ altına konur. Her akrabası, koyun, at, sığır, gibi bir hayvan keser. Kurbanlar çadırın dışına dizilir. Tüm akrabalar ata biner. Otağın çevresinde at koştururlar. Çadırın çevresinde acı çığlıkları atarak yedi kez dönerler. Kapıya gelince yüzlerini bıçakla çizerler. Yüzler, kulaklar bıçaklanır. Kan göz yaşına karışır. Yas göstergesi olarak, saçların kesildiği olur. Tütsü (kokuluk) kullanılır. Çından ağacı ile "yuğ yıpar" (tütsülü yas meşalesi) yakılır. Ölüyü gömme için uğurlu bir zaman seçilir. İlkyaz ve yazın ölenler yapraklar dökülünceye dek, sonyaz ve kışın ölenler, yapraklar yeşirinceye dek bekletilir. Ölü, kubbeli otağ biçiminde tahta köşk içindedir. Hakan at üstünde, özel eşyaları ve altın, gümüş, kürk gibi değerli hediyelerle yakılır. Külü ölünün eşyaları ile birlikte gömülür. Gömüldüğü gün yeniden kurbanlar kesilir. Gömünün üstüne bir tapınak yapılır. Tapınağın çevresini atlılar kuşatır. Tapınağın üzerine "bengü taş" denen bir kaya yerleştirilir. Bengü taşa, ölen kişi ve savaşları görüntülenir. Orhun vadisindeki Göktürk dönemi ata anıt tapınakları, bu geleneğin açık bir kanıtıdır. Bu tapınak ve yontular, yüksek katmandan kişiler içindir. Daha alt katmandan kişilerin mezar taşına, günümüzde Kırgızlar mezarlarında konan, tuh denen büyücek kuklalar konur. Ölü yakma geleneği Eski Kırgızlarda da vardır. Kültegin anıtında, ölenin görüntüsü yanında, yakınlarının ve maiyetinin yontusu da vardır. Ölenin yontusu dışındaki görüntüler, belki de eski dönemlerde kurban edilen insanların simgesidir. Mezarın üzerine sahibinin öldürdüğü sayıda taş ya da yontu (heykel) dikilir. Bunlara "Balbal" denir. Yine Göktürk dönemi mezarlarında, koç yontuları ile at, geyik resimleri bulunur. Bunlar kurban törenlerinin bir anısı olmalıdır. Göktürklerde kurban kesilen koç ya da atların başları sırıklara çakılır, mezarın çevresine dikilir. Koç ve geyik yontuları belki de bu kurbanları anlam içindir. Söz konusu gelenek olduğu gibi eski Chou Türklerinde de vardır.24

5

BUDİZM

Toba Han (572-581) bir Çinli Budist'in özendirmesi ile Buda dinini benimsiyor. Göktürkler arasına Budizmi sokmuş oluyor. Toba Han tutucu bir Budist gibi davranıyor. Budist duaları okuyor. Oruç tutuyor. Ancak halkın bu dönemde Budizmi nasıl karşıladığını bilmiyoruz. Toba hanın ölümünden sonra Göktürk hanlığı yıkıma sürükleniyor. Türk beyleri çinlileşiyor, soysuzlaşıyor. Türk kara budunu "Hani benim hakanım? Hani benim ilim törem" diye haykırıyor. Hanının ölümünden yüz elli yıl sonra yazılan Orhun yazıtlarında Budizmden iz yok. Yazıtlara göre, Türklerin, bağımsızlık kazanmasına Türk Tanrısı ve Yer Su yardım ediyor. Ancak, işin ilginç yanı yazıtlarda ilkel inançlardan, kötü ruhlardan, tözlerden ve benzer putlardan söz yok.

Bilge Hanın soylu çevresi bu tür gelenekleri bırakmıştır. Yufka yürekli Bilge Hanın Buda dinine karşı bir eğilimi vardır. Kara halkın boş inançlarına karşı kayıtsızdır.

Nitekim Bilge Han Çin'in görkemine kendini kaptırmıştır. Orta Asya Türklüğü de böylesine gösterişli olmalıdır. Otağının çevresi kalelerle kuşatılmalıdır. Buda ve Laotseu tapınakları yükselmelidir. Ulusu kent yaşamına alışmalıdır. Buda dinsel törenleri uygulanmalıdır. Ancak bu görüş bilge Tonyukuk'un sert direnişine çarpıp dönecektir.

Ama Budizm, Uygurlar içine köklü biçimde girmiş, onların yaşamına, sanatına, yazınına derin iz bırakmış, damgasını vurmuştur, iç Asya' da Hotan Budizm'in kalesi olmuştur.

Budizm'in kurucusu bir kıral soyundan olan Sidharta adlı prenstir. Sidharta, İ.Ö 6.yüzyılda Hindistan'ın Mağda bölgesinde doğmuş. 29 yaşına gelince kırlara çekilmiş, bir derviş yaşamı sürmeye başlamış. Yaşamın anlamı üzerinde düşünceye dalmış.

Gerçekte Sidharta'nın durumu öylesine yadırganacak bir olay değildir. Kendinden önce, ya da yaşıtları arasında aynı duruma düşenlere o dönemde sıkça karşılaşılır. Ne ki, onun kıra çekilmesinin sonu öbürlerininki gibi olmaz. Yıllarca düşünce evrenine dalar. Sonunda bir gece mucize gerçekleşir. Zihni aydınlanır ve Buda olur. Gerçeği, acı çekme gerçeğini bulur.

Buda'ya göre var oluş ızdıraptır. Doğuş, hırs, yaşlılık, ölüm birbirlerini izleyen, birbirlerini bütünleyen halkalar, oluşun parçalarıdır. Bu acı sonsuzdur. Acı ölümle de bitmez. Yeni bir vücutta biçim bulur.

O unutulmaz gecede Buda'nın önünde bir de acıları sona erdirecek gerçek belirir. Izdırap girdabından kişi ancak tutkuyu, yaşama tutkusunu öldürmekle kurtulabilir, işte o zaman, salt o zaman acının bulunmadığı

duruma, nirvanaya ulaşabilir, tenleşmenin sonu gelmeyen zincirinden kurtulan için artık vücut yoktur.
Buda'nın belleği aydınlığa kavuştuktan sonra gerçeğin sözünü, drahmayı yaymaya başlar. Kilisesi demek olan sagha'sını kurar. Yeni din Magdha topraklarında hızla yayılmaya başlar. Bu hızlı yayılma Budizm'in hiç ayırcalık yapmaksızın herkesi çatısı altında toplamasından kaynaklanır.
Buda'nın sağlığında doğu Hindistan krallıklarından Magdha ve Kosala yeni dine girmişlerdir. Magdha Hindistan'ın kuzey batısını ele geçirdikten sonra Budizm yerel din olmaktan çıkar. Yaygın bir din durumuna gelir.
Buda'nın ölümünden sonra kimi ilkeler konusunda Budist din adamları arasında görüş ayrılıkları başlar. Giderek bu tartışmalar kızışır. Sonra Kuzey ve Güney Budizmleri birbirlerinden ayrılır. Kuzey Budizm'i Mahayana mezhebini oluşturur. Bu mezhebe göz attığımızda, eski Tanrısız Budizm, Tanrılar, yarı Tanrılar, koruyucu ruhlar ve cinlerle kalabalıklaşmıştır. Çok Tanrılı bir din durumuna gelmiştir. Bu mezhebin din adamları Budayı Tanrı gibi algılama yoluna giderler. Dünyevi çözüme ağırlık verirler. Güçlü kişiliğin kendini Nirvanaya adaması ile acıların biteceğini savunurlar. Budizmin öbür mezhebi ise Hinayana'dır. Budist teoloji Buda'nın düşünceye yaklaşabilecek soyut eşini bu mezhepte yaratmıştır. Bu mezhepte meditasyon yolu ile kendiliğinden çözüm sözkonusudur.
Budizmin beş ana yasak ilkesi vardır:
Canlıyı öldürme, yalan söyleme, içki içme, hırsızlık yapma, zina yapma

inanca göre bu buyrukları yerine getiren kişi nirvanaya ulaşır.
Burkan dini İ.S 2. yüzyılda Kuşan imparatorunun seçmesi ile Orta Asya'ya yayıldı. Bu sırada Hindistanın iki eyaletinde Budizm gelişiyordu. Kengeres eyaletinin başkentinde bir Budist tapınağı yapılmıştı. Fakat Budizm Batı Türkistan' da tutunamayacaktı. Bu bölgede Sasanilerin desteklediği Ateşe tapınım ile başka İran dinleri Budizm'i sokmayacaktı. Nitekim Şul Türkleri ateşe tapıyorlardı. İslama Ateşe tapınım dininden geçmişlerdi.25
Türkmenistan'da duraksamasına karşılık, Budizm, Doğu Türkistan'dan Çin'e doğru hızla yayıldı. Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde çağlar boyunca Burkan dini başlıca kültür çevresi olacaktı. Çine doğru uzanan kervan yolları boyunca Budist külliyeler kurulmuştu. Budist manastırlarda, Türkçe "toyın" denen Budist rahipler, Budist kültürünü yayıyordu. Orta Asya'da Budizm'in Türkçe 'Ulu kölüngü' (ulu gemi ya da kağnı) denen Mahayana mezhebi geliştirildi. Bu mezhep, "Kiçig kölüngü" (Hinayana) adlı asıl Budizmden kimi

çizgilerle ayrılıyordu. Küçük Gemi ya da kağnı kişisel bir yaşam felsefesi idi. Ulu Gemi ise evrenseldi. Ama bu iki mezhebe de sürekli daha önceki Türk inançları yerleşiyordu. Sözgelimi, Ak Kurt söylencesi Budizm içinde yerini alıyordu. Oysa bu söylence, kuzey Türklerinin söylencesiydi ve Budizmle ilgisi yoktu. Ak Kurt Budist bir içeriğe dönüştü. Kurdun heykeli Budist tapınağa dikildi. Bunun gibi gök ve atalar dinin alp ve yarı Tanrı Han inancı Ulu Gemi mezhebine girdi. Kutsal Han geleneği, Göktürk dönemindeki Türk Budizminde de yer aldı. 6. Yüzyılda Göktürklerin Budizmi seçimlerini anlatan Bugut yazıtı vardır. Yazıtta Taspar Han, atası Bumin Hanın ruhundan emir alır. Bu tarihsel kararın manevi yükünü, atalar dinine dayandırır.26

Bögü Han ise 762'de Mani dinine girerken, "dıntar" (yüksek katmanda rahip) olmak ister. Mani dinine giren Basmil ve Uygur hanları ise "idik Kut" sanı ile, kutsal kişiler arasına girerler. Ayrıca Mani dini törenlerine, gök ve yer Tanrılarının katıldığı bir Uygur yazıtında belgelenir.

Orta Asya'da Kuşanlarla Hunların çabası sonucu en çok yayılan din Budizmin Ulu Gemi mezhebi olur. Tıpkı Doğu Hunlarda olduğu gibi, Göktürklerde Mukan (552-72) ve Taspar Han (572-81) da resmi din olarak Budizmi, siyasal düşüncelerle seçmişlerdir. Böylece Çin'in Konfüçyüs'ü ile Taoizm'i, İran'dan gelen Zerdüşt, Bizans'tan ilerleyen Hıristiyanlığın kültürel etkinliklerinin önüne geçilecektir. Taspar Han çok dindardır. Ona Patra (Burkan'ın kasesi) ve Araslan gibi budist sanlar verilmiştir. Taspar Han, sutraları Türkçeye çevirtir. Göktürk Hanlığının geniş illerinin tam ortasında büyük bir Budist külliye (Türkçe 'Ködüş') yaptırır. Türkçe "Ediz ev" adı verilen kutsal belgeleri koruma evleri yaptırır. Buralarda Burkan yontuları, Burkan dinsel yazmaları ve azizlerin kalıntıları saklanır. Bunlar 6. yüzyıl Orta Asya Budist tapınaklarıdır. Böylece, Göktürk Budizmi genellikle Orta Asya'da gelişen Ulu Gemi mezhebi yönünde gelişir.

Kuzey Çin'e egemen olan Tabgaç saraylarında da 550-580 yılları arasında Budist rahipler vardır. Tabgaçlar ile Çinliler arasında akrabalık ve kültürel ilişkiler bu dinin kökleşmesine ortam sağlıyordu. Hindistan ve Kabil çevresinde yetişen Budist rahipler, Batı Türk hanı yanına geliyorlardı. 630 yılında ölecek olan Batı Türk Hanı Tong Yabgu, Hintli bir rahip aracılığı ile Budist olmuştu. Batı Türk Hanının Buhara soyu da Budizmi seçmişti. Bunların yaptırdığı Burhana tapınağı 645'lere değin ayakta kaldı. Baykent ili hükümdarı Yel Tegin ise 588'den önce Burkan inancını seçti. Bu dönemde Peşavar ve Keşmir'de Budist tapınaklar kuruldu.

Karluk illerinde de Budizm yayıldı. 663 yıllarında Tarduş boyu Kızılsu vadisinin Kuzeyinde Karluk devletini kurmuştu. 8. Yüzyılın başlarında Türk Budist soyunundan dinsel künyeler elimizdedir. Ayrıca dönemin İslam gizemcilerinden Belhli Şakik Kartukların Budist olduklarını doğrular. Gizemci Şakik, Karluk ilindeki bir tapınakta yüzü ve başı tıraşlı, al giysilere bürünmüş bir Budist rahibiyle görüşmüştür. Belhli Şakik 790'da Budist Türk bölgesi olan Huttal'da öldürülecektir.
Uygur hanı Bögü ile birlikte soyu da Mani dinine girmeden büyük olasılıkla Budistti. Budizmin Uygurlar arasında yayılması 4-5.yüzyıllarda başlamış olmalı. Uygurlar, Türk dilinde yeni bir biçemle, büyük bir Türk Budist yazını ve sanatı oluşturdular. Budizm gerçekte bir dinden çok yaşamı acı dolu bir hayal ve büyülü bir düş sanan felsefeydi. Türk Budisti bu düşünceyi şöyle anlatıyordu: "Evrenin bir büyü, bir düş gibi olduğunu anla! O yokluk ve boşluktur, ben yok benlik yok. Zaman çarkı döndükçe birbirini izleyen yaşamlar soyu, korkulu bir düş sayılarak, ondan kurtulmak gerekir. Kurtuluş yokluğu tanıklamak ve benlikten sıyrılıp yokluğa varmakla olur. Uygur budisti bu düşünceyi şöyle anlatmıştı: "Yokluğu, boşluğu tanımak gerçeğe ulaşmaktır." Yaşamı kötü bir düş sayan ve ondan kurtulmak için nirvanaya, yani benliği söndürmeye çağıran bu felsefe, Ulu Gemi mezhebinde daha somut biçimde yorumlandı. Yoruma göre, nirvana sönmek değil, başka bir dünyevi anlayışın üstünde bir yaşama varmaktı. Benlik ateşi sönünce, evrenin bütün ruhunun ateşi ile birleşiyordu. Böylece Taoizme yakın bir görüşe, evrenin küllü ruhuna inanmaya varılıyordu. Evrenin tüm görünümleri, Taoizmde olduğu gibi iki ilkeye değil, tek bir ilkeye indirgeniyordu. Taoizmde egemen olan iki ilkeli kosmoloji yerine, evrenin çekeşini tek asıldan bilen vahdeti vucuta varılıyordu. Taoizmde evrenin küllü ruhu kuşkulu kalırken, Ulu Gemi mezhebinde ebedi Budanın ruhuna bağlıyordu. 10-11.yüzyıllarda geliştiği bildirilen bu düşünce ebedi Buda ve Zaman çarkı kavramları ile Uygur ilinde doğmuştu. Ordan Tibet'e ve başka illere geçti. Bir Uygur ozan Ebedi Burkan'ın anlamını insan gönlü olarak tanımlıyordu:

Burkanın kendi gönlüdür,
Gönül burkandır,
Gönül dışında ne var?

Ulu gemi mezhebinin Tantirik kolunun bu düşüncesi Türk gizemcilik okulunun Vahdeti vücut anlayışına çok benzer. "Gönül" ve "Eren" (insani zaafları kahramanca yenebilen veli) gibi kavramlar ve terimler vardır. Böylece Uygur Budist metinleri Türk gizemci edebiyatının öncesidir. Zaman çarkı kavramı, Karahanlı dönemi Türk yazınında "Evren" (zaman çarkını döndüren felek ejderi) biçimine dönüşür. Böylece din dışı bir yaşam felsefesi olarak başlayan Budizm, Ulu Gemi mezhebi çevresinde çok Tanrılı bir din olur. Merkeziyetçi dünya ekseninde, nice düşsel Burkanlar, tarihsel ve yaratılmış kişiler, eski dinlerin Tanrıları Budizm'de yer alır. Uygur geleneğindeki Ulu Gemi mezhebi, İslam ile karşılaşmadan önce, çok Tanrılı bir din durumundadır. Gerçek Budizm, Ulu Gemi anlayışında büyük değişime uğramıştır. Bu bakımdan Uygur Budizmi, güzel sanatların sunduğu tüm olanakları kullanmakta sakınca görmemiştir. Uygur Budizmindc cennet düşleri, dinsel törenler, edebiyat görkemlidir. Yontular, resimler, süslü tapınaklar, çiçek ve misk kokuları göz alıcıdır, canlıdır, incedir. Köşkler, yazılar, bahçeler, havuzlar, suludur, alımlıdır. Dinsel ezgiler, dinsel oyunlar coşkuludur.
Moğol yayılması, Uygur Budizminde yeni açılımlara yol açar. 1212 yılında Hoço Uygur Hanlığı Moğol devletine katılır. Bu dönemde Budist Türk kültürü, bir süre Moğollara öncülük eder. Uygur Bakşıları (din öğretmenleri) Moğolları Budizme kazanırlar. Moğol devletinin kültür ve sanat yaşamının en üst katmanlarına geçerler. Moğollar kültür dili olarak Türkçeyi öğrenirler. Moğolca, Uygur yazısı ile yazılmaya başlar. Ancak, Kubilay Han 1269'da Tibet lama(rahip)larının etkisi altına girer. Tibet Lamaist Budizmi, Uygur illerinde yayılır. Ancak Uygur Budist sanatı, Lamaist motifler yanında kendi öz biçemini de sürdürür. Öte yandan, Uygur Budist yazınında, Tibetçeden çeviriler yapılır. Tibetçeden çevrilen metinlerde Lamaist özellikler açıkça sezilir. Söz konusu metinlerde Budist azizler, Hindu dininin ilahlarının görüntüsüne bürünmüştür. Kimi Hindu ilahları gibi, Lamaist Budist azizlerinin birer eşi olduğu düşlenir. Azizlerin kadınlarını kucaklar biçimde görüntüleri çizilir. Türkçe "ögkang" (ana-baba) denen bu ilah çiftinin kucaklaşması, yaşam etkisini yansıtır. Yaşamın sonu olan Ölümün düşsel görüntüsü ise, kuru kafa ve öldürücü silahlarla anlatılır. Bunlar ilah çiftinin taçlarında ve ellerindedir. Lamaist Budist azizler de, Hint mabudlarında olduğu gibi, kimileyin çok başlı, üç gözlü ve çok kollu gösterilir. Bu benzerlikler yanında Lamaist Budist azizleri ile Hint mabudları arasında kimi ayrımlar vardır. Sözgelimi, Budizm evrenin tüm görünüşlerini ve

ilahları birer hayal sayar. 14. Yüzyılda Türkçe Lamaist metinde ilahlar da hayal olarak anlatılır:

Onların öz ruhu yok,
Onlar aynadaki yansıma gibidir.

14. yüzyıldan kalan Türkçe Lamaist bir tablo ilginçtir. Tabloda 32 çiftten oluşan 64 ilah vardır. Tablo canlı ve gösterişlidir. Tabloyu anlatan bir de metin vardır. Söz konusu metin şöyledir:

O gök rengindedir.
Güneş daireli lotus tahtı üzerinde durmakta
Ve sağ ayağını uzatıp, kızıl renkte Umay Hatunu teper
Sol ayağı ile kara renkte Mahesvara'yı teper
O tek yüzlü, iki kollu ve üç gözlüdür.
Sağ elinde çan, Sol elinde vajra tutar.
Ve Tanrılar kızı olan anayı kucaklar.
Tacı beş kuru kafdar,
Gerdanlığı, boncukları elli kanlı insan başından oluşur.
Onun koynunda bulunan ana Vajravarahi,
Kızıl renktedir.
Tek yüzü ve iki kolu vardır.
Sağ elinde tuttuğu kurban kesme bıçağı,
Evrenin on yönünü korkutur.
Sol elinde beş türlü ölümsüzlük iksiri ile dolu kafatası
Tutar.
Ve atayı kucaklar.
Tacı beş kuru kafadan,
Gerdanlığının boncukları,
Elil kuru kafadan oluşur.27

Böylece Budizm Uygurlar arasında uzun süre yaşar. Onların kültürlerinde derin iz bırakır. 15. yüzyılda İslam Uygur ilinde yayılmaya başladığı zaman, Tibetliler ve Moğollar gibi oldukça geri halkların etkisi ile işlenmiş bir Budizmle yüz yüze gelirler. Ancak Budizm sınırlı da olsa günümüzde Türk halklar arasında yaşar. Sözgelimi, Sarı Uygurlar şimdilerde de Budizm'e inanırlar.

6

MANİHAİZM

VII. yüzyılın ortasında Göktürk Devleti Uygur soyunun yönetimine geçer. Bu dönemde Orta Asya'nın kuzeylerinde şamanlık egemen durumdadır. Batı ve Güneyden yanaşan kitaplı dinlerin etkisi yok denecek ölçüde azdır. Kitaplı dinler şamanlıktan etkilenmektedir, ilk Uygur hanları (Kül Bilge ve Moyun Çur) şamanisttir.
Bögü Han 763 yılında Uygurlar arasına Mani dinini sokacaktır. Böylece Uygur Türkleri Şamanlığı bırakıp Mani dinine giriyorlar. Böylece ilk kez temelinde etik ilkeler yatan bir dini seçiyorlar. Bu olayı geniş görüşün ve düşünsel olgunluğun bir simgesi saymak gerekir. Şamanlığı bırakıp Mani dinine geçiş, toplum yaşamında bir aşama sayılır. Çünkü Mani dini daha insancıl, daha sağlam temellidir. Etik kurallara daha çok yer verir. Sözgelimi Mani dininde öldürme eylemi, ne biçimde olursa olsun, kötü ve günah sayılıyor.
Bu sırada Uygur hanlarının otağı, Orhun ırmağı ile Ötüken dağı arasında bulunur. Büyük olasılıkla tüm uygur halkı Mani dinine girmiş değildir. Uygurların Manihaizmi kabulünden 506 yıl sonra dikilmiş Karabalgasun yazıtı var. Bu din Uygurlar arasında 840'tan sonra kökleşmiş olacak. Bu tarihte Kırgızlar Uygurları Moğolistan'dan çıkarmışlardır. Orta Asya'nın doğusunda Kırgız devleti kurulmuştur. Mani dinini kabul eden Uygurlar Doğu Türkistan'a gelip yerleşirler. Bundan sonra Uygur ülkesinde Manihaizm, Hıristiyan ve Budizm ile yan yana Şamanlık da yaşayacaktır.
Budist Uygur tapınaklarında rahipler şamanlığın töz ya da ongon kültünü sürdürecek. Rubruk öyküsü bize bu bilgileri aktaracak.
İ.S III. yüzyılda Babil'li Mani, daha çok Babilde gelişmiş mezhep Kurallarından yola çıkar. Kimi Hıristiyan ve İranlı Zerdüşt öğelerini katarak yeni bir din kurar. Bu dinin temeli ikilemdir. Dünyayı iki öğe doldurur: iyi ve kötü, biri ışık, öbürü karanlıktır. Başlangıcı olmayan bir dönemde ışık ile karanlık ülkesi birbirinden ayrılmıştır. Karanlıklar ülkesi ışık ülkesinden bir parça ışık çalmıştır. Bunun üzerine madde ve ışığın karışıp, ruh ortaya

çıkmıştır. Bu, dünyanın bugünkü biçimidir. Gerçek bilginin görevi, bu karışımı tanımak, ışığı karanlıktan ve maddeden ayırmaktır. Bunun gerçekleşmesi için Tanrı, insana 'aklı', ruhun bir parıltısı olarak yollamıştır. Aklın etkinliği ile ışık, maddeden kurtulacak ve ilk yurduna, ışık ülkesine dönecektir. Böylece ilk iki ana ilke, zaman içinde ortaya çıkan ayrılık, karışım ve arınma katılmış olur. (Ayrılık geçmişte olmuştur, karışım şimdiki durumdur, arınma ise gelecekte olacaktır). Bu düzeni, Mani benzetmelerle, ozansı bir dille destansı bir hava içinde anlatmıştır.
Işık ülkesinde, bir barış havası eser. Burada "Büyüklük Babası" oturur. Dişi olarak düşünülen "Büyük Ruh", ışık ülkesinin üzerinde dolaşır. Yaşanan dünya, karanlık ülkesidir. Karanlık ülkesi, kavga gürültü, tutku ve pis kokularla doludur. Işık ve karanlık ülkeleri arasındaki savaş, üç evrede gerçekleşir:
1. Karanlık ülkesinin saldırmasına karşı koymak üzere, ışık ülkesinin hükümdarı 'Büyük Ruhu' canlıların anası olarak yollar. Canlıların anası da ilk insanı yollar, ilk insan beş kısımlı bir ruh ile donatılmıştır, ilk insan, beş bölümden oluşan ruhunu şeytana yedirip derin bir uykuya dalar. Uyandığında ışık Tanrısına yedi kez dua eder.
2. Dua üzerine ışık Tanrısı, 'Işıkların Sevgilisini', yani 'Büyük Yapı Ustasını' ve 'Canlı Ruhu' yollar. Canlı Ruhu, insana bir çağrı olarak iletmiştir. Bu çağrı insanda bir 'yanıtı' uyandırır. Çağrı ve yanıt birlikte en üstteki dünyaya çıkarlar. Canlı Ruh, oğulları olan, beş kozmolojik güç ile ve 'Canlıların Anası', ilk insanı ana yurda götürürler, ilk insanın, anımsama özelliği olan ruhu, karanlıklar ülkesinde kalmıştır. Bunun üzerine canlı ruh, beş oğlunun yardımı ile dünyayı yaratır. Canlı ruhun beş oğlu nefes, rüzgar, ışık, su ve ateştir. Karanlık, oğullardan birkaçını öldürür. Derilerinden on gök, etlerinden sekiz yer yaratılır. Geride kalan ışık parçalarından güneş ile ay, 'ışık gemisi' olarak yapılır. Böylece dünya, karanlık ve ruh için bir tutsakevi olarak yaratılmıştır. Artık kurtuluş olayı başlayacaktır.
3. İlk iki yollanıştaki ilahlar ışık hükümdarına yalvarırlar. Bunun üzerine ışık hükümdarı üçüncü bir elçi yollar. Üçüncü elçi karanlıklar ülkesinin görevlilerini tehdit eder, korkutur. Görevliler, alıkoydukları ışık parçalarını geri verirler. Üçüncü elçi, bir görkem sütunu yaratır. Işık gemilerini harekete geçirir. Işık ruhları görkem sütununa tırmanarak aya çıkarlar. Oradan güneşe geçip ışık ülkesine akmağa başlarlar. Madde bu etkinliği önlemek için insanı yaratır. Ruhu sıkı bir çember içine almak ister. Erkek ve dişi şeytanlar, şeytanlar ülkesinde bulunan ruhu, (ışığı) yutarak insanı yaratırlar. Bu insana

ürüme gücü verir. Ancak söz konusu çaba boşa çıkar. Işık ülkesi hükümdarı, 'mesih'i yollar. Bu Hıristiyanlıktaki İsa'dır. Mesih, insana aslını ilahi özünü öğretir. Mesih, 'akıl' biçiminde, peygamberleri, ışık resullerini uyarır. Onlara ve bütün 'seçilmişlere', kurtuluşa götüren 'akıl'ı, yani "ışık bakiresini' verir.
Mani, "Işığın kurtulabilmesi için, her canlı böyle çalışmalıdır" der. işte Mani dininin ahlaki kuralları buradan doğar:

-Cinsel ilişkiden kaçınma
-Canlı öldürmeme
-Dua, vaaz
-İlahi okuma
-Günah çıkarma
-Oruç tutma

Bu ve buna benzer ilkelerle dinin çerçevesi belirlenir. Bu ortamda başlayan savaşın sonunda ışık parçaları kurtulacak, ışık ülkesine ulaşacaktır. Orda bütün ışık ile birleşecektir.
Mani, evrenin oluşumu, ilerde sona erişi, o zamana dek sürecek savaşımı tüm ayrıntılarıyla yorucu bir özenle çizmiştir. Manihaizmde görkemli bir kozmogoni, metafizik ve ahlak bilimleri düzeni budur.
İlke ve törelerinin yayılması için Mani kilisesini sağlığında kurar, inanlarını ve papazlarını belirler. Bunlar içinde dereceler oluşturur. Mani inanç düzeninde şefeatçılar, aklın dünyadaki görünüşü işlevindedir. 'Seçilmişler' olan rahip ve rahibeler inziva yaşamıyla, ışık parçalarının maddeden kurtulmaları işine katılırlar. Mani dinine gönülden bağlı olan halk ise dinin gereklerini yerine getirmek ve ahlak kurallarına uymakla yükümlüdür. Zerdüşt, Burkan ve İsa gibi Mani'den önceki peygamberler, ışık parçalarını kurtarmak için insanlığa türlü yollar göstermişlerdir. Ancak, bunların en büyüğü ve en doğru yolu göstereni Mani'dir. Mani İsa için şöyle der "Onun çarmıhta acı duya duya can vermesi, madde içerisindeki acı duyan ve vatan özlemi ile yanan ışık parçalarının bir sembolüdür."
Mani, İran'da başarı ile dini yayar. Hindistan'da çeşitli yöreleri gezer. Budizm ile ilişkiye girer. Farsça olarak yazdığı kitabı dönemin İran hanına sunar. Ne ki, çok geçmeden gözden düşer. Yalnız kilisesi yasaklanıp inananlar kovuşturulmakla kalmaz. Kendisine de işkence yapılır. Sonunda vücudu parçalanarak öldürülür. 216-277 yılları arasına sığacak Mani'nin yaşamı böylece noktalanır. Bunun üzerine yardımcı ve papazları iç Asya'nın

yolunu tutarlar, orda kendilerine yeni yaşam ortamı ararlar. Nitekim iç Asya'da şansları hiç de kötü gitmez. Yeni Budist öğelerin katılımı ile güç kazanmaya başlarlar.
Manihaizm 6. yüzyılda Batıda, özellikle Afrika ve küçük Asya'da çığ gibi büyümeye başlar. Bir ara Hıristiyanlığı tehdit eder olur. Ne ki, din yayılması savaşını sürdürmeye soluğu yetmez. Batı'da Hıristiyanlık, Doğu'da İslamlık, onun yazılı kitaplarını bile yok ederler. Böylece Mani katı bir gizem bulutunun altında kalır. Onun üzerine bugün bildiklerimiz, ancak Hıristiyan ve Müslüman din adamlarının güvenilmez yazılarına dayanır.
Çin tarihçilerinin anlattıklarına göre 719'da bir Manihaist papaz ve bilgin "büyük bir mecus" Toharistan kralının buyruğuyla başkente gelir. Bu manihaist büyük mecus hemen dinini yaymaya başlar. Girişimi büyük başarılar doğurur, inananlarının kaygı verici biçimde çoğaldığını gören Çin imparatoru 732'de çıkardığı bir buyruk ile uyruğundan bir kimsenin murtadlar dinine girmesini yasaklar. Bununla birlikte Manihaizm daha Çin'de ortadan kalkmamıştır. Kovalamaya karşın şurda burda sinmiş, hatta giderek gizlice yayılmasını sürdürmüştür.
Göktürk hakanının ağzından "Devlet ancak Ötiiken çayırından yönetilir!" tümcesi yuvarlanmıştır. Türk ulusu artık yerleşik yaşama geçme özlemleri içindedir. 681 yılında Kutlug Han, kurtuluş savaşına girmiştir, ilkin Ötüken'i ele geçirir. Bozkırlara ve çağın dünyasına burdan egemen olabilecektir. Yaşlı Tonyukuk genç Bilge Hanın başbakanı olmuştur. Bilge Han, Tonyukuk'tan, yerleşik yaşama geçilmesini ister. Halk evler yapıp kentler kurmalıdır. Çindeki dinlerden biri seçilip ulusun dini olmalıdır.28
Tonyukuk'un verdiği karşılık göçebe ve akıncı bir siyaseti açık ve seçik olarak dile getirir: "Çinliler bizden sayıca yüz kat çoktur. Buna karşın biz, onlara karşı gelecek isek, çayır ve suyun ardından gitmemiz, av ile geçinmemiz, çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olunca ilerleriz, yoksa geri çekilir, saklanırız. Çinliler çoktur, ancak her yerde savaşamazlar. Duvarlarla çevrili şehirlerde oturdukları için ivedi hareket edemezler, herhangi bir saldıraya karşı koyamayıp tutsak olurlar. Ayrıca Burkan ve Lao tse dini insanı yumuşak ve zayıf yapar."
Bu görüş, göçebeliğe ve akıncılığa dayanan bir devlet için zorunludur. Bununla birlikte Bilge Han, ulusunun yerleşik yaşama geçmesi için, çok uğraşır. Yazıtlarda öğütler verir: "Sen Türk ulusu, oralara gidip çok sayıda öldün! Oralara gidersen öleceksin. Ama Ötüken'de yerleşir kervan gidersen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken'de yerleşirsen devleti sonuna kadar elinde

tutabilirsin!" Ancak tüm bu uyarmalara karşın, kesin olarak şehirlere yerleşme görülmez. Göçebelik sürerken, belli bir alana yerleşme istenir.
745 yılından sonra, Ötüken'e Göktürklerin yerine, kesin biçimde Uygurlar egemen olur. Uygurlar, yazıtlarda Tokuz Oğuz adıyla anılırlar. Uygurlar, öbür Türk boylarından daha uygardır. Yapıcı, kültür bakımından daha gelişmiş bir Türk boyudur. Göktürkler gibi kent yaşamından çekinmezler. Bozkır ve göçebeliği bırakmazlar ancak, kent yaşamının kendilerini yumuşatmasından da korkmazlar. Soylu Uygurlar Çinli prenseslerle evlenmeye başlayınca kent yaşamı kendiliğinden gelir. Soylular, çadır yerine evler kondururlar. Halk, bu yaşam biçimine özenir. Ticaretle uğraşma başlar. Ticaretin gereği, malların saklanması gerekir. Giderek yeni evler yapılır. Bu zorluklardan, Selenga Irmağı üzerinde Soğut ve Çinli ustalar, Baybalık adlı, bir zenginler şehri kurarlar. Bu arada devletin sınırları da genişler. Kent uygarlığı iyice kökleşerek sürer.
Manihaizm ansızın ve de çok geçmeden yitirdiği tüm haklarını yeniden kazanır. Orhun bölgesi Uygurları o sıralarda güçlerinin doruklarında bulunurlar. Önüne geçilmez güçteki atlı birlikleri ile, iç sorunlarla uğraşan Çin'in başkenti Loyang'a girerler. Çinli bir eşkıya, ayaklanmıştır. Çin hükümdarı, ihtilalcilerin eline geçmiş olan başşehri bırakıp Çin'in güneybatısına kaçmıştır. Çin hanı, durumun düzeltilmesi için, Uygurlardan yardım istemiştir. Bögü Han, 762 güzünde ordularıyla, Çin başkentlerinden birini asilerin elinden kurtarır. Göçebe geleneğine göre, yardımın karşılığı olarak şehrin yağmalanması gerekir. Çin ordusu komutanı, "henüz asilerin elinde bulunan Loyang halkı, bu şehrin yağmalandığını duyarsa asilerle bir olur. Kentin alınması güçleşir. Bu nedenle yağmadan önce Loyang üzerine yürümelisiniz" der. Böğü Han yağmayı bırakıp, Loyang üzerine yürür. Uygurlar, Loyang'ı asilerden temizler, ardından kenti yağmalarlar. Bu askeri yardımın sonucu alınmıştır. Çin tahtı eşkıyanın elinden kurtarılmıştır. Ama Uygur ordusu Ötüken'e dönmez. Kentin dışına yerleşir. Kent yaşamı Uygurları bağlamıştır. Bu zoraki konukluk, eskiden beri Çinlilerle alışveriş yapan Uygurların işine yaramıştır. Ama çok geçmeden Uygur ve Çinliler arasında çatışmalar çıkar. Çinliler Uygurları, Ötüken'e dönmeye razı ederler. Bögü Hana bir Çinli prenses verirler. Ayrıca her yıl 20.000 top ipek vereceklerdir.
Loyang akını, Türkler açısından pek önemli kültürel sonuçlar doğurur. Kısaca Bögü Han adı ile anılan Uygur hanı Çin başkentinde Manihaizmi öğrenerek kabul eder. Orhun yanındaki ordusuna dönüşünde, beğendiği bu

dini uyruğuna da kabul ettirmek için, yanında dört manihaist papazı götürür. Bögü Kağanın yardımıyla o zamandan sonra Manihaizm Uygur devletinin resmi dini durumuna gelir.
Orhun çevresindeki göçebeler, hanlarının sözünü dinleyerek bir direnç göstermeksizin bu yabancı dine girerler. Bu önemli olayın Çin Manihaizmi üzerine olan etkisi az değildir. Güçlerini çevrede tanıtmış olan Uygurlar, elçilerini, birliklerini üst üste başkente gönderirler. Loyang yakınında adeta bir Uygur şehri meydana gelir. Manihaizmin koruyucuları sıfatıyla Uygurlar ilkin Çin'de yerleşmiş olan Uygurların kendilerine serbesçe tapınak ve manastır yapabilmelerini isterler. Böylece Uygur koruyuculuğu altında 768'de Loyang manihaist kilisesi, aradan birkaç yıl geçince (771) Güney Çin'deki Yangdzı ırmağı kıyısındaki büyücek kentlerin yaklaşık tümünde manihaist merkezler kurulur. Bu batı dinine Çinliler ancak Uygurların baskısı altında ister istemez katlanırlar. Nitekim Orhun Uygur Devleti Kırgızların vuruşu üzerine 840 yılında yıkıldığında imparator tüm Manihaistleri Çin giysileri ile gezmeye zorunlu kılan buyruğu çıkarır. Aradan birkaç yıl geçince daha da sert bir adım atılır: Bütün kiliseler yıkılır, resimler yakılır, malları ellerinden alınır. Manihaistlere büyük kıyımlar yapılır. Yalnız başkentte yetmiş Manihaist rahibe doğranır. Çinlilerin tahminlerine göre bu yıllarda Mani dinini güdenlerin en aşağı yarısı yok olur. Uygur Devletinin yıkılışından sonra Tarım bölgesinde toplanan Uygurların büyük bir bölümü Mani dinine inanmayı sürdürürler.
Manihaist ilahiler, Uygurcanın en dikkate değer bölümlerinden birini oluşturur, ilahilerin büyük bir bölümü tam metin halinde ya da çok az bir özürle ele geçmiştir. Huastuanit adlı on beş bölümlük bir tür günah çıkarma duası bunlardan biridir. Metinde Manihaistlerce günah sayılan tüm yasaklar sıralanır. Metin aralarına Manihaistlerce günah sayılan dinsel koşullar bile sokuludur.

Tan Tanrı geldi
Kalkınız bütün beyler, kardeşler
Tan Tanrıyı övelim
Gören güneş Tanrı
Siz bizi koruyun
Görünen ay Tanrı
Siz bizi kurtarın!
Tan Tanrı

Güzel kokulu, mis kokulu
Parıltılı, ışıltılı
Tan Tanrı...

Sesler, sözcükler, dizeler yinelenecektir. Görkemli bir ahenk doğacaktır. Tan Tanrı sözleri ard arda söylenecek bir davul senfonisi yaratılacaktır. Bir tapınağın loşluğu içinde toplu biçimde bu ilahe söylenecektir.
Maninin karışık dinsel ilke ve töreleri Uygurlar arasında geniş yankı uyandırır. O dönemlerin tanıklarına göre Uygurlar arasında o dönemlerde Manihaistler Budistlerden çoktur. Bunda devlet dini olarak benimsenişinin yanında Manihaizmin yapısı da etkilidir. Manihaizm'in kendi sanatı vardır. Dinin kurucusu Mani aynı zamanda ünlü bir ressamdır. Onun düşmanı İslamlar bile onun ressamlıktaki gücünü kabul etmişlerdir. Maninin sanat duygusu ve ressamlık yeteneği dinine de damgasını vurmuştur, iç Asya'da bulunmuş metinler uzaktan tanınacak niteliktedir. Dinsel içerikli el yazmaları sanatlı minyatürlerle süslüdür. En iyi boyalarla ak kağıda, en özenli güzel yazılarla yazılmışlardır.
Mani dini Türkler arasında yayılmış ilk ahlak dinlerindendir. Mani öğretisine göre salt insanları değil, hayvanları öldürmek ve etlerini yemek yasaktır. Oysa Türklerin daha önceki inançlarında ölüm gelecek yaşamda insana kutsallık getirir. Nitekim, eski Türk ulularının mezarlarına öldürülen düşmanı belgeler biçimde balbal taşları dikerler. Eski Uygur yazmalarında eski ve yeni dinin zıtlıkları açık biçimde anlatılır. Sözgelimi şöyle denir:
"Eskiden etle beslenen halk şimdi pirinçle besleniyor. Eskiden öldürme olan ülkede şimdi iyilik egemen."
Manihaizmde dua, oruç, günah çıkarma gibi dinsel gereklerin yanı sıra cinsel ilişkiden uzak olma, içki içmeme gibi koşullar da vardır. Toplumda iki tabaka bulunur. Birincisi evlenme, şarap içme gibi yasaklarına kesinlikle uyan "seçkinler tabakası"dır. Bunlar inananların verdikleri zekat ile dirliklerini sürdürürler, ikincisi bunlara yardımcı olan, dinsel kuralları yerine getirmekle zorunlu "dinleyiciler" katmanıdır. Maniha-izmde de on ve yedi buyruk olmak üzere iki buyruk dizisi ile üç mühür denen yasaklar vardır. Üç mühür, el, dil ve gönül mühürleridir. Manihaizm, kimi kuralları ile Budizme yakın olmasına karşın puta tapmayı yasaklar.
Mani dininin Ötüken Uygurları arasında ne ölçüde yayıldığı kesin bilinmiyor. Uygur yazıtlarında Bögü Hanın kabulü ile binlerce, onbinlerce kişinin alkışladığı belirtiliyor. Bu sayı biraz abartılmış olsa da, bir gerçek payı

bulunmalı. Bütün üst katmanlar Mani dinine girmiş olmalılar. Ama aynı dönemde Uygurlar arasında Hıristiyan dinine inananlar da var. Bu inanç ayrımı üst katmanlarda çekişmelere neden oluyor. Tarkan adlı biri, Mani dinini kabule karşı çıkıyor. 780 yılında bir suikast sonucu Bögü Han öldürülüyor. Suikastı Hıristiyan inancından Tarkan gerçekleştiriyor. Bütün olaylar, Bögü Hanın Manihaizmden önce Hıristiyan olduğunu gösteriyor.

Bögü Hanın Mani dini gibi her yandan koğulan bir dini seçmesi, Türk siyasası açısından büyük önem taşır. O tarihlerde Mani dini Çin'de Burkancılık ve Taoculuk yanında büyük bir nefret kazanmıştır. Gerek halk, gerekse saray çevrelerince kovuşturmaya uğramıştır. Çinliler, sevmedikleri bir dini, güçlü bir düşmanın korumasını istemezler. Bu bakımdan Çin özendirmesi ile bu dinin kabul edildiği düşünülemez. Manihaizmin seçimi de Uygurlarca ulusal benliği koruma özleminden olmalıdır. Tıpkı Museviliğin seçiminde olduğu gibi Türkler, güçlü karşıtlarının dinini seçmiyorlar. Kıyıya köşeye sıkışmış bir dini yeğliyorlar.

Mani dininin kabulü ve büyük bir çoğunluğun bu inancı benimsemesi, Türkler açısından önemli yapı değişimine neden olur. Tonyukuk, şehir kurma ve Çin'deki dinlerden birini seçme isteğini birtakım haklı gerekçelerle onaylamamıştı. Tarih Tonyukuk'u haklı çıkarır. Türk ulusu, savaşçılık ve akıncılık gücünü yitirir. Bunun sonucu Uygurlar, Kırgızların kuzeyden saldırılarına karşı koyamazlar. Ötüken'i bırakıp Tarım yöresine göç ederler. Kuzey ipek yolu üzerindeki Hami, Hoço, Beşbalık'a yerleşen Uygurlar, bu bölgede Moğol yayılmasına kadar küçük bir beylik kurarlar. Bozkırların eski barbarları artık şehirli olmuştur. Kervan yollarından alınan vergiler, halka gönençli bir yaşam sağlamıştır. Burkan, Mani ve Hıristiyan dinlerinden çeşitli eserler Türkçeye çevrilir.

Bozkırda devlet isteğiyle kabul edilen Mani dini, Ötüken Uygur egemenliğinin çöküşü ile gözden düşer. Hoço'da Burkancılıktan sonra ikinci derecede bir din olur. Mani dininin kültürümüze en önemli etkisi, Türk halkına kentleşmeyi getirmesidir. 762 yılında kitaplıklarıyla, basımevleriyle, kanalizasyonlarıydı Türk yaşamında kentleşme başlamıştır. Tüm bunların üstünde çeşitli din ve mezhep yandaşları arasında bir hoşgörü ortamı oluşturulmuştur.

7

ATEŞ OĞULLARI

İranlı peygamber Zerdüşt'ün dünyanın en büyük dinlerinden Zerdüştlüğü kurduğu varsayılır. Dinin Avesta adlı kutsal kitabı Zerdüşt'ün özdeyişlerini kapsar. Ancak gerek Zerdüşt'ün yaşamı gerekse Zerdüşt dininin konumu çok tartışmalıdır. Çünkü Zerdüştlüğe daha geniş anlamda Mazdeizm de denir. Mazdeizm ise Zerdüşt'ten önce de İran'da vardır. Bu durumda dinin evrim süreci Zerdüştlük için de geçerli olmuştur. Zerdüşt Mazdeizmin yenileştiricisi durumundadır. Zerdüşt'ün yaşamı üstüne söylenenler ise birbirini tutmaz. Yaşamı usa aykırı bir dizi söylencelerle süslüdür. Büyük olasılıkla İÖ. 7. yüzyılda İran'da yaşamıştır. Özdeyişlerinden anlaşıldığına göre, çok akıllı ve çağının bilgilerini özümsemiş bir kişidir.

Zerdüşt dini Yahudiliğe öylesine yakındır ki, birbirine etki edip etmediği sorulabilir. Zerdüşt, Ahuramazda denen tek, her şeyin yaratıcısı, insanlara iyilik yapan bir Tanrı'nın peygamberidir. Zerdüşt dininde, şaşılacak bir değişim ve aktarma ile Hint ve İran Tanrıları, tek Tanrı'da birleştirilir. Belki de bu Hindistan'daki Varuna adlı büyük Tanrı'nın bir aktarmasıdır.

Zerdüşt'e göre iyilik ve kötülük aynı kaynaktan çıkmaz. Bu yüzden iyiliği Ahuramazda (Hürmüz), kötülüğü Ehrimen yapar. Bunlar arasında sürekli bir savaş vardır. Bu savaş kuşkusuz iyiliğin yengisi ile sonuçlanacaktır. Ancak erdemli insanlar, bu savaşta iyiliğe katıldıkları ölçüde mutluluğa hak kazana-caklardır. Bu çarpışma, iyilikle kötülüğün, ışıkla karanlığın, gökyüzüyle yeryüzünün çarpışmasıdır. insan olmak isteyen insan iyilikten, ışıktan, gökyüzünden yana olmalıdır. Böylece toplumsal düzen de sağlanacak, üretim artacaktır. Ahuramazda'nın bakışı her zaman çalışkan çiftçinin üstündedir. Gerçek dindarlık oruçta tapınımda değil, tarım çalışmala-rındadır.

Bu düşüncelerini gerçekleştirmek isteyen Zerdüşt'ü bir Turan askerinin öldürdüğü söylenir. Zerdüşt'ün bu çok akıllıca ve usa uygun olarak kurduğu din düzeni, ölümünden sonra bir hayli değiştirilmiş ve boş inançlarla doldurulmuştur. Böylece bu tektanrıcılık, uzun süre özgün yapısını koruyamaz, İran'a özgü bir yapı kazanır. Yeni Avesta'da kimi eski Tanrılar yeniden kabul edilir. Ama Zerdüştlük İran'da derin iz bırakmış bir kültürdür. Ömer döneminde Sasani devletinin Araplarca yıkılması ve İran'da İslamlığın yayılması bile bu kültürün izlerini silememiştir. Hatta yaşayan İran Şiiliğinin kökeninde bile bu kültürün direnci yatar, İslamda Ali

yandaşlığı olarak tanımlanan ve çeşitli ülkelerde değişik görünüm alan Şiilik, Arap ulusçuluğuna karşı, öbür ulusların özbenliğini koruma savaşından başka bir şey değildir. Nitekim günümüz İran'ında da köklü ulusal bir duygu vardır. Bu duygu onların bilinç altına sızıp birikmiş binlerce yıllık bir uygarlığın, bir Asya uygarlığının tortusudur.

Türkler Zerdüştlükle Aşağı Türkistan'da tanışmışlardır. İslamdan önce Orta Asya'ya doğru uzanan geniş alanda birbirleri ile yarışan Budizm, Hıristiyanlık, Manihaizm gibi dinlerin yanında Zerdüştlük önemli bir yer tutar. Baykent, Buhara, Semerkant gibi bölgenin büyük yerleşim merkezlerinde çok sayıda Zerdüşt tapınağı bulunur. Dinsel arayışa pek tutkun Türkler arasında Zerdüştlük önemli ölçüde yayılmıştır. Gerçekte Zerdüştlük Aşağı Türkistan adı verilen bu bölgede devlet dini konumundadır.29 Zerdüştlük daha da ileri giderek Çin seddine kadar uzanan geniş alanda çeşitli Türk boyları arasına girmiştir.30

Zerdüştlük, bölgede İslam yayılmasına karşı en büyük engellerden birini oluşturmuştur, İslamlık bölgeye girdikten sonra da Zerdüştler gizli gizli inançlarını sürdürmüşlerdir.

Salt Aşağı Türkistan Türkleri değil, Hazar kıyılarını ele geçiren Türkler de Zerdüştlüğün çekiciliğine kapılıp bu dine girmişlerdir. Bu bölgede yaşayan Dokuz Oğuzlar 8. yüzyılda (Arap tarihçisi İbni Bahr'in gezileri sırasında) hem Mani hem de Zerdüşt dinine inanırlar. Aynı ülkenin sınırlarında iki ayrı din, aynı zamanda barış içinde yan yana yaşar. Kentlerde ve başkentte halkın çoğunluğu Maniliğe inanır. Köylerde ve kalan bölgelerde Zerdüşt dini egemendir.

Gerçekte Zerdüşt inançları ile eski Türk inançları arasında kimi koşutluklar da vardır. Bunların başında ateşi kutsal sayma inancı gelir, İranlılar arasında gelişmiş Mug (Türkçe Moğoç) ateş töreni, Hazar kıyılarından Uygur bölgesine kadar Türkler arasında da yayılmıştır. Ancak eski Türk ateştaparlığı İranlılardan alınmış değildir. Belki iki inanç da çok eski bir kökte birleşir. Yalnız Türklere özgü bir ateşetapınım olayı da vardır. Sözgelimi Sır Derya bölgesinde yaşayan göçebe Türkler arasında ölüleri köşk içinde yakma töreni vardır. Bu İran inançlarında bulunmaz.31 Zerdüştlüğü seçen kimi Türk boyları arasında bu tören Zerdüştlük inancı arasında yaşamını sürdürmüştür.

NESTROYAN

Göktürkler döneminde Türklerin Hıristiyanlıkla ilgileri başladığı anlaşılıyor. Tartışmalı Süryani kaynaklarını kazıbilim verileri doğruluyor. Türklerde Hıristiyanlığın erken varlığı konusunda bugün güvenilir gözüken bilgiler şunlar: Kaşgar hanlarından biri Bizans kralı ile bağlantıda bulunuyor. 718'de Merv Nasturi patriği putperest bir kentte oturan büyük bir Türk hanının ve ulusunun Hıristiyanlığı seçtiğini yazıyor. Türk hakan Taraz kentinde büyük bir Türk metropoliti kurdurur. Çeşitli kiliseler yaptırır. Şamanoğulları, Taraz'ı Karluklardan aldıkla-rında en büyük tapınağın bir kilise olduğunu görürler. 7-8.yüzyıllardan İç Asya ve Urallarda Hıristiyan eserleri Karluklardan kalır. 7-8.yüzyıllarda Kırgızların da Hıristiyan oldukları sanılır. Naymanlar arasında da Nasturi Hıristiyanlık oldukça yayılmış bulunuyordu. Nayman sözü Moğolcada 'sekiz' anlamındadır. Ancak Naymanlar Türk boylarındandır. Müslüman düşmanı Nayman beyi Küçlüg Hırıstiyandır. Kereit Türkleri hanının 1009 sıralarında Aziz Serkis'in bir mucizesi ile Hıristiyan olduğu söylenir.

Daha sonraki dönemlerde Hıristiyan Türklerin başlıca merkezlerinden biri Öngüt boyları ülkesidir. Öngüt beyliği sınırları içinde çeşitli surlu kentler bulunuyordu. 13.yüzyılda Öngüt sarayında, Hıristiyan yapıtlarından oluşan büyük bir kütüphane kurulmuştu. Öngüt beyleri, Moğol sarayında etkin kimselerdir. Öngüt beyleri İlhanlılar döneminde Azerbeycan' da Nesturi manastırı kurmuşlardı.

Nesturizm Uygur Türkleri arasında yayılır. Bu yolun kurucusu Nesturius, Suriye'nin Germenica kasabasında doğar. Antakya manastırında yetişmiş bir Hıristiyan papazdır. Geniş bilgili ama zaptolunmayacak ölçüde hırslı, inanılmaz biçimde kendini beğenmiş bir kimsedir. Roma kilisesi ile anlaşmazlığa düşünce kendi görüşlerine dayanan bir dinin kuramcısı olur.

Nesturius 428 yılında Bizans patriği olur. Bu dönemde İsa'nın iki ruhani varlığı gizlediğini, Tanrılık ve insanlık olmak üzere iki kişiliği bulunduğunu ileri sürer. Görüşlerini yaymaya başlar. Bunun üzerine Efes'teki Hıristiyan kilisesince 431 yılında afaroz edilerek Mısır'a sürülür. Orda yalnız ve perişan bir durumda ölür. Ölümünden sonra İran ve Irak'ta ilkelerine dayanan yeni bir tarikat gelişir. Bu din bir yangın gibi komşu ülkelere yayılmaya başlar.

İran'dan İç Asya'ya yayılma olanağı bulan Nesturizm budur. Ancak yayılmış olan bu dinin ilkelerinin ne kadarının kurucusunun olduğunu kestirmek zordur. 5.yüzyıl başlarında Herat ve Merv'de piskoposluklar kurulur. Asya içlerinde Nesturizm yayılması sürer. Nesturiliğin İç Asya'da yayılışı burdaki basit insanların yüreklerine tümüyle pratik yoldan girmekle olur. Gerçekte Nesturi din adamları din bilgisine ve öğretisine öylesine bağlanmış kişiler değildir. Alış verişten çok iyi anlarlar. Sayrılıkları sağaltmasını bilirler. Gezgin satıcı olarak uzak ülkelere dek giderler. Pek çok halk yığınları ile ilişki kurarlar. Para için kimseye avuç açmazlar. Bu durum onlara ekonomik bağımsızlık ve saygınlık kazandırır.
Tüm bunlara karşın Nesturilik Çin topraklarında yayılma olanağı bulamaz. Çin'de daha çok Türkler bu inancı seçerler. Ne ki, bu inancı seçenlerin tümü alış verişle uğraşır, İç Asya halkları arasında Nesturi Hıristiyanlığı ile ünlenmiş boy Kereit Moğollarıdır. Ayrıca Şato Türklerinden Öngütler (Ongutlar) de Nasturidir. Öngüt sarayında Hıristiyan eserlerinden oluşan büyük bir kütüphane bulunur. Öngüt hanının kızkardeşi için 1298'de Nesturi bir kitap yazılır. Bu kitap birkaç yıl önce Anadolu'da bulunur. Öngütler 12. yüzyılda Roma kilisesine bağlanırlar. Öngüt beyleri Moğol saraylarında etkin ve saygın kişilerdir. Güzel mektup yazarlar. Hattatlık yaparlar ve ud çalarlar. Öngüt Türklerinde Koşanlı Markus, İlhanlı Devleti döneminde Azerbeycan'da büyük bir manastır kurar. Markus 1280'de Nesturi patriği seçilecektir.
11.yüzyılda Nesturi papazları İçasya'daki kitleleri örgütlemişler. Herat, Merv, Semerkant'ta büyük dinsel merkezler oluşmuştur. Bu örgütlenme 14.yüzyıla dek sürecektir. Moğol yönetiminin çökmesine koşut olarak Nesturilik de önemini yitirir. Doğuda Çin'den sürülürken, Batıda İslam kılıcı ile tükenir. 16. Yüzyılda tümüyle silinir. Günümüzde Mardin yakınlarında yaşayan küçük bir halk diliminin inancı olarak kalır.
Türklerin, dışlanmış, köşeye sıkışmış bir Hıristiyan mezhebini neden seçtiklerini anlamak zor. Ama Türklerin din seçmedeki genel eğilimlerine bakıp bu nedeni kestirmek kolay: Türkler güçlü imparatorluk dini seçmeden kaçınıyor, arada yitip gitmek istemiyorlar. Ancak eski dinlerinin de çağın gereklerine yanıt veremediğini görüyorlar. Böylece bu arayış, Türkleri her defasında yeni dinleri denemeye itiyor. Yalnız bu din imparatorluk dini olmayacak ve din Türkleri zorlamayacak!

9

YECÜC MECÜCLER

7.yüzyılda Kafkaslardan Volga'ya dek uzanan alanda güçlü bir imparatorluk görüyoruz. Bu devlet Hazar imparatorluğudur. Hazarlar Türk kökenli bir ulustur. Ülkeleri Karadeniz'le Hazar arasında önemli geçit niteliğindeki, stratejik, kilit noktada kurulmuştur. Arapların Avrupa'ya doğru ilerlemesine, bu akınların en bezdirici dönemi olan başlangıç çağlarında Hazar orduları engel olmuştur.

Hazar ülkesi Arapların doğal ilerleme yolu üzerinde bulunuyordu. Muhammet'in ölümünden (632) birkaç yıl sonra Halifelik orduları, herşeyi önlerine katarak kuzeye doğru ilerliyorlardı. Doğal bir engel olan Kafkas dağlarına varmışlardı. Bu engel aşıldığında Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Arapları Kafkaslarda Hazar Türklerinin düzenli, güçlü orduları bekliyordu. Sasani devletini yıkan Araplar aynı yıllarda Horasan'da ve Kafkaslarda Türklerle yüz yüze geliyorlardı. Kafkaslardaki Arap, Türk savaşı yüz yılı aşkın sürecekti.

Peki Türklerle Araplar daha önce karşılaşmamışlar mıydı? Muhammet'in Türkler için söylediği sözler ne ölçüde gerçeğe dayanıyordu? Bunlar günümüzde de tartışılan konulardır. Kaşgarlı Mahmut'ta geçen iki hadise göre, Muhammet Türkler üzerine çok olumlu sözler söylemişti. Ama Arap kaynaklara ve yorumculara göre Muhammet'in Türklere bakışı hiç de olumlu değildi. Muhammet tanıyıp bilmediği bir topluma karşı, neden düşmanca sözler etmişti?

İç Asya doğurgan bir anayı andırır. Geçmişin karanlık dönemlerinden beri, doğudan batıya halklar göçerler. Bunlar, Hazar'ın Kuzeyindeki ya da güneyindeki doğal yollardan Avrupa'ya yayılırlar. Tarihin en belirsiz dönemlerinden beri sürüp giden bu halklar akını, Avrupa'nın yerleşik halkları üzerinde korkulu düşler yaratır. Yerleşikler için, Doğu'nun göçebeleri yakıp yıkan vahşilerdir, işin ilginç yanı Doğulu göçebeler de bir süre sonra Avrupalı yerlilerle karşılaşırlar. Yerleşik yaşama başlarlar. Doğudan gelecek göçebeleri korkulu gözlerle beklerler.

7. Yüzyılda ise Batıdan doğuya doğru bir saldırı vardır. Gerçi bu saldırı, ycryuvarlağının acımasız oluşumu içinde, Batıdan doğuya yönelen ilk saldırı

değildir. Daha önceleri de bu tür akınlar olmuştur. Ama bu saldırının amacı ve türü öbürlerininkine benzemez. Kutsal bir amaç için yapıldığına inanılır. Söz konusu saldırıları doğrudan Tanrı onaylamıştır. İslamlığa giriş için yapılan kutsal çağrılardır bu askeri eylemler. Gerçekte ise Arabistan çöllerinde yeşeren yeni bir ulusçuluk akımı, dinsel bir yapıya bürünüp dört bir yana yayılma savaşı başlatmıştır. Doğuda ve Kuzeyde karşılarına çıkan karşıtları pek yabancı olmadıkları halklardır. Bunlar tüm söylence ve veriler bir araya getirildiğinde, ortaya somut bir sonuç çıkar. Türklerin Avrupalı halklarla ve Araplarla tanışlığı çok eskilere iner. İsa'dan sonraki yıllarda Orta Asya'da öz adı ile anılan Türk halkının geçmişi, çok daha eskilere dayanır.
Şimdi Batıdan Doğu'ya ilerleyen Araplar yeniden Türklerle karşılaşmıştır. Ancak Araplar, bu tanıdık üzerine pek de olumlu yargılar taşımazlar.
Çok eski dönemlerden beri Doğulu göçebeler Araplarca Yecüc-Mecüc adıyla anılmışlardır. Yecüc-Mecüc adlı halk (ya da halklar) Sami halklarının kutsal kitaplarında da yer alır. Tevrat'ta Gog-Magog diye bir halkan söz edilir. Magog, "Mecüc" adının başka bir söylenişidir. Kimi söylentilere göre Magog ya da Mecüc Türklerin ilk atasıdır. Tevrat'ta ayrıca Togarma adı geçer. Bu adın ise Türk sözünün bozulmuş biçimi olduğu sanılır.
Yecüc Mecüc, Tekvin'de iki ayrı kişi adı olarak geçer. Kuran'da bu iki ad, halk adı olarak anılacaktır. Kehf suresinin 83. ayetinden 101. ayetine değin sürer. Toplam 19 ayetten oluşur. Kur'an'da Zülkarneyn önce batıya, sonra doğuya ve ondan sonra da kuzeye doğru akına çıkar. Zülkarneyn bu bilinmeyen yönde iki dağ arası önünde oturan bir halkla karşılaşır. Bu halk ona Yecüc ve Mecüc akınlarından yakınır. Bu akınlara engel olacak bir "sed" yapmasını ister. Bunun üzerine bu iki dağ arasına demirle bakırdan büyük bir set yapılır. Yecücle Mecüc işte bu seddin arkasında kalır. Kur'an'daki bölüm bu içeriktedir.
İslam araştırmacılar bu konuda özellikle üç soru üzerinde dururlar. Demirle bakırdan yapılan bu sed nereye çekilmiştir? Yecüc-Mecücler kimlerdir? Zülkarneyn kimdir?
Bu sorulara kimi olasılıklarla yanıt verilebilir. Demirle bakırdan set, Kafkasları güneye bağlayan doğal geçit üzerine çekilmiştir. Burası günümüzde Derbent, boğazı adı ile anılır. Hazar deniziyle Kafkas dağları arasında tarihin ve eski dünyanın kilit noktalarından biridir. Masallardaki Kafdağının kapısı burasıdır, İranlılar buraya taştan sed çekmişlerdir. Araplar bu geçide 'kapılar kapısı' anlamına gelen "Babül ebvâb" derler. Tarihte

yayılma dalgalarının geçit yeridir burası. Birçok halk, çok eski çağlardan beri burdan güneye saldırıp geri çekilmişlerdir.
Yecüc Mecüc, Arapların bu kapının ardında yaşayan halklara verdikleri addır.
Tüm bu söylenti ve veriler birleştirildiğinde, ortaya somut bir sonuç çıkar. Türklerin Avrupalı halklarla ve Samilerle tanışıklığı çok eskilere iner. Gerçi sağlam belgelere dayanan Türk geçmişi İsa'dan sonraki yüzyıllarda aydındır. Ama tarihin eski dönemlerinde Türkler değişik boylar biçiminde Batının kapılarını zorlamışlardır. Şimdi Batıdan Doğuya ilerleyen Araplar, yeniden Türklerle karşılaşmıştır. Ancak bu tanıdık yüz, Araplar üzerinde olumsuz anılarla karışıktır. Tevrat'ta başlayan Mecüc halkı Kur'anda daha açıklık kazanır. Kur'an'da bu ad "Yecüc" adıyla birlikte anılır. Muhammet Türkleri görüp tanımasa bile, uzak ülkelere yaptığı kervan yolculuklarında haklarında bilgi edinmiştir. Daha önceki kutsal kitapları esas alan Muhammet'in onlara dayanarak kimi açıklamalar yapması doğaldır. Hatta kimi kaynaklarda, Türklerin İslamlığı seçmeleri için mektup yazdığı da söylenir.32 Muhammet döneminde Göktürklerin dünyanın en güçlü devletlerinden biri olduğu bilinir. Buna dayanarak Muhammet'in mektup yazması olasılığı üzerinde durulur. Ancak unutulan bir iki önemli nokta vardır: Öncelikle Muhammet döneminde İslamlık daha Arap yarımadasını aşmış değildir, ikincisi, hiç tanıyıp bilmediği, kitaplı dine bile geçmemiş bir halka Muhammet nasıl mektup yollar?
Ne var ki, yüz yüze gelmese bile, Muhammet'in Türkler hakkında böylesine olumlu sözler etmesi olanaksızdır. Uzak ülkelere yaptığı kervan yolculuklarında, kulakları Yecüc Mecüc söylentileri ile dolmuştur. Ayrıca Muhammet'in kutsal saydığı daha önceki kitaplarda, olumsuz tanıtılan bir halkı övmesi olanaksızdır. Nitekim Arap tarihçiler de Türklere genellikle olumlu bakmazlar. Sözgelimi ünlü Arap yazarlarından Hazin (İmam Alaüddin Ali ibni Muhammed) 1324 yılında yazdığı Lubâbut-Te'vil fi Maânit-Tenzil adlı kitabında İslamın ilk dönemlerinden beri gelmiş geçmiş yorumcuların bu konuyla ilgili görüşlerini toplar. Arap bilginlerinin İsraillilerin saçmalarından yararlanarak tüm gülünç söylentileri Türklere mal eder. Kur'an' daki bölüm şöyledir:

"Ey Zu'lKarneyn, Ye'cüc ve Mecüc, bu yerde bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?" (Kef, 94)

"Nihayet Yecüc ve Mecüc (sedleri) açıldığı zaman onlar her tepeden dünyaya saldırırlar" (Enbiya, 96)

Kur'an'a göre bunlar dilleri anlaşılır şeyler değildir, İmam Hazin, Peygamber Muhammed'in söyleşisinde bulunanlardan İbni Abbas'a dayanarak bu halkın Türk olduğunu bildirir. Kendi dillerinden başka hiçbir dil bilmezler, onların dillerini de hiç kimse anlayamaz diye vurgular, İslam tarihinde Türklerden ilk kez böyle sözedilir. Hazin'in anlattıklarına göre Zülkarneyn bu Türk halkı ile anlaşabilmek için tercümanlar kullanır.
Nitekim Muhammet'ten sonra gelen birçok Arap yazar, kutsal kitaplarda ve Kur'an'da adı kötü biçimde anılan bu halkın Türkler olduğunu sürekli vurgulamışlardır. 12.yüzyılda Antakyalı yaşayan Süryani rahibi Yakubi bunlardan biridir. Vakayiname'de adlı kitabında, Yecüc Mecücler sorununu ayrıntılı biçimde ele alır. Türk ırkı konusunda şu bilgileri verir: "Turkaye ya da Tıırkâye milleti Yasef soyuna dayanır. Çünkü bunların soyları Magog= Mecuc'dan gelir." Yakubi'nin yorumuna göre, Türk ırkının ilk yayılması MÖ. 510 yılında olmuştur, ikinci yayılması ise, yaşadığı dönemdeki (12.yy) Selçuklu yayılmasıdır.
Sonuçta Yecüc Mecücler Türklerdir. Zülkarneyn sözkonusu şeddi Türk ırkından korunmak için yapmıştır. Türk adı da Arapça "Terk" sözündendir. İmam Hazin bu saçmaları hadislere başvurarak, bilim adına belgeler. Türk olarak kesinlik kazanan Yecüc Mecücleri şöyle tanımlar:

"Yecücler ayrı bir boy, Mecuc ayrı bir boydur. Her boy dört bin insandan oluşur. Bunlardan bir erkek kendi soyundan eli silah tutan bir oğul dünyaya geldiğini görmeden ölmez. Bunlar yeryüzünü yakıp yıkmaya uğraşan Adem oğullarıdır. Huzeyf demiştir ki: Bunlar üç bölüme ayrılırlar, içlerinden bir bölümü, Suriye'de yetişen, gökyüzüne doğru yüzyirmi arşın uzunluğundaki Sedir ağaçları gibidirler. Öbür bölümü insanların enleriyle boyları bir olup yüz yirmi arşındır. Bunlara ne dağlar dayanabilir ne de demir karşı koyabilir. Yine bunlardan bir bölüm vardır ki, bir adam bir kulağını yere serip yatar. Öbür kulağını da yorgan olarak üzerine örter. Bunlar filleri, yırtıcı hayvanları ve domuzları gördükleri zaman yemeden geçmezler. Hatta kendi ölülerini de yerler. Bunların ileri kolları Suriye'de, kanatları Horasan'dadır. Maşrık ırmaklarıyla, Tabariyye gölünü içerler, içlerinden bir karış boyunda olanlar bulunduğu gibi, çok uzun boylu olanlar da vardır. Bunlar insan oğlu içinde az bulunan şeylerdir. Çünkü Hazreti Adem'in bir gün ergenliği azmış (düşü

azmış) ve dölsuyu toprağa karışmıştı. Yecüc'ü Tanrı işte o sudan yarattı. Bu nedenle onlar bizimle ana yönünden değil, baba yönünden birleşirler.

Hâzin, kitabında "Yecüc Mecücler'in Türk oldukları görüşünü yineleyerek vurgular ve "Zülkarneyn bunlara karşı sed yaptı. Bu halk set dışında kaldı, terkedildi" Bunlar terkedildikleri için "Türk adını aldılar" diye yorumlar. Savlarını şöyle sürdürür: "Bunların işi gücü dünyayı yakıp yıkmaktır. Bir bölümü çam yarması gibidir. Bir bölümü yüz yirmi arşın eninde yüz yirmi arşın boyundadır. Bir kesiminin bir kulağı yatak, bir kulağı yorgan olacak biçimdedir. Ve sonra başka bir bölümünün de yalnız bir karış boyunda olduğu söylenir."

İmam Hazin'in yüz kızartıcı tanımlaması böyle sürüyor. Bu betimleme daha sonra birçok Arap yazarınca da yinelenecektir. Sözgelimi Taberi bunlardan biridir.33
Arap milliyetçiliğinde Türk düşmanlığının izleri çok derindir. Araplar için Türkler "yüzleri kırmızı, burunları basık, gözleri küçük, yüzleri deri üstüne kaplanmış kalkanlar gibi kalın" yaratıklardır. Araplar, böyle tanımladıkları Yecüc Mecüc adı ile andıkları Türkleri insanlık için en büyük yıkım kaynağı görürler. Türkler Emevilerden beri Arap ulusçuluğuna hedef tahtası olmuştur. Arap kin ve nefreti Türkler üzerine yoğunlaşmıştır. Arapların Yecüc-Mecüc adını verdikleri Yüençi Türkleridir. Onları ezmeyince hüküm gelmeyecektir. Nitekim Emeviler döneminde yaşayan en büyük İslam bilginlerinden diye bilinen ve Durrat al-Yatima adlı yapıtıyla ün salan İbn al Mukaffa Türkleri yırtıcı hayvan niteliğinde gösterir.34
Ne var ki, İslamın Türklere bakışı, kesin biçimde Türk oldukları kanıtlanamayan Kura'n'daki ayetlerle kalmaz. Dayanağı sağlam hadislerde de Türkler üzerine olumlu sözler bulunmaz. Muhammet'in bu hadisleri derlenmiştir. Muhammet için, Türklerle Arapların savaşı bir kıyamet göstergesi olacak ölçüde önemlidir:

"Kıyamet kopmadan az önce siz kıldan çarıklar giymiş bir ulusla savaşacaksınız. Onların yüzleri çekiçle döğülmüş derilerle kılıflı kalkan gibidir. Benizleri kızıl, gözleri çekiktir.35

Başka bir kaynakta ise şöyle bir hadis geçer:

Türkler size dokunmadıkları sürece siz de onlara dokunmayın. Zira Kantura oğulları soyundan gelen bu Türkler ilk kez Allahın ümmetine verdiği yurt ve egemenliği onların elinden çekip alacaktır.

Zekeriya Kitapçı'nın derlediği, Türkler üzerine sağlam hadisler yukarıdaki içeriktekiler gibidir. Muhammet'e en yakın kişilerin ağzından derlenen sözler, Türkler açısından yenir yutulur türden değildir. Bu sözleri, daha önce çeşitli araştırmacılar yayınlamışlardır.

Tüm bu suçlamalar, hakaretler, Arapların geçmişte Türklerden yedikleri tokadın etkisinden kaynaklanır.

Böyle bir geçmişe dayanan Arap Türk ilişkisi 7.yüzyıl ortasında Kafkaslarda yine alevlenmiştir. 642-652 yılları arasında Araplar defalarca Derbend'den geçerek Hazer topraklarına girerler. Her defasında geri püskürtülürler. 652'de karşıtlar arasında büyük bir savaş olur. Her iki yanda mancınık kullanır. Dört bin Arap ölür. Ölenler içinde Arapların ordu komutanları da vardır. Bundan sonra Araplar, kırk yıl Hazar ülkesine girmeye cesaret edemezler. Saldırılarını Bizans'a yöneltirler. Bu arada Hazarlar, Bulgarlarla Macarları egemenlikleri altına alırlar. Batıda Ukrayna ve Kırım'a ulaşırlar. Sekizinci yüzyıl başlarında Hazar devleti Araplara yüklenecek ölçüde güçlenmiştir.

"İkinci Arap savaşları" (722-732) denen bu savaşlar sürekli yinelenen, tekdüze, yöresel savaşları andırır. Tümünde olaylar aynıdır: Hazarlar Derbent kapısından Arapların topraklarına girerler. Bir süre sonra Arap karşı saldırısı başlar. Hazarlar aynı yollardan Volga'ya doğru geri çekilirler.

Bu savaşların belirgin özelliği, ölüme meydan okuyan bir fanatizmdir. Sözgelimi, bir Hazar kenti teslim olmaktansa kendini yakıp yok eder. Başka bir olayda bir Arap komutanı Babel Ebvab geçidinin suyunu zehirler. Bozguna uğrayıp kaçan bir Arap ordusunun yolunu yine bir Arap ordusu keser. Adamlar tek kişi kalmayıncaya dek savaşa zorlanırlar. "Cennete gidelim, ey Müslümanlar, cehennem'e değil" diye bağrışırlar. Savaşta şehit olan her Müslüman cennete gideceğine kendisini inandırır.

On beş yıl süren savaşlar sırasında Hazarlar Gürcistan ve Ermenistan'ı silip geçerler. 730'da Arap ordularını büyük ve kesin bir yenilgiye uğratırlar. Musul ile Diyarbakır'ı alıp halifeliğin merkezi Şam'a yaklaşırlar.

Son Arap saldırısını daha sonra II.Mervan adıyla halifeliğe geçecek olan komutan yönetir. Mervan, önce barış elçileri yollar, sonra da her iki geçitten şaşırtıcı saldırılara geçer. Hazar ordusu bu şaşkınlığın etkisinden kurtulamaz

ve Volga'ya değin geri çekilir. Kağan barış istemek zorunda kalır. Mervan, alınan öbür ülkelerdeki yönteme uyarak Kağan'dan Hak dinine dönmesini ister. Kağan da bunu kabul eder (737). Ama bu Müslümanlığa geçiş lafta kalır. Görünüşe göre, halk üzerinde hiç bir iz bırakmaz. Bu yenilgiden sonra Hazarlar kendilerine çekidüzen verirler, güçlerini artırırlar.
Bu tarihte Müslümanlar eski cihad ruhunu yitirmişlerdir. Halifelik iç karışıklıklar içindedir. Bu yüzden Arapların kuzeyde güçlü bir üs kurmalarına olanak bulunmaz. Nitekim bir süre sonra Mervan Şam'da halifeliğe oturuyor, ancak sonra halifelik Abbasi soyunun eline geçiyor ve Mervan öldürülüyor.
Hazarlara inançlarını kabul ettirmek için her iki yandan daha çok çaba harcanır. Ancak Hazar krallığı kendi askeri gücüne dayanarak üçüncü güç olmaya kararlıdır.
Hazar Kağanının Yahudiliği seçişi üzerine Arap tarihçi El Bekri'nin "Kırallık ve Yollar" adlı kitabında ilginç bir söylence var. Söylence şöyle:
Daha önce putperest olan Hazar Kağanı önce Hıristiyanlığı seçiyor. Ancak bu dinin yanlışlığım görmüş, duruma çok canı sıkılıyor, tçini emrindeki yüksek rütbelilerden birine açıyor. O yüksek rütbeli adam krala şöyle diyor:
"Ey kağanım, kutsal yazılar üç ayrı toplumun elindedir. Onlardan birer kişi çağırtıp inançlarını anlatmalarını emredin. O zaman doğru olanı seçip onun yolunda gidebilirsiniz."
Bunun üzerine kağan Hıristiyanlara haber gönderip bir psikopos istiyor. Kralın yanında tartışma yeteneği çok üstün olan, onunla sık sık konuşan bir de Yahudi bulunuyor. Psikopos gelince bu Yahudi ona:
"Amaran'ın oğlu Musa üzene ve ona bildirilen Tevrat hakkında görüşün nedir?" diye soruyor. Psikopos buna, "Musa bir peygamberdir ve Tevrat'da yazılanlar da doğrudur." diye karşılık veriyor. O zaman Yahudi, krala dönüp,
"Bakın, daha şimdiden benim inancımın doğruluğunu kabullendi. Şimdi ona kendisinin neye inandığını sorun" diyor.
Kral bu soruyu sorunca, psikopos:
"Benim inancıma göre, kurtarıcı İsa, Meryem'in oğludur, esas gerçek onun sözüdür, bize Tanrı'nın sesini yansıtan da odur," diyor. O zaman Yahudi yine krala dönüyor ve şöyle konuşuyor:
"Onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler. Oysa o, benim dediklerimi kabul ediyor."
Psikopos savlarını kanıtlamayı başaramayınca, davayı kaybediyor.

Bunun üzerine kral, huzuruna bir Müslüman çağırtıyor. Müslümanlar ona çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir adam yolluyorlar. Ama krala yakın olan o Yahudi, birisine para verip o Müslümanı yolculuğu sırasında zehirletiyor. Böylelikle Yahudi, kralı ikna etmeyi başarmış ve kral da Yahudi dinini kabul ediyor.

Böylece, İS. 740 yılında Hazar Hanı, sarayı ve askeri komutanları Yahudi dinini benimsiyor. Ve bu din Hazarların resmi dini durumuna geliyor.

Hazarların en güçlü dönemlerinde Yahudi dinini seçmesi tarihçileri şaşırtıyor. En mantıklı açıklama şöyledir: Sekizinci yüzyılın başlarında dünya iki büyük gücün elinde kutuplaşmıştı. Bir yanda Hıristiyanlık, öte yanda da Müslümanlık vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyor, klasik propoganda yöntemleri, ikna ve fetih yollarıyla inançların yayılmasına çalışıyordu. Hazar imparatorluğu bu sırada üçüncü güç konumundaydı, imparatorluk her iki büyük güçle de boy ölçüşebileceğini daha önce ortaya koymuştu. Ama kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, Hıristiyanlığın da Müslümanlığın da dışında kalıp yaşamını sürdürmekti. Çünkü, bu inançlardan birini seçmesi durumunda siyasal gücünü bütünleyecek kültürel öncülüğünü yitirecekti. Doğu Roma İmparatorluğu'nun ya da Bağdat'taki İslam halifesinin nüfuzu altına girecekti. Ata inancı Şamanlık ise, görkemli yerleşik bir devletin yaşam koşullarının gerisinde kalmıştı. Sözgelimi, insan kurban etme geleneği vardı. Kırallık dönemi bitiminde kırallarını törenle öldürme geleneği bulunuyordu. Öte yandan, Hazarlar Museviliğe tümden yabancı değillerdi. Nitekim Museviliği seçtikten sonra da, Hazarlar arasında dinsel hoşgörüleri sürdü. Hazar başkentinde bulunan yedi yargıçtan ikisi Müslüman, ikisi yahudi, ikisi Hıristiyan birisi Rusların ve putperestlerin davasına bakmak için görevlilerdi. O inançtan kişilerdi. Onuncu yüzyılın başlarında, Hazar hanlığı adil ve geniş görüşlü yönetim biçimiyle bir masal ülkesiydi.36

Yahudilik, Önasya'nın eski köklü dinlerinden biridir. Yahudi adı, İsrailli ya da İbrani adı ile anılan bir ulusu karşılar. Yahudi adı, Filistin'in bir bölgesinin adıdır, İbrani adı, dedeleri İbrahim el İbrani'den gelir, İsrail adı ise İbrahim'in torunu Yakup'un sanıdır.

İbrahim, Sami ırkındandır. Kildanlıdır. İÖ. iki binli yıllarda Fırat kıyılarından Kenan iline ya da Filistin'e göç etmiştir, İbrahim'in iki oğlu vardır. Birisi Hicaz Araplarının atası olan İsmail'dir. Bunun anası Hacer, Mısır'lı bir cariye'dir. Öteki İshak, Yahudilerin dedesi sayılır.

İÖ. 1300 yıllarında Musa doğar. Musa'ya dek İsrail oğullarının başından birçok olaylar geçmiştir. Musa İsrailli boyları bir ulus dini çevresinde birleştirmeyi başarır.
Yehova, İsrail'in tanrısı, İsrail ise Yehova'nın ulusudur. Tevrat ve On Emir'in Musa'dan kaldığına inanılır. Daha sonra da krallar gelir. Davud ve Süleyman bunların en önemlisidir. Peygamberilerin yanı sıra bir de nebiler gelir.
Yahudiliğin kitabı "Eski Ahit'tir. Bu çeşitli bölümlerden ve haberlerden oluşan bir derlemedir. Tekvin, Çıkış, Haberler, Sayılar, Tesniye adlı beş bölümden oluşur. Talmud ise Tevrat'ın açıklamasıdır. Kur'an'da bunlar yalnızca Musa'nın Tevrat'ı ve Davud'un Zebur'u olarak anılır. Yahudi inancına göre, Yehova tek Tanrıdır. Öbür ulusların her şey put, ya da şeytandır. Yehova yaratıcı Tanrıdır. Evreni altı günde yaratmıştır. Yedinci gün dinlenmiştir. O bilen, yaşayan ve kadir olandır, İsrailliler korku ve saygı nedeniyle onun adını anmaktan kaçınırlar.
Vahiy Yehova, ulusunu korur ve düşmanlarına karşı onlara yardım eder. Komutanları ve peygamberleri aracılığı ile onları doğruya yöneltir. Genellikle Yehova, iyiliğe yöneltmek ve kötülükten alıkoymak amacıyla ulusuna doğrudan ya da peygamberlerinin dili ile seslenir.
On Emir ise Yehova'nın Turu Sina'da Musa'ya salık verdiği önermelerdir. Bu önermeler şunlardır:

Ben Yehova! seni köle bulunduğun yerden; Mısır topraklarından çıkaran Tanrı'nın. Artık gözünde hiçbir Tanrı kalmasın. Ne üstündeki gökyüzünden, ne çiğnediğin topraktan, ne yer altındaki sulardan herhangi birşeyi kendine bir put ya da tapınacak edin! Benden başka Tanrıya secde etme. Çünkü ben Yehova'yım. Senin Tanrın, koruyucu Tanrı benim.
Tanrın Yehova'nın adını yalan yere ağzına alma.
Yedinci günü (cumartesi) saygıyla an.
Ana babana saygı göster ki, yaşamın uzasın.
Öldürme.
Zina etme.
Hırsızlık etme. Yalan yere tanıklık etme.
Komşunun evine, karısına, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine... göz dikme. (Tevrat, çıkış, 20/2-17)
Zebur, Davut'tan kaldığına inanılan deyişlerdir. 150 deyişten oluşur. Kökende Zebur'un tümünün Davut'tan kalmadığı bilinir, ancak bu deyişlerin hangilerin ondan kaldığı, hangilerin ondan kalmadığı bilinmez. Bunlardan

bir bölümü Tanrı'yı yücelten deyişlerdir. Kimileri Tanrı'ya şükreden ve ondan acıma dileyen dualardır. Kimileri ise bilgi ve haberlerdir, inanç ve yalvarış dolu deyişlerdir.
İbrani tektanrıcılığının tarih öncesi karanlıktır, İbrahim, tarihte inananların babası olarak bilinir. Fakat bu inanç İÖ. iki binli yıllarda Sümer-Babil çoktanrıcı çevrelerde ortaya çıkar. Çağlar boyu bu inancın korunması ve ayıklanması Musa ve öbür peygamberlerce sağlanır. Kökende Yehova ilkel halkların göksel görüntüleriyle onu üstün varlığa yaklaştıran kişiliğini korur. Güçlü bir biçimde Tanrıların insan görünüşüne benzediği inancına yakındır. Giderek kozmik olmaktan kurtulur. Ahlaksal ve tinsel bir anlayış kazanır. Bununla birlikte soyut bir biçim almaz. O korkunç bir biçimde canlıdır. "Kutsal İsrail" ve "Yakan Ateş"in gizemi araştırılmakla öğrenilmez. Bu gizem karşısında ki, Job (Eyüp) gibi eğilmekten başka birşey yapamaz.
Sonuçta Hazarların Yahudiliği seçmeleri ardından hiç akla gelmeyen, ön hesaplara girmeyen birtakım kültürel gelişmeleri de birlikte getirdi. Hazarlar ekonomik ve askeri bakımdan güçlü oldukları için Museviliği seçmeyi göze almışlardı. Bütünü içinde en uzun yaşayan Türk devletlerinden biri oldu. 1250'lere değin yaşamı sürdü. 600 yıl dolayında ayakta kaldı.
Son Yahudi Türkler 2.Dünya savaşı öncesine değin Polanya'nın birkaç kentinde yaşıyan Karaylardı. Savaş yıllarında ve sonrasında eriyip tükendiler.

10

HİÇBİR PEYGAMBER KENDİ İLİNDE ETKİN OLAMAZ

Başlangıçta önemsiz gözükmesine karşın, Türklerin İslamlığa girmeleri ölçüsünde tarihi etkilemiş olaylar pek azdır. Bu seçim, Türkler için olduğunca, İslam için de büyük önem taşır. Türkler eli ile İslamlık en geçmişte en geniş topraklara egemen olabilmiştir. Bunun yanı sıra Türklük özbenliğinden kimi öğeleri yitirmiştir.
İslam dini toplumsal yaşamları bedevilik, siyasal durumları soygunculuk temeli üzerine kurulmuş bir halk arasından çıkmıştı. Araplar aynı kökten

olmalarına karşın dağınık biçimde yerleşmişlerdi. Çeşitli boylara ayrılmışlardı. Her boyun kendine özgü yaşam anlayışı ve biçimi vardı. Boylar arasında aralıksız savaşlar sürüyordu. Yağmasız, baskınsız gün geçmiyordu, ilkel çöl yaşam biçimi alabildiğine sürüyordu. Bu ortamın gereği soy akrabalığı güçlenmişti. Toplumsal birlik duygusu gelişmemişti. Aralarında belirgin bir din sistemi yayılmamıştı.37 Kendilerine peygamber süsü veren, ancak yandaş bulamayan birçok din sömürücüsü, sık sık halkın karşısına çıkıyordu.38

Muhammet bu ortamda dinini yaymaya başladı. Gerçi peygamberliğini bildirdiğinde para ve bilgi bakımından iyi bir birikim edinmiş durumdaydı. Daha 12 yaşındayken amcası Ebu Talip'in kervanı ile Basra'ya gitmiş, orda Hıristiyan (Nestroyan mezhebinden) Bahira'yı tanımıştı.39 Ayrıca kendi memleketinde ana tarafından akrabası vaftizli bir Yahudi bilgin ile ilişki kurmuştu. Böylece Hıristiyan ve Yahudi din bilgilerini edinmişti. Yirmi beş yaşındayken, zengin bir tüccarın dul karısı Hatice'nin hizmetine girmişti. Hatice'nin kısa sürede beğenisini kazanmış, arada olağanüstü yaş farkı bulunmasına karşın, Hatice ile evlenmişti. Bu davranışın ardından sevgiden çok parasal nedenler bulunuyordu.

Muhammet oldukça ileri bir yaşta, kendisini dinsel görülere kaptırmaya başladı. Hıristiyan, Musevi dininin görüş ve gelenekleri ile Arap putperest görüşlerinin kaynaşmasından oluşan dinsel sistemini 40 yaymaya koyuldu. Ona en çok karşı çıkanlar kendi kabilesi Kureyşlilerdi. Bunların karşı çıkışlarının nedeni yazıbilimci Judas'ın İsa'ya karşı çıkış nedeniyle aynıydı: "Hiçbir peygamber kendi ülkesinde etkin olamaz." Kabe'yi korumakla görevli Kureyşliler kendilerine ün ve büyük parasal yararlar sağlayan bu yetki yüzünden yeni bir dinin ortaya çıkmasına kuşkusuz izin veremezlerdi.41

Başlangıçta Muhammet sınırlı sayıdaki yakınını inandırabildi. Ne var ki, Kureyşilerle arasında anlaşmazlık çatışmaya dönüştü. Muhammet yaşamı pahasına düşüncesinde direniyordu. Tanrı her halka bir peygamber yollamış, Araplara hiç peygamber yollamamıştı. Kendisi ise bu peygamberdi.

"Sen, senden önce kendilerine uyana gelmemiş bir toplumu uyarmak için rabbinden bir rahmetsin. Bu sayede onların düşünüp öğüt almaları umuluyor" (Kasas 46)

Sonuçta Muhammet Arap halkı için yollanıyordu. Belki tüm Arap halkını da içine almıyordu onun peygamberliği. Yalnızca Mekke ve yöresi ile onunla ilişkide bulunan Arapları kapsıyordu. Bunlar Allahın birliğine inanmazlarsa kıyamete müşrik olarak gideceklerdi. Cehennemde yanacaklardı. Onları korkutmak gerekiyordu.

"Bu da bizim kentlerin / medeniyetlerin anasını uyarman için indirdiğimiz bir Kitap. Kutsal-Bereketli, kendinden öncekini doğrulayıcı. Ahirete inananlar, ona da inanırlar ve onlar namazlarına devam ederler. (En'am 92)

Bunu cehennem betimlemeleri izledi:

"O ayetlerimizi inkar edenleri yakında ateşe sokacağız, derileri piştikçe azabı tatsınlar diye onlara başka deriler vereceğiz! Şüphesiz Allah daima üstündür, (hüküm) ve hikmet sahibidir." (Nisa 56)
"Ardından da cehennem, irinli bir sudan içilecekler. Onu yutmaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecek. Ölüm her yandan üstüne gelecek de bir türlü ölmeyecek. Arkasından da dehşetli bir azap." (İbrahim 16, 17)

İyi ama insan öldükten sonra nasıl dirilir? Mezarda çürüyüp giden cansız vücut nasıl dirilir?

İsterseniz gönlünüzde büyüyen herhangi bir yaratık olsun. " Diyecekler ki:" Peki bizi yeniden kim yaratacak?" De ki: "Sizi ilk kez yaratan kimse, o "Bunun üzerine başlarını sana doğru alaylı bir biçimde sallayarak şöyle konuşacaklar: "Ne zaman o?" De ki: " Çok yakın olabilir!" (İsa 51)
"O gün yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülür. Bütün insanlar tek ve kahredici Allah'ın huzurunda'görünürler. Ve o gün suçlan birbirlerine (veı/a elleri ayaklarına) yaklaştırılarak zincire vurulmuş görürsün.! Gömlekleri katrandır. "Yüzlerini ateş kaplamaktadır (İbrahim 48-50)

Tüm çabaları boşunaydı. Tam on üç yıl uğraşmış, didinmiş, konuşmuş, ancak bir iki yüz kişiyi inandırabilmişti. Mekke ve Kureyşilerin yeni dini tanımaları olanaksızdı. Mekke tüccar kentiydi. Kuyreyşliler Mekke'nin sahibi durumundaydı. Mekke'de Kabe var, putlar var, haçlar var, panayırlar vardı. Yılın belli günlerinde bütün çevre boylar hep oraya geliyorlardı. Kureyşliler

en çok o sayede zengin oluyordu. Yeni din başarılı olursa Mekke batacaktı. Olanaksız, olanaksızdı.
Kureyşliler kesin saldırıya geçtiler. Bu yeni dini doğarken boğmak gerekirdi. Mekke bir avuç Müslümana cehennem oldu. Üç yüz Müslümanın bir bölümü Habeşistan'a, bir bölümü Medine'ye gitti. Muhammet tüm yandaşlarını kurtardıktan sonra, Mekke'de bir süre daha yalnız beklemeyi yeğledi. Kendinden başka Ebubekir ve Ali kalmıştı yandaşı olarak. Kureyşliler her boydan bir delikanlı seçtiler. Bu fedailer o gece peygamberin evini basıp onu öldüreceklerdi. Ama Muhammet de tetikteydi. Durumu iyi sezmişti. O gece Muhammet'in yatağına çocuk yaştaki Ali girdi. Muhammet kendisine bağlı arkadaşı Ebubekir ile, bir hayalet sessizliği ile gecenin karanlığında, Mekke'den uzaklaştı. Gerçekte İslamlığa en büyük düşmanlığı yaptığını sanan Mekkeliler bilmeyerek İslamlığa en büyük iyiliği yapmışlardı, İslamlık Mekke'den kurtulmakla İslam oldu.
Muhammet, önce Mekke yakınlarında bir mağaraya saklandı. Ardından da Medine'ye göç etti. Bu ortamda daha geniş bir yayılma tabanı bulması gerekiyordu.
Öte yandan Mekke ne ölçüde tüccar kentiyse, Medine savaşçı kentiydi. Ösler ve Harzecler adlı iki kardeş boy sürekli birbiri ile boğazlaşıyordu. Kent bir öncü, bir büyük bekler gibiydi. Medineliler istedikleri öncüyü bulmuşlardı. Medine, kendisini karışıklıktan kurtaracak ortama kavuştu. Bu İslamın alıp yürüyüşü oldu. Muhammet, devesi üzerinde coşkulu karşılayıcıları selamlayarak Medine'ye girdi.
Tanıyanlar peygamberi iyisinden betimlemişlerdir. Bu betimlemelere göre, Peygamber Medine'ye girdiğinde sağlam yapılı ve dinçtir. Orta boylu, göğsü geniş, başı güçlüdür. Teni tunç rengindedir. Yanakları parlak, kumrala çarpan saçları ne kıvırcık, ne düzdür. Saçları kulaklarının altına kadar dalga dalga iner. Bıyıkları kırpık, alt dudağı aşağıdan biraz öne doğru çıkık, sık ve gümrah sakallı ile değirmi yüzü gösteriş kazanmıştır. Geniş alınlıdır. Aralarından mor damarlarla ayrılmış kalın iki kaş ve gergin biçimde kemerlenmiş burun üstünde ruhları aydınlatarak bakan iri ve ışıklı gözleri ile buyurmak için yaratılmış bir öncüdür.
Bedevi öncüsü devenin dizginin serbest bırakmıştı. Deve başı boş gidiyordu. Sokakları meydanları geçerek şehrin ortasında, genişçe bir yerde Halid bin Ebu Eyyübül Ensari'nin evinin önünde yere çöktü. 16 Temmuz 622 günü, devenin çöktüğü yerde yalnız yeni bir din patlamıyordu. O gün orda yeni bir devlet kuruluyordu. Bir yüzyıl bile geçmeden, Atlas okyanusundan Hindi

Çin'e Hazar kıyılarından Nil'e dek yarı dünyayı kaplayacak bir devletin, bir imparatorluğun çekirdeği atılıyordu.
Muhammet'i Medine'de Hazrec kabilesi dostça karşılayıp aralarına aldı. Muhammet, bu kabileye kendisine yardımından dolayı "yardımcı" anlamına gelen "Ensar" adını verdi.42
Arap'ta Muhammet'ten önce devlet yoktu. Hatta Arapça sözlükte bu anlamda bir kavramı karşılayan bir sözcük bile yoktu. Devlet sözü Arapçada ancak, 8. yüzyıldan sonra kullanılır. Bu sözcük Arapça dwl kökünden gelir. "Dönmek, bir şeyin etrafında dönmek, değişmek, yer değiştirerek dönmek, ya da birine halef ya da selef olmak" anlamındadır.43 Araplar boy özelliğini ve toplumsal görevleri üzerine almış, bağımsız bir devlet anlayışı kavramından uzak bulunuyorlardı. Onlarda suç ve ceza kavramları bile yoktu. Çalmak ya da adam öldürmek, bunlar suç sayılmadığı gibi cezası da bulunmuyordu. Bunlar yalnızca başkasına zarar vermekten ibaretti. Kısasa kısas yasası uygulanırdı. Birisi sana kötülük yaptıysa, sen de kendi kabilenle ona zarar verebilirsin mantığına dayanan bir toplum anlayışı egemendi. Bireyin hakkını devlet değil, bireyler alırdı. Cezasını da bireyler verirdi, intikamdan korkutuyorsan istediğin kervanı vur! 44 ilkesine dayanan bir yaşam biçimi egemendi. Devenin çöktüğü gün Araba, işte hiç bilmediği devlet veriyordu. Artık kan bağı ve boy tutma dışında, devlet denen kutsal bir kavram doğuyordu. O zamana dek Araplarda bütün gözler ancak boy ilişkileri çemberine tutsak edilmişti. Araplarda her boy bağımsız bir birimdi. Arabın gözünde tüm evren kendi boyu idi. Dost yalnız orasıydı. Boyun dışı hep düşmandı. Birliklerini ancak boy ile anlıyorlardı. Oysa devenin çöktüğü gün Medine çeşitli boylardan çeşit çeşit insanla doluydu. Bu insanlar kardeştiler, insanlar kabile dışında başka birliklerin olduğunu gördü. Kabilenin dar birlik çemberi yırtıldı. Geniş başka bir alem, doğuyordu. Apayrı insanları birbirine bağlayan başka bir birleştirici evren çıkıyordu. Muhammet'in Arap halkına en büyük bağışı bu oldu.
Mekke'den gelen göçmenler, Medine'deki ev sahiplerinin evlerine birer birer yerleştiler. Onlar kardeş olmuşlardı. Bu kardeşlik öylesine ileri bir kardeşlikti ki, ölünce mirasları, kan kardeşlerine değil, din kardeşlerine kalıyordu. Arabın en güçlü bağı olan kan bağını din bağı yeniyordu. Mirasın aile bireylerine kalışı, ancak İslamlar çoğaldıktan sonra oldu.45
Muhammet Medine'ye yüz dolayında göçmenle gelmişti. Medine zengin bir kent değildi. Ensar kardeşliğini kabul ediyorlardı. Ancak Muhammet ve

göçmenler ensara fazla yük olmak istemiyordu. Öte yandan Mekkeliler ne tarımdan ne de sanattan anlıyordu. Onlar yalnız ticaretten anlarlardı.
Ticaret yapmaya kalkışsalar şuraya buraya dağılmaları gerekirdi. O zaman da Muhammet yalnız kalacaktı. Öte yandan, Medineliler iyi savaşçılardı, Arap'ta ise ganimet olumlu bir kazançtı. Kureyşliler ise İslam düşmanlığını sürdürüyorlardı, iki yıl sonraki Bedir savaşı bu zorunluktan doğdu.
Muhammet Medine'de dinsel, siyasal, toplumsal devlet yapısını örgütlemeye koyuldu. Belli kurallar üzerine dinsel tapınımı düzenlemeye başladı. Tapınımın kitlesel katılımla, baskı unsuru olduğunu iyi sezmişti. Ortak bir amaçla gerçekleşen her kitlesel katılım içindeki kişiler, kendilerini her zaman olduğundan çok daha güçlü hissederler. Sahip oldukları güçler birkaç katına çıkmış gibidir. Bu kişilerin kendilerine güveni artmıştır. Bir tür, kendinden aldığı ışığı yansıtır. Bunun etkisiyle kişi, tek başına hiç bir zaman üstesinden gelemeyeceği eylemleri yapma cesaretini kendinde bulur. Üstelik Araplar için, özdenetim ve düzen kurmayı, ortak davranışlar ve birliktelik olaşturmayı hedefleyen din kuralları ayrı bir önem taşır. Çünkü Araplara dağınık, bölük pörçük bir aşiret yaşantısı egemendir.46
Ebu Süfyan yönetiminde zengin bir Kureyş kervanı Suriye'den geliyordu. Kervan, deniz kıyısını izleyerek Mekke'ye gidiyordu. Kervanın basılması kazançlı bir öç olacaktı. Muhammet üç yüz kişi ile Bedir'e vardı. Fakat orda yağlı kervan yerine bin kişilik yaman bir Kureyş ordusu ile karşılaştı. Muhammet zor bir durumda kalmıştı. Dönmek yeni doğan dini ortadan silecekti, İslam savaşçıları için çarpışıp kazanmak ya da orda ölmek söz konusuydu. Muhammet, yalın bir konuşma yaptı. Yürekler, bilekler tutuşmuştu. Muhammet iyi bir savaş düzeni kurdu. Üç yüz kişilik askeri ile dört cepheli bir savunma düzeni oluşturdu. Oklarla saldıranları deviriyorlardı. Böylece Mekkeliler ağır yenilgiye uğradılar.
Muhammet bu arada Medine'de dinini geniş kitlelere benimsetmek istedi. En uygun kitlenin Museviler olduğunu anladı. Yeni doğan İslamlık için Musevilerin konumu Hıristiyanlardan daha önemliydi. Hıristiyanlık Bizans, Habeşistan gibi uzak ülkelerdeydi. Oysa Museviler Medine'de oldukça çok sayıda bulunuyorlardı, İslamlığın çadırında yer alıyorlardı. Gönenç bakımından Araplardan üstün durumdalardı. Servet onların elindeydi. Düzeyleri Araplardan çok daha yüksekti. Sıkı dinsel törenli dinleri, aralarında bir kan ve sevgi bağı oluşturmuştu. Medine Arapları sürekli Musevilerden faizle para almak zorunda kalıyorlardı. Muhammet çok özenli biçimde Musevilere ve Hıristiyanlara yaklaşmak istedi. Magna Yahudilerine

ve Ayla Hırıstiyanlarına mektuplar yolladı. Mektupların sonu "barış" anlamına gelen, "selam" sözü ile bitiyordu. Kökende İslam sözcüğü de selam sözcüğü ile aynı kökten türemişti. Selam sözü kimileyin daha yalın anlamda "emniyet" ya da güvenlik olarak kullanılıyordu. Medine'ye girmeden önce kentin yakınlarındaki Kaba'da günlerce kaldı. Günlerce görüşmeler yapıldı. Yahudilerle iki bakımdan anlaşmak istedi. Biri günlük yaşam düzeni için, öbürü ise dinseldi.
Günlük yaşam düzeni için önemli Yahudi kabileleri ile Muhammet arasında yedi başlıktan oluşan bir antlaşma yazıldı. Anlaşma güçlüydü:

İki yan da bir ulus gibi yaşayacak, iki din de özgür kalacak. Medine saldırıya uğrarsa iki yan birlikte savunacak. Müslümanlar ya da Yahudiler üçüncü bir yan ile savaşacak olursa, öbürüsü ona yardım edecek. Barış yapılırken iki kesimin de onayı alınacak, Medine kutsal bir yerleşim merkezi olduğu için, iki yan da, kan dökmeyecek. Arada bir anlaşmazlık çıktığında Muhammet hakem olacak.

Muhammet dinsel bakımdan da Yahudilere yaklaşmak istedi. Bu amaçla önemli Musevi geleneklerini kendi dinsel düzeni içinde sürdürmeyi denedi.
Kudüs'ü Kıble olarak seçti. Yahudilerde olduğu gibi, İslamlar da oruç tutuyordu. Onlar gibi abdest alıyor, sünnet oluyor ve öşür veriyorlardı. Bu ortamda arada yalnızca Muhammet'in Arapların peygamberi olması sorunu kalıyordu. Tanrı her halka bir peygamber yollamış, Arap'ı en sona bırakmıştı. Bunun için Muhammet son peygamberdi. Zaten
Tevrat'ta da son dönem peygamberinin geleceği bildirilmişti, işte o kendisiydi. Musevilerin bunu kabul etmeleri yeterliydi.

Yanlarındakini doğrulamak üzere kendilerine Allah katından bir kitap geldiğinde, daha önce inkar edenlere karşı zafer isteyip durdukları halde, tanıyıp bildikleri kendilerine gelince, onu inkar ettiler. Küfre sapanların üstüne olsun Allah'ın laneti!... (Bakara 89)

Ancak Museviler kesinlikle bunu kabul etmediler. Bütün Yahudi bilginler, Tevrat'ta en son peygamber geleceğinin bildirildiğini onaylıyordu. Bunu Tanrı bildirmişti. Ancak Muhammet'in o peygamber olduğunu bir türlü kabul etmiyorlardı. Kur'an'da konuda daha önceki görüşmeler anlatılır. Verdikleri sözden döndükleri ile suçlanır:

"İsrailoğullarından şöyle bir söz almıştık: Allahtan başkasına ibadet etmeyin, anne babaya, akrabaya, yetimlere yoksullara iyilik ve güzellikle davranın, insanlara güzeli ve güzelliği söyleyin. Namazı Mm zekatı verin. Bütün bunlardan sonra siz, pek azınız müstesna, sırt çevirdiniz. Hâlâ da yüz çevirip duruyorsunuz." (Bakara 83)

Muhammet granit gibi taşa çarpmıştı. Tüm çabalarına karşın Musevilerden destek bulamıyordu.

"Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Bununla birlikte, içlerinden bir zümre, bilip durdukları halde gerçeği hep gizlerler." (Bakara 146)

Yahudilerle bu anlaşmazlık sürerken, Muhammet zekice buluşları, öncü davranışlarıyla Medine'de putataparlar arasında azımsanmayacak bir taban kazandı. Musevilerden ise tümden umudu kesti. Artık barışçı İslam'ın yerini savaşçı İslam alabilirdi. "Dinde zorlama yoktur" buyruğunun yerini

"İğreti hayatı ahiret hayatı karşısında satanlar, Allah yolunda çarpışsınlar. Allah yolunda çarpışıp da öldürülen yahut galip gelene biz yakında büyük bir ödül vereceğiz."(Nisa 74) buyruğu alıyordu.
İslamın bu yapısını Macar bilgini Ligeti'nin şöyle anlatır:

"İslamlık kılıçtır, derler. Gerçekten de bu yeni din kendisine inananlar katmak için insanları kandırmakla, onlara öbür dünyada mutluluklar söz vermekle ve de günü gelince onu bekleyen tuba ağacının serin gölgesine, çağırmakla yetinmemiştir. Belki de bu din, ona katılmış olanlara, asıl yemişini öteki dünyada verecek olan en büyük ödevin, dinsizleri, hem de yalnızca dinin gerçeklerini yaymak, aklını erdirmek yoluyla değil, daha çok silah zoruyla, zorla İslam dinine çevirmek olduğunu bilinçli bir biçimde aşılamıştır. Muhammet'in dini böylece önüne geçilmez, bağnaz bir yayılma politikasının yayıcısı olmuştur.48 "

Gerçekten İslam'ın baş koşullarından biri kâfirlere karşı cihattır. Yalnız saldırıdan korunmak için değil, İslam dinini yaymak için de cihat gerekir. Nitekim doğrudan bu amaca yönelik olarak İslam peygamberi 28 savaş

düzenler. Ondan sonra gelen en büyük halifeler de hep bu Tanrı buyruğu gereğince sürekli savaşlarla İslam imparatorluğunu
genişletirler.49
Gerçekte, Yahudiler, son bir peygamber geleceğine inanıyorlardı. Ama bu peygamber Muhammet olamazdı. Gelecek olan son peygamber Mesih'ti. Mesih, Yahudilerin başına geçecek, Yahudi ulusunu dünyaya egemen kılacaktı. Bu yüzden Yahudilerin bekledikleri Mesih'in kendilerinden gelmesi gerekirdi. Muhammet ise Arap'tı. Son peygamber o olduğuna göre, öbür uluslara egemen olmak da Araplara nasip olacaktı. Bu yüzden Yahudilerle Muhammet arasında çözümsüz uzlaşmazlık başladı. Yahudiler kendi başlarına buyruk bir halktı. Öbür uluslara yukardan bakıyorlardı. Yine Yahudi inancına göre, cennet bile salt Yahudilere açıktı. Cennete Yahudiden başkası giremezdi. Oysa Muhammet'e göre cennet tüm İbrahim dininden gelenlere açıktı. Tek Tanrı tanıyan, öbür dünyaya inanan iyi bir yaşam sürmüş tüm insanlar cennete gidebilirlerdi. Nitekim, Kur'an Yahudilerin bu bencil anlayışları ile alay ediyordu:

"De ki: 'Eğer diğer insanların değil de yalnız ve yalnız sizin ise, eğer doğru sözlü iseniz, haydi isteyin ölümü!." Ellerinin önden gönderdiği şeyler yüzünden ölümü hiçbir zaman istemeyeceklerdir. Allah, zalimleri çok iyi bilmektedir. " (Bakara 94, 95)

Yahudiler en küçük yaklaşımda bulunmaz. Muhammet'in "Tanrı sözleridir" diye ortaya koyduğu buyrukları, Tevrat ve İncil'den aktarılmış bilgiler diye tanımlarlar. Muhammet'i sahtekarlıkla suçlarlar.50 Bu olaydan sonra Muhammet'in tüm sabrı biter, içinde Yahudilere karşı büyük bir kin oluşur. Yahudileri, Hıristiyanlardan da kötü görür. Bu kez onlara karşı Muhammet'in suçlamaları başlar. Kökende onlar, yalnız Muhammet'i değil, eskiden gelen hak peygamberlerini de tanımamışlardır. Kimisini yalancılıkla suçlarlar, İsa'da olduğu gibi kimini ise öldürmüşlerdir. Bu onların eski huyudur. Kur'an onların bu eski huyunu yüzlerine vurur:

"İş onların sandığı gibi değil. Kötülük ve çirkinlik kazanan, suçu kendisi kuşatmış olan kişiler, ateşin dostudurlar. Sürekli kalacaklardır orada." (Bakara 81)

Taberi'nin de belirttiği gibi, Muhammet Medine'ye geldiğinde Kıble olarak Kudüs'ü gösterir. Müslümanlar onaltı, onyedi ay Kudüs'e yönelerek namaz kılarlar. Bu durum Yahudileri şımartır. "Mıhammed ve ashabı, kıblelerinin neresi olduğunu bilmiyorlardı; biz onlara yol gösterdik..." gibi laflar etmeye başlarlar. Muhammet başını havaya kaldırır. İslama mahsus bir kıblenin verilmesini bekler. Sonunda, Kudüs'ten, Kabe'ye dönülmesi buyruğu gelir.51
Bundan sonra Musevilere verilen ödünler bir bir geri alınmaya başlandı. Kuran'ın en uzun suresi olan Bakara suresinde Museviler eleştirildi. Ramazan ayı oruç dönemi olarak belirlenerek, İslam orucu, Musevilerin orucundan ayırtıldı. Kıble olarak Kudüs yerine, Kabe kabul edildi. Muhammet bir taşla iki kuş vurmuştu. Bir yandan, bir türlü uzlaşmaya yanaşmayan Yahudileri dışlıyor, bir yandan da Putataparları kazanıyordu. Çünkü Kabe, putataparların vazgeçemeyecekleri bir gelir kaynağıydı. İslamdan önce de bir hac yeriydi. Sayısız hacı ve hac kervanının ziyaret yeriydi. Kabe'nin kazancı Muhammet'in kabilesi olan Kureyşlilere akıyordu. Kabe'de kutsal Hacer'ül esved taşı bulunuyordu. Çapı yaklaşık 15 cm uzunluğundaki dalgalı, oval taş büyük olasılıkla bir göktaşıydı. Sonradan bir gümüş koruma içinde duvara yerleştirilmişti.52 Böylece Muhammet, kendi kabilesi olan Kureyşlilere de göz kırpıyordu. Ama sorun Yahudiler için yine bitmiş değildir. Yahudiler, İslamın düzeltilmesi güç bu olayını iyice ele dolarlar. Müslümanlarla alay ederler, işte bunun üzerine Yahudiler ve onların kışkırttıkları inançsızlar mırıldanmaya başlarlar.53 "Neden Kıble değiştirdiniz?" diye sorarlar. Bu durum Müslümanlar arasında da dalgalanmalara neden olur. Toplumda dedikodular alıp yürür: Bundan önceki namazlar ne olmuştur, o ki Kabe kıble idiyse, neden şimdiye dek o yönde namaz kılınmamıştır? Ama ulu Tanrı bu yönde gerekli açıklamayı getirmekte gecikmez. Bunun üzerine toplumdaki dalgalanmalar durur. Bakara Suresinin 142-144. ayetlerinde eskiden Kudüs'e karşı kılınan namazların boşa gitmediği vurgulanır, neden kıble değiştirildiği açıklanır.

"İnsanlar içinde bazı beyinsizler: "Onları, yönelmekte oldukları kıbleden ne çevirdi?" diyecekler. De ki: "Doğu da Allah'ın, batı da. O, dilediğini dosdoğru yola kılavuzlar." (Bakara 142)
"İşte böyle! Biz sizi, insanlar üstüne tanık olasınız, resul de sizin üstünüze tanık olsun diye, orta yolu izleyen bir ümmet yaptık. Biz eskiden yönelmekte olduğun Kabe'yi kıble haline getirdik ki resule uyanı, ökçesi üstüne gerisin geri dönenden ayıralım. Bu, Allah'ın kılavuzluk ettikleri dışındakilere

gerçekten zor gelecektir. Ama Allah imanınızı işe yaramaz hale getirmeyecektir. Şu da bir gerçek ki, Allah öncelikle insanlara çok acıyıcı, çok merhametlidir." (Bakara 143)
"Biz senin yüzünü habire göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. Hoşlanacağın bir kıbleye seni elbette döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescidi Haram yönüne çevir. Nerede olsanız yüzünüzü Mescidi Haram yönüne döndürün. Kendilerine kitap verilenler, onun Rablerinden bir gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapıp ettiklerinden habersiz değildir." (Bakara 144)

Yahudi İslam kavgası, Bedir savaşından sonra iyiden iyiye alevlenir. Yahudi, İslam çekişmesi salt dinsel alanda kalmaz, günlük yaşama yansır. Bedir'de Kureyşlilerin üçyüze karşı bin kişinin yenilmesi Yahudileri korkutur. Kureyşlilerle İslamlara karşı bir birlik yapma gereğini duyarlar.
Mekkeliler, Bedir'in öcünü bırakacak gibi değillerdir. Bir yıl sonra on binlik Mekke ordusu Medine'ye dayanır. Muhammet, Bedir'de kanıtladığı askeri öncülüğü ile yeni bir savunma savaşı verecektir. Yedi sekiz yüz kişilik ordusunu kentin kuzeyindeki Uhud tepesini arkasına alır. Okçuları gerekli uçlara yerleştirir. Böylece ağır güçler karşısında iyi bir direniş verecektir. Nitekim tasarladıklarını gerçekleştirmeyi başarır. Gerçi Mekkeliler Muhammet'e ağır bir darbe indirirler, İslamlar zaman zaman büyük panikler yaşarlar. Muhammet yaralanır, Uhut dağına çekilerek canını zor kurtarır. Mekkeliler ise Uhut önünde savaşı gereksiz görüp çekilirler, İslamlar ağır kayıp vermişlerdir. Yüzlerce ölü vardır.
Peygamber yara, bere ve sargı içinde Uhut'tan döner. Peygamberin bu perişan haline Yahudiler kıs kıs gülerler. Ama Muhammet, yeni bir taktik uygular. Hemen çekilen Mekkelilerin izlenmesini buyurur. Bu karar bezgin savaşçıları canlandırır. Sevinen Yahudilerin sevinçleri kursağında kalır. Yaralılar bile bu izlemeye katılır. Medine'nin altı yedi mil güneyinde Kureyşlileri yakalarlar. Kureyşliler böyle bir baskını beklemezler. Zaten dönmüş gitmektedirler. Ama bu geri çekilme bir yenilgi havasına bürünür. Uhut savunması bir geri püskürtme eylemine dönüşür. Muhammet bir adım daha ilerlemiştir. Şimdi sıra Medine'deki Yahudilere gelmiştir. Birkaç zengin Yahudi ilerigeleni, Muhammet'in buyruğu ile Müslüman fedailerce öldürülür. Medine'de Yahudi sindirme eylemi başlar. Yahudi mahalleleri boşaltılır. Arap yarımadasında Müslüman yayılması ile Yahudi sürgünü birbirini izler.54

Yeni dinin yayılması ve imparatorluğun sınırlarının genişlemesi için komşu Arap ve Yahudilerin İslamlığı benimsemesi gerekiyordu. Öte yandan büyük kervanlara baskınlar yapılıyor, zengin ganimetler ele geçiriliyordu. Hicret'in 7. yılında Muhammet, Hayber'e bir akın düzenledi. Hayber, hurmalıklarıyla ünlü, verimli, zengin bir Yahudi kentiydi. Müslümanlar 1600 dolayındaydı. Yahudiler bunların üç katıydı. Ancak Yahudiler çağların baskısı ile sinmiş korkaklardı. Hayber, öbek öbek evlerden oluşuyordu, İslam ordusu tüm şehri kuşatacak güçte değildi. Bu durumda bölüm bölüm evler kuşatılıyor, teslim alınıyordu. Hayber böylece ele geçti. Ama Hayber'in asıl önemi hurmalıktan geliyordu. Muhammet'in eşi Ayşe, "Ancak Hayber. hurmalıklarından sonra zengin olduk" demiştir.55
Hayber, İslam yayılmasında çok yönlü önem taşır. Fetih ganimetlerinin dağılımı ilk bu savaşla başlar. Burda belirlenen ganimet dağılım ilkeleri çağlarca İslam savaşlarında uygulanacaktır.
Ganimetlerin beşte biri Muhammet'e kalır. Bu pay daha sonra halifelerin hakkıdır. Geri kalan beşte dört kabileler arasında paylaştırılır.56
İslam güçlenmesi ile Yahudi sürgünü koşut olarak birbirini izledi. Medine yöresindeki Yahudilerin, bütün toprakları ellerinden alındı. Ne var ki Hayber'in Yahudilerin elinden alınması İslamların pek işine yaramıyordu. Hayber Medine'ye uzaktı. Ayrıca Araplar tarıma bağlı değillerdi. Bu durumda Muhammet yine akıllı bir karar verdi. Hayber'deki Yahudileri "her yıl ürünün yarısını almak koşuluyla" yerlerinde bıraktı.
Bunlar yeni peygamberin Bedeviler için, hayırlı işleri arasında yer alıyordu. Muhammet'in ünü ve büyük etkisi yaygınlaştıkça ona katılan inananlar da artmaya başladı. Orta ve Güney Arabistan'ın yanı sıra zengin Yemen ülkesini de imparatorluğuna kattı. Sıra kendisine hâlâ düşmanca duygular besleyen baba kenti Mekke'ye gelmişti.
Hicret'in 8. yılında Mekke üzerine yürüdü. Muhammet Mekkelileri yenip kentin ileri gelenlerini tutsak aldı. 630 yılında kent teslim oldu. Ama bunlara çok yumuşak davrandı. Aralarından bir çoğunu hediyelerle donattı. Kimseyi Müslüman olmaya zorlamadı. Mekke'deki yoksul sınıf arasında zaten var olan yandaşlarının sayısını bu akıllı davranışla artırdı. Kentten herhangi bir ganimet derlemedi. Böylece Medinelilerin ganimet beklentisi boşa çıktı. Kenttekiler yeni peygamberle uzlaşmanın yararlı olacağını düşünmeye başladı. Hele Muhammet, Kabe tapıncını yıkmak şöyle dursun, daha geliştiriyordu. Onu kendi dinsel düzeni içinde koruyordu. Durum anlaşılınca, bu kültün yandaşı Kabe putlarına tapanların dostluğunu

kazandı. Böylece son direnmeler de kırıldı.57 Böylece kökeni İbrahim Peygambere dayanan Tek-Tanrıcı inancın son peygamberi oluyordu. Söylenceye göre,
Kabe'yi kitaplı dinlerin ilk atası İbrahim yapmıştı. Yahudiler de kendilerini İbrahim peygambere bağlıyorlardı. Ayrıca Kabe'de çeşitli söylencelere konu olan Hacerülesvet adlı, kara taş bulunuyordu. Bu söylencelerden birine göre, bu taş, Tanrının, herhangi bir suçundan ötürü cennetten kovup taşa dönüştürdüğü gökten düşmüş bir melekti. Bir başka söylenceye göre, İbrahim peygamber onu cennetten yanında getirmişti. Cennetteyken bu taş bembeyazdı, inananların günahını üzerinde toplaya toplaya kararmıştı.58 Muhammet, Kabe'yi Müslüman olmayanların da ziyaretine izin verdi. Bu bir yıl böyle sürdü. Mekke'de İslamlık iyice güçlenince, Ali'yi yolladı. Kabe müşriklere yasak edildi. Arap elastikiyeti Arap peygamberin kişiliğinde tümüyle belirginleşiyordu. Muhammet'in siyasal başarısının gizemi burda yatıyordu, iyi bir zamanlama ustasıydı. O anı kurtarmak için geleceğe bol bol söz veriyordu. Sonra onları birer birer geri alıyordu. Hiçbir zaman belli bir düşünceye saplanmıyordu. Dinsel gereklik diye siyasetsizlik yapmıyordu. Soğukkanlı, dingin, olayların gereği neyse ona göre karar veriyordu. Muhammet savaşlarını kılıçla yaptı, ama İslamlığın çarçabuk büyümesinde bu siyaset, kılıçtan daha etkin oldu.59
Mekke'nin Muhammet'in eline geçmesinden sonra da Kureyşliler Müslüman olmazlar. Kureyşliler ancak Huneyn ganimetinden sonra Müslümanlığı benimser. Huneyn ganimeti gerçek anlamda bir vurgundur. Müslümanlar o zamana değin böyle bir vurgun görmemişlerdir. Muhammet ganimetin aslan payını müşrik Kureyş önde gelenlerine verir. Onlar bu bağışın büyüklüğü karşısında bir yandan utanırlar, bir yandan da İslamlığın kendilerine ne gibi bir yarar getireceğini düşünüp Müslüman olurlar. Muhammet yine başarılı bir siyaset sergilemiş, Kureyşlileri İslama bağlamıştır. Ama bu Medinelilerin tepkisini çeker. Çünkü İslamlık savaşını Medineliler yürütmüşler, Kureyşliler İslamı boğmak isemişti. Oysa şimdi peygamber Medinelileri unutup kendi kabilesini ödüllendirmişti.
Sürekli Kureyşlileri kayırıyordu. Bunun üzerine peygamber bütün ensarı toplar. Heyecanlı bir söylev verir. Yine tane tane, tok tok konuşur. Kendisinin Medinelilere, Medinelilerin İslama hizmetini anlatır. Sekiz yılın işlerini, özverilerini, alınan sonuçları bir bir sıralar. Ve sözlerini şöyle bağlar. "Onlar birkaç koyunla dönüyor, siz resulullah ile dönüyorsunuz. Bunu az mı buluyorsunuz?" 60

Muhammet yine çarpıcı sözleri ile kitleyi etkilemiştir. Medineliler gerçekten yağmadan paylarını almamışlardır, ama Tanrının resulü onlarla birliktedir. Bu onlara yeter. Ensar peygamberin sözlerinin etkisiyle hüngür hüngür ağlar. Biraz önce Muhammet'e ağır eleştiriler yöneltenler Muhammet'in kurduğu İslam dini ile birlikte Arap ulusçuluğunun da ilk tohumları atılmış oldu. Doğrudan Arap töreleri din kuralları biçiminde anayasa oluyordu. Toplum sıkı bir düzene kavuşuyordu. Boylar arasındaki kavgalar son buluyordu. Buna bağlı olarak toplumsal kalkınma da başlamıştı. Gazalar birbirini izliyor, devlet kasası doluyor, gönenç düzeyi artıyordu. Alman bilimadamı Rudi Paret'in söylediği gibi, İslam öncesi yapılan gazevetler İslam dininin kabulünden sonra gazalara dönüşür. Gazavetler bedeviler için zorunlu ve onurlu bir iş sayılır. Yerleşiklere ve öbür bedevilere karşı mal, mülk vurgununa dayanan yağma akınlarıdır bunlar. Doğrudan Kur'an'da cihat özendirilir:

"Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah, herşeyi duyar, herşeyi bilir." (Bakara 244)
"İğreti hayatı ahiret hayatı karşılığında satanlar, Allah yolunda çarpışsınlar. Allah yolunda çarpışıp da öldürülen yahut galip gelene biz yakında büyük ödül vereceğiz." (Nisa 74)
Ey Peygamber! Müminleri çarpışmaya teşvik et. Sizden sabırlı yirmi kişi olsa, küfre sapanların ikiyüzüne galip gelir; sizden yüz kişi olsa, onların binine galebe çalar. Çünkü onlar gereğince anlamayan bir topluluktur." (Enfal 65)

Din savaşçıları ödüllendirilir. Enfal suresinin 41. ayeti bu konudadır. Buna göre, alınan topraklarda ele geçirilen ganimetlerin (köle, cariye, mal toprak vb.) beşte dördü savaşanlara kalır. Beşte biri devletindir:

"Doğru ile yanlışı ayrılış günü, iki topluluğun karşılaştığı gün, kulumuza indirmiş olduğumuza inanıyorsanız şunu bilin: Ganimet olarak elde ettiğiniz şeylerin beşte biri Allah'a, resule, resulün yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışa aittir. Allah herşeye kadirdir." (Enfal 41)

Tevbe suresinde, İslama inanmayanlara karşı konulacak tavırlar açık biçimde belirtilir. Ağır hakaretler edilir:

"Ey inananlar! Müşrikler bir pisliktir. Artık bu yulardan sonra Mescidi Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız bilin ki, Allah dilediği taktirde sizi yakında lutfundan zengin edecektir. Allah herşeyi bilir tüm hikmetlerin sahibidir." (Tevbe 28)

Müşrik olarak Yahudiler ve Hıristiyanlar gösterilir.

"Yahudiler: "Uzeyr, Allah'ın oğludur." dediler; Hıristiyanlar da: "Mesih, Allah'ın oğludur" dediler. Kendi ağızlarının sözüdür bu. Kendilerinden önce inkar edenlerin sözlerine benzetme yapıyorlar. Allah onları kahretsin. Nasıl da yüz çeviriyorlar." (Tevbe 30)

Görüldüğü gibi, Allah'ın ağzından Yahudi ve Hıristiyanlara kahırlar yağdırılır. Aynı surede onlara ne yapılması gerektiği açıklanır, kesin yargı verilir:

"Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve resulünün yasakladığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyenlerle, boyun eğerek kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın." (Tevbe 29)

Böylece İslamın gelecekteki yayılma çizgisi doğrudan Muhammet döneminde belirlenir. Müslüman olmayanlardan cizye adlı vergi alınacaktır. Müşrikler öldürülecektir:

"Eğer verdikleri ahitten sonra yeminlerini bozar, dininize saldırırlarsa, o zaman küfürün elebaşlarını öldürün. Çünkü onların yeminleri yoktur. Böyle yaparsanız hal ve gidişlerine son verilebilir" (Tevbe 12)

Muhammet öldüğünde (632) kurduğu İslam devleti yalnızca Mekke, Medine, Neşed, Taif, Okaş, Bedr, Ceber bölgelerini kapsıyordu. Ebubekir (634) döneminde İran sınırlarına dayanmıştı. Arap olmayan uluslarla yüzyüze gelme dönemi başlamıştı.
Muhammet Mekke'yi aldıktan sonra, Medine'de kalmayı yeğledi. Medine İslamlığa örnek olmuştu. Medine'yi evli ruhbanlardan oluşan bir devlet merkezi gibi gördü. Gerçekte İslamlık Mekke'deki ilk dönemini unutma özlemi içine girdi. Nitekim Ömer İslamlığın takvimini belirlerken, Mekke'de

peygamberliğin başlangıcını değil de Medine'ye göçü aldı. Çünkü Mekke İslamlığın mahcubiyeti, Medine gücüydü. Mekke İslamlığı pasif, Medine İslamlığı aktifti.

Kutsal Sözler

İçerik bakımından Kur'an beş başlıkta incelenebilir. Mekke ile Medine'nin farkı ayetlerde çok açık biçimde görülür.

1. Surelerin bir bölümü İslamın ilke ve kurallarını içerir. Dinsel buyrukları kapsar. Bu ayetlerde peygamber kendi kendisi ile konuşur gibidir. Şiirseldir. Kâhinlerin uyaklı bildirisi gibi karanlık, derin, titreşimli ayetlerdir. Bunların tümünde Tanrıya şükürler edilir. Hamdullahı sena ayetleridir. Bu dönem 32 surede 344 ayeti kapsar. Lirik dönem en çok yüreğe seslenir.
2. Kimi surelerde dine çağrı yapılır. Bu surelerde bol bol öğüt verilir. Tanrıya şükür ve dua salık verilir. Tanrının büyüklüğünü belirten yargıları içerir. Kavmini aydınlatır, uyarır. Doğru yola yöneltmek için çaba harcar. Bu evrede çağrı, daha doğrusu Tanrı elçiliği de başlamıştır. Ancak bu Tanrı elçiliği çok çekingencedir. Yalnızca iki kez resullükten söz edilir. Bu evrede 26 surede 849 ayeti kapsar. Nebilikten resullüğe ihtiyatla geçilen ve nasihata ağırlık veren bir dönemdir.
3. Baskı, sindirme ve korkutma içeren surelerdir, insanları cehennem azabı ile korkutan buyruklar yer alır. Öğütler yerini kıyamet, cehennem azap sözlerine bırakır, insan ruhunun derinliklerindeki korkulara, kuşkulara seslenir. Korkunç cehennem betimlemeleri ile kuşkular körüklenir. 21 surede 1902 ayet bu dönemdendir.
4. Öykü ve kıssa içeren surelerdir. Kalbe lirik sesle yönelinir. Bu olmazsa, akla seslenilir. O da olmazsa, kuşkunun korkuları, tehditler başlar. Eski peygamberlerin başından geçenler öykülenir.
5. Medine surelerinde Muhammet'in özel yaşamı ve dedikodularla ilgili olan sureler vardır. Bunlar yalnız Muhammet'in kişisel yaşamını ilgilendirir.

Medine döneminde 21 surede 2095 ayet söylenir. Kur'an'ın üçte ikisinden çoğu Mekke'de söylenir. Toplam 90 surede 4850 ayeti kapsar. Bu dönemde yalnız 200-300 kişi Müslüman olmuştur.

Sözkonusu surenin ayetleri bu açıdan ilginçtir. Ancak biz bir örnek daha verelim:

Ey peygamber, biz, ücretlerini (mehirlerini) verdiğin eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verdiği (savaş esir) lerinden elinin altında bulunan (cariye)leri, amcanın, halalarının, dayının ve teyzelerinin seninle beraber göç eden kızlarını sana helal kıldık. Bir de kendisini (mehirsiz olarak) peygambere hibe eden. ve peygamberin de kendisini almak dilediği inanmış kadını, diğer mü'minlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere (helâl kıldık). Biz, eşleri ve ellerinin altında bulunan (cariye)leri hakkında mü'minlere yapmaları gerekli kıldığımız şeyi bildirdik. (Onların bu hususta ne yapması lazım geldiğini daha önce açıkladık) ki, sana bir zorluk olmasın, (sen bir sıkıntıya, güç bir duruma düşmeyesin). Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir. (Azhab 50).
Ey inananlar, (rastgele) peygamberin evlerine girmeyin. Ancak yemek için size izin verilir de girerseniz (erkenden gelip) yemeğin pişmesini beklemeyin. Çağrıldığınız zaman girin; yemeği yiyince dağılın, söze dalmayın. Çünkü bu (davranışınız) peygamberi incitiyor, fakat o (size bunu söylemekten) utanıyor. Ama Allah (gerçek)i söylemekten utanmaz. Onlardan (yani peygamberin hanımlarından) birşey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin kalbleriniz, hem de onların kalbleri için daha temizdir. Sizin, Allah'ın elçisini incitmeniz ve kendisinden sonra onun eşlerini nikahlamanız asla olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük (bir günah)tır. (Azhab 52)

Azhab suresi Hicretin 57. yılları arasında Medine'de inmiştir. Surede, İslamın önemli yollar katettiği açıktır. Yukardaki ayetle ilgili İbni Abbas şunları anlatır:
Kimilerine zaman zaman Muhammet'in evinde yemek verilir. Bunlar kimileyin yemekten önce gelip yemek pişinceye değin beklerler. Yemekten sonra da kalkıp gitmezler. Muhammet durumdan sıkılır. Bunun üzerine sözkonusu ayet iner.
Peygamber, söylemesi gereken sözleri, yüzü tutup söyleyemediği için. Tanrı söylemiştir.
Muhammet'in Zeyd'in eşi Zeynep ile nikahına izin veren tümceler de özel yaşamı ile ilgili ayetlerdendir. Bilindiği gibi Zeyd, çocukluğunda annesinden çalınıp köle olarak satılmıştır. Peygamberin kendinden 20 yaş büyük eşi Hatice kendisini satın almıştır. Haticenin hediye ettiği bu çocuğu Muhammet azad edip kendisine evlatlık edinmiştir. Muhammet, Zcyd'i çok sevmiştir.

Onu evlat edindikten sonra halasının kızı Zeynep'le evlendirir. Böylece bir yerde Zeynep Muhammet'in kızı sayılır. Muhammet bir gün Zeynep'i evde yarı çıplak bir durumda görür. "Ey kalpleri alt üst eden Tanrı" diye seslenir. Zeynep durumu Zeyd'e anlatır. Zeyd eşini boşar ve Zeynep Muhammet'le evlenir. Bu olay da büyük bir dedikoduya neden olur. Tanrı hemen Muhammet'in imdadına yetişir ve sorunu çözer:

"Allah'ın nimet verdiği; senin de kendisine nimet verip hürriyete kavuşturduğun kimseye: 'Eşini yanında tut, Allah'tan kork' diyordun, fakat Allah'ın açığa vuracağı şeyi içinde gizliyordun, insanlardan çekiniyordun; oysa asıl çekinmene layık olan, Allah idi. Zeyd, o kadından ilişiğini kesince biz onu sana nikahladık, ki (bundan böyle) evlatlıkları, kadınlarıyla ilişkilerini kestikleri zaman o kadınlarla evlenmek hususunda mü'minlere bir güçlük olmasın. Allah'ın buyruğu (her zaman) yerine getirilmiştir. (Azhab 37)

Ancak, Muhammet'in yandaşları yukardaki savları yadsırlar. Onlara göre, bu evlilik öyle söylendiği gibi aşk evliliğine dayanmaz. Zeynep, Zeyd ile geçinemez. Zeynep soylu bir aileden geldiği için bağışlanmış bir köle ile evliliği kendisine bir türlü yediremez. Allah'ın resulünün hatırı için evlenir. Zeyd'e bir türlü ısınamaz. Zeyd'e karşı soyluluğu ile övünür. Zeyd bir süre buna dayanır. Sonunda Muhammet'e varıp Zeynep'ten ayrılmak istediğini söyler. Muhammet bunu uygun bulur, ama Zeyd'e söylemeye çekinir. "Karını yanında tut" diye öğüt verir. Peygamber, içinde gizlediği bu huzursuzluğu gidermek ister. Boşanacak Zeynep'i kendi ailesine katacak, böylece kırılan onurunu onaracaktır.
Ama bunun gerçekle bir ilgisi bulunmaz. Çünkü, Zeynep Muhammet'in halasının kızıdır. Çok önceden onu görmüştür. Güzelliği söz konusu olsa, onunla daha önce evlenme olanağına sahiptir.
Ayşe'nin ünlü gerdanlık olayı sonrası dedikodulara doğrudan Tanrı müdahale eder. Olayın özü şöyledir: Peygamber bir akından dönerken Ayşe geride kalır. Düşürdüğü gerdanlığını bulmak için gecikir. Konaklama yerine geldiğinde ordunun Medine'ye gittiğini görür. Muhammet'in eşleri develer üzerinde kapalı yerlerde oldukları için onun geride kaldığını kimse sezmez. O da ararlar diye bulunduğu yerde bekler. Saffan adında genç biri, Ayşe'yi orada beklerken görür. Devesine alıp Medine'ye getirir. Bu olay toplumda korkunç bir dedikodu kumkumasına neden olur. Ayşe anasının evine gider.

Dargınlık bir ay sürer. Muhammet, Ayşe'yi ziyarete gider. Ayşe çok üzüntülüdür. Böyle birşeyin olmadığını bildirir. Muhammet "Allah gerçeği görüyor, suçsuzsan Tanrı bunu bilir" içeriğinde sözler söyler. Tam o sırada Nur Suresi iner. Söz konusu sure sorunu çözer. Bu dedikoduları yayanları Tanrı ağır bir dille suçlar. Ayşe ve Saffanı aklar:

"O yalan haberi getirenler içinizden bir gruptur. Onu sizin için şer sanmayın. Aksine o, sizin için bir hayırdır. Onlardan her kişiye o günahtan kazandığı vardır. Onların, günahın büyüğünü yönetenine de büyük bir azap vardır." (Nur 11)

Bu olay gerçekte Ayşe ile Ali'nin arasının açılmasına da neden olmuştur. Dedikodu yayılınca Ali'ye danışılmıştır. Ali ise "Olayın tanıkları vardır, sorulup araştırılsın" demiştir. Şu ayette, söylentiye karşı çıkmayanlar da suçlanır:

"Onu işittiğinizde, erkek ve kadın müminlerin birbirleri için iyi zanda bulunup "bu apaçık bir iftiradır" demeleri gerekmez miydi?" (Nur 12)

İş bununla da bitmez. Olayın gerçek olup olmadığını kanıtlamak için Tanrı bir tanıkla da yetinmez, dört tanık ister. Bu olaya inananları da yalancı sayar:

"Ona dört tanık getirselerdi ya! Madem ki tanıkları getiremediler, o halde Allah katında tümü yalancıdır." (Nur 12)

Tanrı Peygamberini tam anlamıyla koruyucu kanatları altına almıştır. Böyle bir dedikodunun yayılmasına bile izin verilmemesi gerektiğini vurgular.
Ancak konu bakımından yapılan bu ayrım, kesin değildir. Kimileyin dinsel yargılarla öyküler birleşir. Geçmiş öyküler anlatılırken, dinsel buyruklar verilir. Öğütler sıralanır. Toplum kuralları vurgulanır. Önasya geçmişinde ne var, ne yoksa sergilenir.
Sözgelişi, evrenin yaratılış söylencesi, Tevrat'ta ve Sümerlilerde anlatıldığı gibidir. Sümer söylencesine göre, evrende ilk olarak Tanrıça Nammu adında büyük uçsuz bucaksız bir su vardır. Tanrıça o sudan büyük bir dağ çıkarır. Oğlu hava Tanrısı Enlil, onu ikiye ayırır. Üstü gök olur. Göktanrısı onu alır. Göğün altındaki yer ise yer Tanrıçası ile hava Tanrısının olur. Bilgelik Tanrısı

ile hava Tanrısı , yeri bitkiler, ağaçlar, sularla donatır. Hayvanlar yaratılır, tümü yönetecek Tanrılar oluşturulur.
Tevrat'ta evrenin yaratılışı şöyle anlatılır: Suların yüzü üzerinde allahın ruhu hareket ediyordu. Allah suların ortasında kubbe olsun, suları ayırsın dedi ve Allah kubbeyi yaptı. Altta olan suyu üstte olan sudan ayırdı ve Allah kubbeye gök ve alttaki kuru toprağa yer dedi." Bundan sonra yerin bitkiler ve hayvanlarla donatımı gelir.
Görüldüğü gibi Sümer ile Tevrat söylencesi birbirine çok yakındır. Kur'an'da yaratılış şöyle anlatılır:

"Gökler ve yer yapışık iken onları ayırdığımızı, bütün canlıları sudan meydana getirdiğimiz bilmezler mi?" (Taha 30)

Yaratılış söylencesi Kur'an'da çok yüzeyseldir. Ancak ana düşünce üç kaynakta (Sümer, Tevrat, Kur'an) aynıdır. Buna göre yer ve gök başlangıçta bitişiktir. Bunların sudan çıkmasıdır.
İslam'a göre insan çamurdan yaratılmıştır. Bu inancın kökeni de çok eskilere dayanır. Sümer'de Tanrılar özellikle dişi Tanrılar çoğalmaya başlayınca işlerinin çokluğundan, yiyeceklerini hazırlamanın zorluğundan yakınırlar. Bütün Tanrıları var eden deniz tanrıçası Nammu'ya bir çözüm bulması için yalvarırlar. O da bilgelik Tanrısına bilgeliğini ve yeteneğini göstermesini söyler. Bilgelik Tanrısı yumuşak kilden şekiller yapar. Ardından Tanrıçaya şöyle seslenir:

Ey annem! adını vereceğin yaratık oldu, Onun üzerine Tanrıların görüntüsünü koy Dipsiz suyun çamurunu karıştır, Kol ve bacaklarını meydana getir. Ey annem! yeni doğanın yazgısını söyle! İşte o bir insan!

İşte bu iş sırasında tüm Tanrıların annesi, yer Tanrıçası, doğum Tanrıçası ve bilgelik Tanrısı olmak üzere 4 Tanrı birlikte bulunurlar.
Tevrat'ta (Tekvin 2:7) bu olay şöyle anlatılır:

"Rab allah yerin toprağından adamı yaptı ve onun yüzüne hayat nefesini üfledi ve adam yaşayan canlı oldu."

Tevrat'ta insanın yaratılışı iki türlü anlatılır. Tekvin Bab l:26'da, Allah'ın yeri göğü, yıldızları, bitkileri hayvanları yaratışı anlatıldıktan sonra şunlar söylenir:

"Allah dedi: Suretimizde benzeyişimize göre insan yapalım! O yeryüzünde herşeye hakim olsun. Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı ve onları erkek ve dişi olarak yarattı."

Böylece yaratılma altı günde tamamlanır. Talmud'a göre bu Ademle birlikte yaratılan ilk kadın Lilith'tir. Lilith kendini Adem'le eşit görür. Adem'in sözünü dinlemez. Bir dişi cin olur. Erkeklere sataşmaya başlar. Yakaladığı bir erkeği bırakmaz. Özellikle ayın yedinci günü erkekler için büyük bir tehlikedir. Bu Lilith, Sümer aşk Tanrıçası İnanna'nın ağacına yuva yapıp onu kestirtmeyen bir cinin adıdır.
Allah daha sonra Adem'i topraktan, karısını da kaburgasından yaratır. Böylece Tevrat'ta insan 6 günde erkek ve dişi olarak yaratılmasına karşın, yeniden erkek çamurdan, kadın onun kaburgasından yaratılır.
Kur'an'da insanın yaratılışı çeşitli surelerde değişik biçimlerde geçer.

Yemin olsun ki, biz insanı topraktan oluşan bir özden yarattık. (Müminun 12)
Allah insanı, pişirilmiş çamur gibi kuru bir balçıktan yarattı. (Rahman 12)
Allah katında İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı., sonra "ol" dedi. Artık o olur. (Ali İmran 59)
Yarattığı her şeyi güzel yaratmıştır. Ve insanın yaratılışına çamurdan başlamıştır. (Secde 7)
Andolsun, biz insanı; kuru çamurdan, değişken cıvık bir balçıktan yarattık. Cini/ İblis'i de daha Önce kavurucu ateşten yaratmıştık. Hatırla o zamanı ki, Rabbin meleklere, "ben kupkuru bir çamurdan, değişken, cıvık balçıktan bir insanı yaratacağım demişti. Onu amaçlanan düzlüğe ulaştırıp öz ruhumdan içine üflediğim zaman, önünde hemen secdeye kapanın. Meleklerin tümü toplu halde secde ettiler, İblis müstesna. O, secde edenlerle beraber olmaya karşı çıktı. Allah dedi: "Ey İblis! Sana ne oluyor da secde edenlerle beraber olmuyorsun?" Dedi: "Kuru bir çamurdan, değişken cıvık bir balçıktan yarattığın bir insana secde etmek için var olmadım." Buyurdu: "Öyleyse çık oradan, çünkü kovuldun." (Hicr 26-34)

Görüldüğü gibi her üç dinde de insan çamurdan yaratılır. Ancak Sümer'de insanın yaratılma nedeni ve nasıl yaratıldığı ayrıntılı olarak anlatılır." 61
Sümer söylencesinde "Onun üzerine Tanrıların görüntüsünü koy" denir. Burdan anlaşıldığı gibi, Sümer'de Tanrılar insanı kendi görünüşünde yaratmıştır. Bu da onların Tanrıları insan gibi düşündüklerine bir kanıttır. Aynı söyleniş Tevrat'ta da geçer:

Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı. (Tekvin Bab 1:27)

Çünkü Allah kendi suretinde Adam'ı yarattı. (Tekvin Bab 9:6)

Kur'an'da, dolayısı ile İslam düşününde de Tanrı'nın insanı kendi biçiminde yarattığı açık olarak vurgulanır. Kur'an'da şöyle kanıtlar vardır:

Yahudiler dediler ki: "Allah'ın eli bağlıdır. Kendi elleri bağlandı elleri bağlanasıcalar! Söylemiş oldukları lakırdı yüzünden lanetlendiler. Söylediklerinin aksine, Allah'ın iki eli de alabildiğine açıktır dilediği gibi bağışta bulunur. (Maide 64)

Muhammet'in bir hadisinde ise Tanrı'nın biçimi daha belirgin biçimde anlatılır: Yüce Tanrı yarattıklarını yaratma işi bitirince sırt üstü uzanır. O sırada bir ayağını öbür ayağının üzerine koyar. "Bunun benzerini yapmak hiç kimse için uygun değildir" der.62 Bu da Muhammet'in Tanrı'yı insan biçiminde algıladığının açık kanıtıdır.
Önasya geçmişini sergileyen bu kutsal kitapların ilk uçları birim birim Sümer uygarlığına uzanır. Sümer'den kalan ünlü bir söylence vardır. Dilmun adında, saf, temiz parlak Tanrıların yaşadığı bir ülke vardır. Burası hastalık ve ölümün bilinmediği yaşam ülkesidir. Ancak orda su bulunmaz. Su Tanrısı, güneş Tanrısına, yerden yerden su çıkararak orasını su ile doldurmasını söyler. Güneş Tanrısı söyleneni yapar. Böylece Dilmun meyve bahçeleri, tarlaları ve çayırlarıyla Tanrıların bahçesi durumuna gelir. Bu cennet bahçesinde yer Tanrıçası 8 bitki yetiştirir. Bu ağaçlar meyvelenince bilgelik Tanrısı Enki her birinden tadar. Buna yer Tanrıçası çok kızar. Tanrıyı ölümle lanetleyerek ortadan yok olur. Bilgelik Tanrısı çok ağır hastalanır. Öbür Tanrılar büyük güçlüklerle yer Tanrıçasını bularak bilgilik Tanrısını iyi etmesi için yalvarırlar. Tanrıça, Tanrının 8 bitkiye karşı hasta olan 8 organı

için birer Tanrı yaratır. Yaratılan Tanrıların beşi Tanrıçadır. Hasta olan organlardan biri kaburgadır. Onu iyi eden Tanrıçanın adı kaburganın hanımı anlamına gelen Ninti'dir. Bu ad, "nin" hanım, "ti" kaburga sözcüklerinden oluşan bileşik sözcüktür. 'Ti" nin bir anlamı da yaşamdır. İkinci anlamıyla Tanrıçanın adı, "yaşamın hanımı" anlamındadır.
Tevrat ve Kur'an'da ise Adem, yasak meyveyi tadınca cennetten kovulur.
Tevrat'ta bu öykü (Tekvin 2:5-23) şöyle anlatılır:

"Ve henüz yerde bir kır fidanı yoktu ve bir kır otu henüz bitmemişti; çünkü Rab Allah yerin üzerine yağmur yağdırmamıştı; ve toprağı işlemek için adam yoktu ve yerden buğu yükseldi ve bütün toprağı suladı. Ve Rab Allah yerin toprağından adamı yaptı ve onun burnuna hayat nefesini üfledi ve adam yaşayan can oldu. Ve Rab Allah şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti ve adamı oraya koydu ve Rab Allah, görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasına da hayat ağacını ve iyilik kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı ve oradan bölünerek dört kol oldu (bunlardan ikisi Dicle ve Fırat). Ve Rab Allah baksın ve onu korusun diye adamı ortaya koydu ve Rab Allah adama, "bahçenin her ağacından ye, fakat iyilik, kötülük bilme ağacından yemeyeceksin, yersen ölürsün" dedi ve Rab adamı yalnız bırakmamak için bütün hayvanları topraktan yaptı ve onlara ad koymak için adamı getirdi. Fakat adam yalnız idi. Rab adama derin bir uyku verdi, onun kaburga kemiklerinden birini aldı, ondan bir kadın yaptı ve onu adama getirdi ve adam dedi: şimdi bu benim kemiklerimden kemik ve etimden ettir, buna nisa denecek."

Bundan sonra yılanın kadını kandırarak yasak meyveyi yedirdiği, bahçede olan Allah ile konuşmaları anlatılır. Allah yılanı lanetler. Allah Adem ve karısına giymeleri için kaftan yapar. Kadını ağrılı çok çocuk yapması ve Adem'i de toprakla uğraşması ile cezalandırır. Onları Aden bahçesinden kovar. Buraya kadar karısının adı verilmez. 4. Babın başında karısının adının Havva olduğu ve Habil ile Kain'i doğurduğu bildirilir.
Böylece Tevrat'ta (Bab 1:27) yaratılışın altıncı ve son gününde Allah insanı erkek ve dişi olarak yarattığı halde, adamı yeniden yerin toprağından, eşini de onun kaburgasından yaratır. Buna göre Bab 2:4-23'te anlatılanlar, Sümer öyküsünden alınmadır.

Kur'an'da bu konu da çok yüzeysel anlatılmıştır. Konuya çeşitli surelerde değinilir:

Ve Adem'e isimlerin tümünü öğretti. Sonra onları meleklere sunarken şöyle buyurdu: "Hadi, haber verin bana şunların isimlerini, eğer doğru sözlüler iseniz." (Bakara 31)
Ve Adem'e şöyle buyurmuştuk: "Ey Adem, sen ve eşin cennette yerleşin ve ondan dilediğiniz yerde, bol bol yiyin. Ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zulme sapanlardan olursunuz. Bunun üzerine şeytan onların ayaklarını kaydırdı da onların içinde bulundukları yerden çıkardı. Biz de şöyle buyurduk: "Bir kısmınız bir kısmınıza düşman olarak aşağıya inin. Belli bir sürüye kadar yeryüzünde sizin için bir bekleme yeri, bir nimet/bir yararlanma imkanı olacaktır. Bunun üzerine Adem, Rabbinden bazı kelimeler öğrenip belledi de O'na yöneldi. O da onun tövbesini kabul etti. Gerçekten de O, evet O, Tevvab'dır, tövbeleri cömertçe kabul eder; Rahim'dir, rahmetim cömertçe sunar. (Bakara 35-37)
Ey Adem! Sen ve eşin cennette oturun, dilediğiniz yerden yiyin ama şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa ikiniz de zalimlerden olursunuz. Derken şeytan kendilerinden gizlenmiş çirkin yerlerini onlara açmak için ikisine de vesvese verdi. Dedi: "Rabbinizin sizi şu ağaçtan uzak tutması, iki melek olmayasınız yahut ölümsüzler arasına katılmayasınız diyedir." Ve Onlara "ben size öğüt verenlerdenim" diye yemin etti. Nihayet onları kandırarak aşağı çekti. O ikisi ağaçtan tadınca çirkin yerleri kendilerine açıldı. Bahçenin yapraklarından yamalar yapıp üzerlerine örtmeye başladılar. Rableri onlara seslendi: "Ben size bu ağacı yasaklamadım mı, ben size, şeytan sizin için açık bir düşmandır demedim mi?" Ey rabbimiz dediler, 'öz benliklerimize zulmettik. Eğer bizi affetmez, bize acımazsan elbette ki hüsrana uğrayanlardan olacağız.' Buyurdu: "Kiminiz kiminize düşman olarak inin. Yeryüzünde belirli bir süreye kadar mekan tutmanız ve nimetlenmeniz öngörülmüştür." Buyurdu: "Orada hayat bulacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan çıkarılıcaksınız." Ey Ademoğulları! Size, çirkin yerlerinizi örtecek giysi ve süs kıyafeti indirdik. Ama takva giysisi en hayırlısıdır. İşte bu, Allah'ın ayetlerindendir. Düşünüp öğüt almaları umuluyor. (A'raf 1926)
Andolsun, biz daha önce Adem'e ahit verdik de unuttu; biz onda bir kararlılık bulmadık. Hani meleklere "Adem'e secde edin" demiştik de İblis müstesna hepsi secde etmişti, İblis dayatmıştı. Bunun üzerine biz şöyle demiştik: "Ey adem! Şu, senin de eşinin de düşmanıdır, dikkat et de sizi

cennetten çıkarmasın; sonra bedbaht olursun. Senin burda ne acıkman söz konusudur ne de çıplak kalman. Ve sen burada ne susayacaksm ne de güneşten yanacaksın." Derken şeytan ona şöyle diyerek vesvese verdi: "Ey Adem! Sana, sonsuzluk ağacıyla eskimez çökmez mülk ve saltanatı göstereyim mi?" Nihayet ikisi de ondan yedi. Bunun üzerine çirkin yerleri kendilerine açıldı; üzerlerine cennet yapraklarından örtmeye başladılar. Adem, Rabbine isyan etmiş, şaşırıp kalmıştı. Sonra Rabbi onu arıtıp temizledi, onun tövbesini kabul edip kendisini iyiye ve doğruya kılavuzladı. (Taha 115-122)

Sonuçta yaratılış söylencesi de Sümer ve Tevrat'ta birbirine koşuttur. İkisinde de bir Tanrı bahçesi, dikilmiş ağaçlar, bahçeden su çıkarılması, yasak meyvenin yenmesi, lanetlenme öğeleri yer alır. Sümer'de kaburgayı iyi etmek için Tanrıça yaratılır. Tanrıçaya "kaburganın hanımı" adı verilir. Öykü Tevrat'ta geçerken kadın kaburgadan yaratılmış ve adı Sümer'deki ikinci anlamı olan Hayatın Hanımı'nın (yaşatan hanım) İbranice karşılığı olan Havva'ya dönüşür.
Kur'an'da cennet bahçeleri değişik surelerde çeşitli ayetler de betimlenir. Yasak ağacın sonsuzluk ağacı olduğu yalnız bir yerde geçer. Adem'i cennetten yılan değil şeytan çıkarır. Havva'nın adı anılmadığı gibi, kaburga kemiğinden yaratılmasından söz edilmez.
İslam mitolojisinde, Adem'in yaratılması ve cennetten kovulması daha değişiktir. Allah, Cebrail, Mikail, Azrail, İsrafil adlı meleklerine 7 kat yerden 7 avuç toprak getirmelerini buyurur. Ne ki, yeryuvarlağı bu toprağı vermek istemez. Azrail zorla alır. Allah bu toprak üzerine günlerce yağmur yağdırır. Onu yumuşatır. Melekler yoğurur. Ve Allah biçim verir. Adem 80 yıl biçimsiz toprak olarak 120 yıl da ruhsuz olarak bekler. Biçem ve renk kazandıktan sonra meleklere, Adem'e secde etmesi buyrulur. Bu buyruğu yalnız şeytan dinlemez. Bu yüzden cennetten kovulur. Cennetteki iyiyi kötüden ayırma ölçüsü elma ağacından yemedir. Bu Adem'e yasaklanmıştır. Cennetten kovulmasına kızan şeytan, yılan ile anlaşıp Adem ile Havva'yı yasak meyve yedirerek cennetten kovdurur. Adem yaptığına pişman olur, yalvarır. Cebrail aracılığı ile bağışlanıp Mekke'de Arafat'a yollanır. Orada Havva ile buluşur. Adem'e Mekke'yi yapması buyrulur. Cebrail de hac törenini öğretir. Böylece insan soyu türer.
Sümer ve İslam yaratılış söylencesinde başka bir koşutluk daha var: İslam'a göre, insanın yaratılmasında Allah'a dört melek yardımcı olur. Sümer'de ise

dört önemli Tanrı yardımcı olur. Cennette bulunan elma ağacı, Sümer söylencelerinde sıkça karşılaşılan, özellikle aşk Tanrıçası ile ilgili bir ağaçtır. Kur'an'da bir kez bunun sonsuzluk ağacı olduğu belirtilir. Sümer'de bu bilgelik Tanrısı Enki'ye yasak meyveyi, iki yüzü olan veziri İsimut verir. Bu işi Tevrat'ta yılan, Kur'an'da şeytan başarır, İslam mitolojisinde Adem'in bağışlanmasını Cebrail sağlar. Sümer'de ana Tanrıça, Tanrıların yalvarması ile, bilgelik Tanrısını iyi eder.
Sümer'de bilgelik Tanrısı Enki, insanlara, öbür Tanrılardan haber getirir, İslam'da da aynı işi Cebrail yapar. Cebrail'in güç sahibi olması ve kemale eriştirmesi Sümer bilgelik Tanrısını anımsatır.
Habil ile Kabil söylencesi de eski bir geçmişe dayanır. Adem ile Havva'nın çocukları Kain'in öyküsü, Tevrat Tekvin (Bab 4:1) de şöyle anlatılır:

Ve Adem karısı Havva'yı bildi. Gebe kalıp Kain'i doğurdu. Yine kardeşi Habil'i doğurdu. Habil koyun çobanı oldu. Fakat Kam çiftçi oldu. Kain günler geçtikten sonra, toprağın semeresinden Rabbe sunu getirdi. Habil de sürüsünün ilk doğanlarından ve yağlarından getirdi. Rab, Habil'e ve onun sunusuna baktı. Kain'e ve onun sunusuna bakmadı. Kain çok öfkelendi. Rab Kain'e dedi: "Niçin öfkelendin ve suratını astın? Eğer iyi davranırsan o yükseltilmeyecek mi? iyi davranmazsan günah kapıda pusuya yatmıştır. Onun isteği sensin. Fakat sen ona üstün ol." Kain kardeşi Habil'e söyledi. Öyle oldu ki, kırda oldukları zaman Kain kardeşi Habil'e karşı kalktı ve onu öldürdü.

Aynı olay Kur'an'da yine çok kısa biçimde, söz konusu adlar olmaksızın anlatılır:

Onlara, iki Adem oğlunun haberini oku: Hani bir kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden kabul edilmemişti. 'Andolsun seni öldüreceğim' dedi. Diğeri de 'ancak sakınanlardan kabul eder' dedi. Andolsun ki, sen öldürmek için bana elini uzatsan, ben sana öldürmek için el uzatacak değilim: Ben alemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. Ben istiyorum ki, sen hem benim günahımı, hem de kendi günahını yüklenip ateşe atacaklardan olasın: Zalimlerin cezası budur' dedi. Nihayet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti de onu öldürdü. Bu yüzden de kaybedenlerden oldu. Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gösterdi: Yazık bana! Şu karga gibi olup da

kardeşimin cesedini gömmekten aciz mi oldum dedi ve ettiğine yananlardan oldu." (Maide 2731)

Aynı öykü Sümerlilerde iki biçimde geçer. Birincisi şöyle anlatılır:

Çoban Tanrısı Dumuzi ile çiftçi tanrısı Emkimdu aşk tanrıçası Inanna'ya aşık olurlar. Her biri Inanna'ya kendi ürününü över. Sonuçta tanrıça çoban tanrısı Dumuzi'nin ürünlerini beğenerek onunla evlenir. Enkimdu bu seçimi dostça kabul ederek onunla arkadaş olur.

Öbür öykü ise Sümer yaz ve kış Tanrılarının tartışmasına dayanır. Sümer'de emeş yaz, enten kış anlamlarına gelir.

Kış, hava tanrısı Enlil'e çeşitli hayvanları, yavrularını, yağ ve süt getirir. Yaz da ağaçlar, bitkiler ve değerli taşlar getirir. Her ikisi de kendi getirdiklerinin daha değerli olduğunu söyleyerek tartışırlar. Bu kavgayı gören Tanrı, kışın getirdiklerini daha üstün bulur. Yaz da bunu kabul ederek kışa boyun eğer.

Kur'anda büyük bir yer tutan bu öykü ve kıssaları Tanrı yalnız, insanlar ibret alsınlar diye indirmiştir. Bu öykülerin bir bölümü daha önceden de inmiştir. Sözgelimi Musa ile Firavun öyküsü Tevrat'ta bulunur. Ancak bu olay da kökende Sümer söylencelerinden kaynaklanır. Sümer söylencelerinde birbirine kızan Tanrılar, bütün ülkeye çeşitli yıkımlar verirler. Eski Önasya geçmişinden tek Tanrılı dinlere uzanan çizgide Tanrıların ortak cezası, suları kana çevirmektir:

Sümer'de aşk Tanrıçası Inanna, bir bahçenin kıyısında uyuya kalır. Bunu gören bahçenin sahibi gidip Tanrıçaya tecavüz eder. Buna kızan Tanrıça ülkeye çeşitli yıkımlar verir. Ülkede bütün kuyular kan ile dolar. Odun taşıyan köleler kandan başka birşey içmezler.

Suların kana çevrilmesi konusu, Tevrat'ta (Çıkış Baba 7: 1425) şöyle anlatılır:

Rab Musa'ya dedi: firavunun yüreği inatçıdır, ulusu salıvermek istemiyor. Sabahleyin ırmağın kıyılarına çıkan firavuna git, ona 'çölde bana ibaret etmeleri için, ulusumu salıver' diye İbranilerin Allah'ı beni sana yolladı, ben elimdeki değnekle ırmaktaki sulara vuracağım ve kana dönecekler. Musa

Rabbin dediğini yaptı. Değneğini ırmaktaki sulara vurdu. Bütün sular kana döndü. Mısırlılar içecek su bulamadılar.

Bu olay Kur'an'da şöyle anlatılır:

Ve dediler ki: "Bizi büyülemek için ne kadar mucize getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz." Biz de onların üzerlerine ayrı ayrı mucizeler olarak tufan, çekirge, kımıl, kurbağalar ve kan gönderdik; ama yine büyüklük tasladılar ve suçlu bir topluluk oldular. (A'af 32-33)

Tevrat ve İncil'in eski çağlardan kalma söylence ve öykülerle dolu olduğu 19 ve 20. yüzyıl boyunca yapılan kazıbilim verileri ve tarihsel araştırmalarla kanıtlanır. Sözgelimi, Musa'nın bir sepet içinde suya bırakılması öyküsü bunlardan biridir. Kutsal kitaplarda geçen bu söylenceye göre, Mısır firavununun eşi sepet içindeki çocuğu bulup sarayda büyütür. Gerçekte bu söylence Babilonya döneminden kalma bir öyküdür. Asuriler ya da Kaledonyalılar döneminden kalma inançların söylencelerindendir. Bu söylence, öyküye inançlara Yahudiler yeni bir biçim verirler, Tanrı sözleri kılığına sokarlar.63 Oysa, Kur'an söylediklerinin doğruluğuna Tevrat'ı kanıt gösterir:

"Ey Muhammet sana indirdiğimiz bu kıssalardan kuşku duyuyorsan senden önce Tevrat'ı okuyanlara sor, Rabbinden gelen bu kıssalar doğrudur." (Yunus 94)

Kendisi de Yahudi bir aileden gelen Sigmund Freud'a göre, Musa ile ilgili olarak Tevrat'ta yer alan öyküler tümüyle yanlış ve uydurmadır. Tektanrı düşüncesini yerleştiren ilk peygamber de Musa değildir. Öncelikle Musa diye bir kimsenin varlığı kesin bilinmez. Musa yaşamış olsa bile, Tektanrı düşüncesini ondan çok daha önce, Mısır firavunlarından Akhnaton yerleştirmiştir. Yahudi bilginler daha sonra, Akhnaton'un görüşlerini Musa'ya yamamışlardır. Yahudilerce "Tanrı" diye tanımlanan Yahve Yehova diye bilinir çok eski dönemlerde "şer temsilcisi" sayılan bir Tanrıça'dır. Seksen yaşında yazdığı bu önemli çalışmasında
Freud, Mısır firavunu Akhnaton'u erdem ve ahlak örneği olarak gösterir. Tarihi çarpıttıklarını söylediği Yahudi din adamlarına ağır eleştiriler yöneltir.64

Nuh kıssası, tufan, gemi ve geminin Cudi dağına oturuşu öyküsünün ise, Kur'an'da yepyeni bir öykü olarak sunulur:

"İşte bunlar, sana vahyetmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. Ne sen ne toplumun bundan önce onları bilmiyordunuz. Artık sabırlı ol. Sonuç takvaya sarılanlarındır. " (Hud 49)
Bu öyküyü Muhammet'in de halkı Arapların da bilmediği vurgulanır. Çünkü Yahudiler Muhammet'in anlattıklarının Tevrat'tan aktarma şeyler olduklarını ileri sürüp ona inanmamışlardır. Tanrı, Yahudilerin söz konusu savları üzerine de bir ayet indirip onların ağızlarını tıkar:

"Eğer kulumuza indirdiğimizden kuşku içindeyseniz, hadi onun benzerlerinden bir sure getirin, Allah dışındaki destekçilerinizi tanıklarınızı da çağırın. Eğer doğru sözlü kişilerseniz..." (Bakara 23)

Ulu Tanrı Yahudilere tam anlamı ile restini çekmiştir, "inanmıyorsanız, buyurun siz daha iyisini ortaya koyun görelim" der. Ardından Kur'an'da, daha önceki kitaplarda bulunmayan, halkın bilmediği bir öykü anlatılır. Böylece Yahudilerin yukardaki savı da çürütülmüş olur.
Ancak Nuh öyküsü de gerçekte Önasya tarihinde bilinmedik bir öykü değildir. Bu öykü Tevrat'ta yer alır. 1872 yılında bulunan Asur Kralı Asurbanipal'in kütüphanesinde bir tablet üzerinde aynı öykü bulunur. Gilgameş dastanının son bölümünü oluşturan bu öykü, ölümsüzlüğü arayan Gilgameş'e, tufandan kurtulup Tanrılarca ölümsüzlük verilen Utnapiştim tarafından anlatılır. Öykü kısaca şöyledir:

İnsanlar öyle çoğalırlar ki, Tanrı onların gürültü ve şamatasından uyuyamaz olur. Bunun üzerine dört büyük Tanrı bu insanları yok etmeye karar verirler. Bilgelik Tanrısı Enki, yarattıkları insanların ortadan kaldırılmasına çok üzülür. Şuruppak kentinde yaşayan Utnapiştim'in evinin duvarlarından seslenir. Tanrıların bir tufan yaratmaya karar verdiklerini söyler. Bir gemi yapmasını önerir. Geminin biçimini bildirir. Adam söylendiği biçimde gemiyi yedi günde bitirir. Gemi yapıldığı sürece çeşitli hayvanlar kesilir. Beyaz, kırmızı su katılmamış şaraplar ırmak suyu gibi bol bol içilir. Yılbaşı törenlerini andıran şenlikler yapılır. Utnapiştim geminin içine ailesini, akrabalarını, sanatçıları, kırların evcil ve yaban hayvanlarını doldurur. Bu arada altın da almayı unutmaz. Geminin kapısı kapanır kapanmaz şiddetli

bir fırtına ile birlikte yağmur boşanır. Sular yalnız gökten boşanmakla kalmaz, yer Tanrıları da yerden su fışkırtırlar. Tufan öyle azgınlaşır ki, onu yaptıran Tanrılar bile korkarlar. Bu kıyamet altı gün altı gece sürer. Yedinci gün gemi Nisir dağına oturur. Yedi gün bekledikten sonra Utnapiştim dışarı bir güvercin salar. Güvercin konacak yer bulamadığı için geri döner. Ardından bir kırlangıç yollar. O da geri döner. Son olarak bir kuzgun uçurur. Kuzgun geri dönmeyince, gemideki canlılar dışarı çıkarlar. Utnapiştim dağın tepesine kurbanlarla içkiler sunar. Altlarında çeşitli ağaçların odunları yanan ocaklara yedi kazan konur. Kurbanlar pişirilir. Kurbanların tatlı kokularını duyan Tanrılar üşüşürler. Tufanı çıkaran Tanrı Enlil gelip insanları ve gemiyi görünce çok kızar."Kim kurtardı bunları?" diye çıkışır. Bilgelik Tanrısı ona karşı çıkar. "Günah yapanı, kurallara karşı geleni cezalandır, ama böylesine ağır ve ölümcül olma!" diye onu yatıştırır. Böylece Utnapişim ve karısı ölümsüz bir yaşam ile ırmağın ağzındaki Tanrılar bahçesine yerleşirler.65

Öykü, Sami dillerinden olan Akadca yazılmıştır. Ancak içinde geçen adlar, başka bir dildendir. Öykünün Sümerlerden kaldığına inanılır. Nitekim daha sonra Sümer yazıtlarında öykünün kimi kesitleri bulunmuştur. Tufan öyküsü Sümercede şiir biçiminde yazılmıştır. Metnin en az yarısı ele geçmemesine karşın, bulunan kesim konu hakkında oldukça aydınlatıcıdır.

Buna göre, Tanrılar insanlara kızarak bir tufan yapmaya karar verirler. Tufanın yapılacağı Ziusudra adlı birine Tanrı tarafından bir duvar arkasından bildirilir. Tufan bütün şiddetiyle yedi gün, yedi gece sürer. Ziusudra Tanrılara kurbanlar keser.

Aynı olay Tevrat'ta (Tekvin 6-7) uzun uzun anlatılır.

Tevrat'a göre, insanlar kötü ve bozulmuş oldukları için, rab onları yok etmeye karar verir. Nuh Allah'ı tanıyan, onunla birlikte giden biridir. Tanrı ona, insanları yok etmek için bir tufan yapacağını bildirir. Kendisine bir gemi yapmasını bildirir, içine alacağını anlatır. Nuh söyleneni yerine getirir. Tufan başlar. 40 gün sürer. Yeryüzünde her şey yok olur. Sular ancak 150 günde azalır. Gemi 7. ayda ve ayın 17. gününde Arafat dağına oturur. Nuh, 40 gün daha bekler. Suların tümüyle çekilip çekilmediğini anlamak için önce bir kuzgun salar dışarıya. O geri gelince bekler, bir güvercin uçurur. Üçüncü kez yolladığı güvercin dönmez. Bunun üzerine karaya çıkarlar. Nuh kurbanlar

keser. Tanrı hoş kokular duyunca yeni bir tufan yapmamaya karar verir. Nuh ile konuşur. Yeryüzüne bir daha tufan vermeyeceğine söz verir. Nuh 950 yıl yaşadıktan sonra ölür. Yeni yaşam, kurtulan canlılardan ve Nuh'un oğullarından sürer.

Kur'an'da bu öykü, 29. surede çeşitli ayetlerde oldukça yüzeysel anlatılır. Ayetlerin çoğu Nuh'un toplumu ile olan inanç sorunları ile ilgilidir. "Tufan" sözcüğü yalnız bir kez geçer.

"Andolsun ki biz, Nuh'u toplumuna gönderdik de o şöyle dedi: "Ey toplumum! Allah'a kulluk ve ibadet edin. Sizin ondan başka Tanrınız yok. Üstünüze çok büyük bir azabın inmesinden korkuyorum." (A'raf 59)

Bunun üzerine onu yalanladılar. Biz de onu ve gemide onunla beraber bulunanları kurtardık, onları yöneticiler yaptık; ayetlerimizi yalanlayanları da batırıp boğduk. Bak da gör, önceden uyarılanların sonu nice oluyor. (Yunus 73)

Nuh'a şöyle vahyolundu: "Toplumundan, daha önce inanmış olanlar dışında hiç kimse iman etmeyecektir. Artık onların yaptıkları yüzünden tasalanıp durma." Vahyimize bağlı olarak gözlerimizin önünde gemiyi yap. Ve zulmedenler hakkında benimle karşılıklı laf edip durma. Onlar mutlaka boğulacaklardır. Gemiyi yapıyordu. Toplumundan herhangi bir grup yanından geçtikçe onunla alay ediyorlardı. Dedi ki Nuh: "Bizimle alay ediyorsanız, biz de sizinle alay edeceğiz. Tıpkı sizin eğlendiğiniz gibi. "Rezil eden azabın kime geleceğini, sürekli azabın kimin başına ineceğini yakında bileceksiniz. Nihayet emrimiz gelip de tandır kaynayınca şöyle seslendik: "Yükle içine her birinden ikişer çift ve aleyhinde hüküm verilen hariç olmak üzere aileni, bir de iman etmiş olanları." Ama Nuh'la birlikte çok az bir kısmı iman etmişti. Nuh dedi: "Binin içine. Onun akıp gitmesi de demir atması da Allah'ın adıyladır. Benim Rabbim elbette ki Gafur'dur, Rahim'dir. Gemi onları, dağlar gibi dalgalar üstünden yürütüp götürüyordu. Nuh onlardan ayrı bir yerde duran oğluna seslendi: "Oğulcuğum, bizimle beraber bin, kafirlerle beraber olma." Oğul cevap verdi: "Bir dağa sığınacağım, beni sudan korur." Nuh dedi: "Allah'ın merhamet ettiği dışında bugün hiç kimse için Allah 'ın kararından kurtaracak yoktur." Ve ikisi arasına dalga girdi de o, boğulanlar arasına katıldı. Ve denildi: "Ey yer! Suyunu yut ve ey gök, sen de

tut." Ve su çekildi, iş bitirilmişti. Gemi, Cudi üzerine oturdu ve haykırıldı: "O zalimler topluluğu geri gelmez olsun." (Hud, 36-44)

Andolsun biz Nuh'u toplumuna gönderdik de o onların arasında bin yıldan elli yıl eksik kaldı. Sonunda onları tufan yakaladı. Çünkü zalimlerdi onlar. Biz Nuh'u ve gemi halkını kurtardık ve o gemiyi alemlere ibret yaptık. (Ankebut 14-15)

Zürriyetlerini de o dopdolu gemilerde taşımamız da onlar için bir ayettir. Onlar için gemilere benzer, binecekleri başka şeyler de yarattık. Eğer dilersek onları boğarız. Bu durumda ne kendileri için bir feryat eden olur, ne de kurtarılırlar. (Yasin 41-43)

Görüldüğü gibi, Kur'an'da Nuh ve Tufan söylencesinde, geminin nasıl yapılacağı, tufanın ne kadar sürdüğü, gemiden nasıl çıktıkları, Nuh'un neden 950 yıl yaşadığı anlatılmaz. Buna karşılık Tanrının insanlara kızması, olayın yalnızca bir kimseye bildirilmesi, gemi yapılması, gökten ve yerden suların taşması, geminin bir dağa yanaşması, bir kısım insanların kurtulması, Nuh'un uzun ömürlü olması Sümerlerden gelen izlerdir.66
Eyüp Peygamberin sabrı öyküsü de Sümerlerden kaynaklanır. Sümerlerden kalan iki ayrı tablette yer alan öykü 135 satıra ulaşan bir şiir biçimindedir. Öykünün anadüşüncesi, insanların felaketlere uğradığı zaman, bunu yapan Tanrıya lanetler yağdıracağı yerde, onu yüceltip ona yalvararak yüreğini yumuşatması, böylece yıkımdan kurtulması düşüncesine dayanır. Sümerde yalvarılan Tanrı, insanın kendi Tanrısıdır. O Tanrılar meclisine bu duaları götürerek iyi sonuçlar alır.

Sümerlerden kalan şiir, önce insanın Tanrısını övmesini, yüceltmesini, ağlayıp sızlamalarla yüreğini yumuşatmasını öğüt vererek başlar. Sonra adı verilmeyen bir adama, akraba ve arkadaşlarınca yapılan kötü davranışlar anlatılır. Adam başına gelen yıkımlardan söz eder. Arkadaşlarının da kendi üzüntülerine katılmasını ister. Bundan sonra başına gelen bu durumların kendi günahları yüzünden olabileceğini söyler. Tanrısına bağışlaması için yalvarır. Şiir Tanrının onu bağışladığını bildiren bölümle son bulur.67
Tevrat'ta bu öykü, birçok bilge dolu sözlerle süslü, 1040 satırı kapsayan bir şiir biçimindedir. Öykünün başında Tanrı Şeytan'a Eyüb'ün iyi bir kul olduğunu söyler. Şeytan da "eğer onu kötü duruma düşürürsen, bak sana

nasıl lanet edecektir" diye karşılık verir. Şeytan Eyüb'ün vücudunu, tabanından tepesine dek çıbanlarla doldurur. Eyüb sesini çıkarmaz. Karısı ona "bunu veren Allah'a lanet et" der. Eyüb de "Allah'ın iyiliğini nasıl kabul ediyorsak, kötülüğünü de öyle üstlenmeliyiz" karşılığını verir.
Bundan sonra Eyüb başına gelen yıkımları, dünyaya gelmemesi gerektiğini, Allah'ın bunu kendisine haksız olarak verdiğini şiir biçiminde anlatır. Arkadaşları ise, Tanrı'nın haksız bir iş yapmayacağını, kendisinin bunu hak ettiğini söyleyerek Allah'ı savunurlar. Bundan sonra Allah ile Eyüb karşılıklı tartışırlar. Her ikisi de kendi yaptıkları iyi işleri sayıp döker. Sonunda Eyüb söylediklerine pişman olup tövbe eder. Allah da onun tövbesini kabul ederek sağlığına kavuşturur. Mal ve mülkünü de iki kat yapar. Böylece Eyüb arkadaşlarının yanında saygınlığını kazanır.
Görüldüğü gibi Sümer ve Tevrat metinleri konu olarak aynıdır. Tevrat'taki şiir, Sümer şiirinden en az bin yıl daha sonra yazılmıştır. Daha derin ve kapsamlı, şiirsel bir dil ve bilge dolu sözlerle donatılmıştır. Sümer şiiri daha yalındır. Her ikisinde de felaketin kendi günahları yüzünden ceza olarak verildiği söylenir. Yalnız Sümer inancına göre, zaten her çocuk günahı ile doğar.
Kur'an'da bu öykü de çok yüzeysel anlatılır. Dört sure de birkaç ayet içinde konu özetlenir. Nisa suresinin 163. ve Enam suresinin 84. ayetlerinde İbrahim'den başlayarak bütün peygamberler arasında Eyüb'e de vahi edildiği yazılır.

Ve Eyyub... Rabbine şöyle yakarmıştı: "Dert gelip çattı bana; sen, rahmet edenlerin en rahmetlisisin." Hemen cevap verdik ona, kendisindeki derdi kaldırdık. Tarafımızdan bir rahmet ve ibadet edenler için bir hatırlatma olarak, ona ailesini ve beraberinde benzerlerini de verdik. (Enbiya 83-84)

Kulumuz Eyyub'u da an! Hani Rabbine şöyle seslenmişti: "Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu." "Ayağını yere vur. işte yıkanacak bir yer, işte içilecek soğuk bir su!.." dedik. Ona bizden bir rahmet ve özü temizlere bir hatırlatma olarak, ailesini ve beraberlerinde benzerlerini bağışladık. "Eline bir demet sap al da onunla vur ve yeminine ters düşmüş olma." dedik. Biz onu sabırlı bulduk. Ne güzel kuldu o. Bize yönelen yakaran biriydi o. (Şad, 41-44)

Konu çok kısa yazılmış olmasına karşın, şeytanın azap vermesi, sabır, Tanrıya yakarış, duaların kabul edilmesi ödüllendirme, Sümer ve Babil kaynakları ile koşut biçimdedir.
Tevrat'ta bulunan "Süleyman'ın Şarkılar Şarkısı" bölümü de Sümerlere dayanır. Açık saçık şiirlerden oluşan bu bölümün kutsal kitapta ne aradığı tanrı bilimcileri çok düşündürmüştür. Görünüşe göre bu şiirlerin dinle ve tarihle ilgisi bulunmaz. Bu şiirlerde bir seven, bir de sevilen vardır. Bunu kilise papazları, İsa'yı seven, kiliseyi sevilen olarak yorumlamışlardır. İbraniler ise Yahveyi seven, İsrail'i sevilen olanak göstermişlerdir. 19. yüzyılda ise bunların İsrail düğünlerinde yapılan tören ile ilgili olduğu ileri sürülür.
Oysa yeni bulguların ışığında yapılan araştırmalar bu şiirlerin Sümerlerin yeni yıl bayramında, sazlar eşiğinde söylenen şarkılar ve ilahiler olduğunu ortaya koyar. Sümer ekonomisi tarıma dayalı olduğu için ülkelerinde bolluk ve bereketin bulunması önemlidir. Bu nedenle Sümerler, aşk Tanrıçası İnanna ile çoban Tanrısı Dumuzi'yi (Dumuzi başlangıçta bir kraldır, sonradan Tanrı yapılır) evlendirirse, onların verimlilik gücünü ve ölümsüzlüklerini paylaşacaklarına ve bu yolla ülkelerinde bolluk ve bereketi sağlayacaklarına inanırlar. Bu inanca uyarak Sümer şair ve ozanları iki Tanrı ile ilgili bir söylence yaratırlar. Bunu yazıya geçirerek zamanımıza ulaştırırlar. Bu törenlerde okunmak üzere, kralın ve rahibenin ya da Tanrının ve Tanrıçanın ağzından birbirleri için aşk dolu, sevgi dolu, açık saçık şiirler yazılır, bunlar bestelenerek şarkı biçimine getirilir. Sümerlilerde bereket tapınımı oluşturan bu törenler, bugün "Kutsal evlenme törenleri" olarak nitelendirilir. Bu bereket tapınımının İsa dönemine dek, hatta daha geç zamanlara dek sürdüğü anlaşılır.

Aşk Tanrıçası İnanna ile Dumuzi birçok güçlüklerden sonra evlenirler. Evlilik gerçekleşince Tanrıça yeraltı dünyasına gider. Ne ki, orası gidilen, ancak dönülmeyen bir ülkedir. Kurala göre Tanrıça olmasına karşın, yeryüzüne bırakılmaz. Bilgelik Tanrısı Enki'nin yardımı ile Tanrıça kendi yerine birini yollamak üzere, yeraltı yaratıkları ile birlikte dışarı çıkar. Tanrıça her gittiği yerde Tanrı ve Tanrıçaların, kendisinin yokluğunda çuvallar giyerek, yerlerde sürünerek yas tuttuklarını görür. Hiçbirini yeraltı dünyasına yollamaya kıyamaz. Fakat kocasının bulunduğu şehre gider. Kocasını kendi yokluğuna aldırmaz biçimde keyifle tahtında oturur bulur. Büyük bir kızgınlıkla "alın bunu" diye kocasını cinlere verir. Daha sonra

yaptığına pişman olur. Ama kocasının cezasız kalmasını da istemez. Bu durumda Dumuzi'nin kızkardeşi rüya Tanrıçası Geştinannan'ın kardeşi yerine yarım yıl yeraltında kalması onaylanır. Böylece Dumuzi kış aylarında yarım yıl yeraltında kalır, ilkyaz gelince çıkıp karısı ile birleşir. Bu birleşmeyi zamanın kralı ile baş rahibe kutlar. Büyük törenler yapılır. Artık yeni yıl başlamıştır. Ortalık uyanır. Ağaçlar yeşillenir. Hayvanlar çoğalır.

İşte bu törenlerde okunan şiirlerin kalıntılarıdır Süleyman'ın Şarkılar Şarkısı şiirleri... Kökende Sümer kralı, rahibe Tanrı ve Tanrıçanın ağzından birbirleri için söylenmiş içi aşk dolu, sevgi dolu açık saçık bestelenmiş şarkılardır.Sümer bereket kültünü oluşturan bu törenler, bugün "Kutsal Evlenme Törenleri" olarak nitelenir. Bu bereket tapıncı İsa zamanına dek, hatta daha geç zamanlara dek sürer. Bu yüzden dinle ilgisi olmayan birçok konu Tevrat'tan çıkarılmasına karşın, söz konusu şiirler Tevrat'ta bırakılır.
Sümer Aşk Tanrıçası İnanna; Akadlarda İştar, İsrail'de Astarta, Yunanlılarda Afrodit, Romalılarda Venüs adı altında saygı görür ve varlığını sürdürür.
Günümüzde İsa'nın annesi Meryem'e İnanna'nın nitelikleri yakıştırılır. O da İnanna gibi, göğün egemenidir. Toplumsal adaletin savunucusudur. Yoksulların, ezilenlerin koruyucusu sayılır. Kimi çevrelerce Tanrıça düzeyinde algılanır, oğlundan daha çok ona tapılır. Annelerin, savaşanların, üzüntü çeken ailelerin yardımı için ona dua edilir.
İsa'nın durumu ise Dumuzi'ye benzer. Dumuzi'nin dövülerek, eziyet edilerek yeraltına götürülüşü, yeniden yeryüzüne çıkışı ile İsa'ya yapılanlar ve her yıl yeryüzüne çıktığı düşüncesi arasında koşutluk vardır.
Dumuzi sözü günümüzdeki Temmuz ayının adı olarak yaşamını sürdürür. Musevicede Tammuz biçiminde söylenir. 17 Temmuzda İsrailli kadınlar oruç tutarak tapınak kapısına gidip ağlarlar. Bu Dumuzi'nin yeraltına götürülüşünün can-landırmasıdır.
Önasya geçmişi yansıtan kutsal sözlerle Sümer yazıtları arasındaki koşutluklar bunlarla da bitmez. Kur'anda İsa'nın neden Tanrının oğlu olduğu şöyle açıklanır:

İmran'ın karısı demişti ki: Rabb'im, karnımda olanı azatlı bir kul olarak sana adadım, adağımı benden kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin." Onu doğurunca -Allah onun ne doğurduğunu bilirken- yine şöyle dedi: Rabbim onu kız doğurdum, erkek kız gibi değildir, ona Meryem adını verdim. Onu ve soyunu kovulmuş şeytanın şerrinden sana ısmarlıyorum. Rabbi onu güzel

bir şekilde kabul buyurdu; onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi ve Zekeriya, onun yanına, mihraba her girdiğinde yanında bir rızk bulurdu. "Ey Meryem, bu sana nereden?" derdi. O da "Bu Allah katından" derdi. Zira Allah, dilediğine hesapsız rızk verir. (Al-i İmran 36-37)

Bu ayetlere göre, o dönemlerde tapınaklar vardır. Tapınakların varlığı, Tevrat ve İncil'de de bellidir. Meryem tapınağa adanmış ve orda yetişmiş bir kızdır. Herhangi bir biçimde -kimi kitaplara göre ise Yusuf'tan- gebe kalmıştır. Tanrı'nın çocuğu diye doğurması durumunda öldürüleceğinden korkar. Bu yüzden çocuğunu ıssız bir yerde doğurmayı yeğler.
Bir varsayıma göre, İsa büyürken kendisine Tanrının oğlu olduğu aşılanmıştır. "Ben Tanrının oğluyum" diye ortaya çıkması geç de olsa ölümüne neden olmuştur.68 Çünkü bu olay ile Sümer inançları arasında kimi koşutluklar vardır:
Kimi durumlarda Sümer rahibeleri evlenseler bile çocuklarının olmaması gerekir. Kazara böyle doğan çocuklar öldürülür. Çünkü bu kadınlar Allah'ın karısı, doğan çocuklar da Allah'ın çocuğu sayılır. Sümerliler bir ölümlüden Tanrı çocuğu olsun istemezler.
Peygamberlere kutsal sözleri inişe hazırlayan ardı arkası kesilmeyen vahiy nöbeti inancı da çok eskilere iner. Bu nöbetlerin ilginç özelliği, peygamberleri tere boğup sürekli vecd nöbetleri içinde hayaller doğurmasıdır.
Kur'an'a göre, Allah insanla ancak vahiy yolu ile perde arkasından görüşür, ya da elçi yollayıp ona dilediğini bildirir:

Allah bir insanla (karşılıklı) konuşmaz. Ancak vahiyle (kulunun kalbine dilediği düşünceyi doğurarak), yahut perde arkasından konuşur; yahut izniyle dilediğini vahyedecek bir elçi gönderir. O, yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir. (Şura 51)

Tevrat'ta Tanrı ile bireyler (peygamberler dışında Musa'nın kardeşi, kölesi, İbrahim'in karısı gibi) karşılıklı konuşurlar, insan biçimine girmiş melekler Tanrıdan haber getirir. Tanrı istediğini rüyada bildirir.
Sümer'de Tanrı duvar arkasından konuşur. Bilgilik Tanrısı Enki tufanın olacağını, Nuh'un karşılığı olan Ziusudra'ya duvar arkasından söyler. Ya da Tanrılar insanlara yapacakları işleri düşlerle bildirirler. Bunlardan başka, fal ve kehanet yolu ile insanlar Tanrıların isteğini öğrenirler.

Sümer'de düşler Tanrı bildirisi olarak yorumlanır. Bu düşlerin kimileri Tevrat'ta ve Kur'an'da da yer alır. Bunlardan en ilginci Yakup ile oğlu Yusuf'un düşüdür. Yusuf "tarlanın ortasında demetler bağlıyorduk. Benim demetim kalktı dikildi. Sizin demetiniz onun çevresini kuşatıp benim demetime eğildi" der. Kardeşleri bu bizim üzerimize kral mı olacak ?" diye kuşkuya kapılırlar. Yusuf ikinci düşünde güneş ay ve 11 yıldızın kendisine eğildiklerini gördüğünü söylemesi üzerine kardeşleri onu öldürmeye karar verirler.
Sümer kralı Urzababa'nın yanınında çalışan Sargon, gördüğü düşü krala söyleyince, kral kendi yerine kral olacağı korkusu ile Sargon'u öldürmek ister.69
Yusuf kıssasında ise Tanrı Muhammet'e ilettiği öykünün güzelliği ile övünür gibidir.

"Biz bu Kur'an'ı sana vahyederek, hikayelerin en güzelini anlatıyoruz. Oysaki sen, bundan önce bunlardan tamamen habersiz olanlardandın." (Yusuf 3)

Kutsal kitaplar, Önasya geçmişinin öykü ve kıssalarını aktarırken, hukuk düzenine de yeni biçim verip din kuralları olarak sunarlar. Sümer yasaları Hammurabi yasalarının temelini oluşturur. Musa yasaları ve İslam yasaları bu yasadan etkilenir. Musa yasasındaki ana babaya saygı, kimseyi öldürmeme, zina yapmama, oğruluk yapmama, yalancı tanıklık etmeme, komşunun karısına ve malına göz dikmeme gibi kurallar Sümer yasaları ile aynıdır. Sümer yasaları daha insancıldır. Söz gelimi göze göz, dişe diş cezası bulunmaz.
Samilerce yapılan yasalar bu yasalardan kaynaklanır. Söz gelimi İbrahim Peygamberin karısı ile cariyesi arasındaki olay bunun açık kanıtıdır. Sümer yasalarına göre, kısır bir kadının kocasına verdiği cariyesi çocuk doğurunca, hanımına büyüklük taslayamaz. Büyüklük taslamaya kalkarsa cezalandırılır. Tevrat ve Kur'an'da yazıldığına göre, İbrahim Peygamberin kısır eşi Sara, cariyesi Hacer'i çocuk yapmak üzere kocasına verir. Cariye çocuk yapınca kendisini üstün görmeye başlar. Bunun üzerine kocası, Hacer'i oğlu İsmail ile birlikte çöle götürüp atar.
Tevrat'a göre büyük erkek çocuğa mirastan özel pay verilir. Çocuk isterse babanın sağlığında bu payı alabilir. Aynı kural Sümer'de de vardır.
Araplarda zina yapan kadının taşlanması kuralı, Tevrat' ta geçer. Kur'an'da böyle bir ceza bulunmaz. Zina cezası ile ilgili kimi ayetler vardır.

Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara kargı içinizden dört şahit getirin; eğer onlar şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıncaya ya da Allah onların yararlarına bir yol gösterinceye kadar evlerde tutun (dışarı çıkarmayın), içinizden iki kişi, fuhuş yaparsa, onlara eziyet edin; eğer tövbe eder, uslanırlarsa artık onlara eziyetten vazgeçin. Çünkü Allah tövbeleri çok kabul edendir. (Nisa 15-16)
Zina eden ve zina eden erkeğin her birine yüz değnek vurun; Allah'a ve ahiret gününe inananlar iseniz Allah'ın cezasını uygulamada sizi, onlara karşı acıma duygusu tutup engellemesin. Müminlerden bir grup da onlara yapılan azaba şahid olsun. Zina eden erkek, zina eden veya ortak koşan kadından başkasıyla evlenemez; zina eden kadın da zina eden veya ortak koşan erkekten başkasıyla evlenmez. Böyleleriyle evlenmek müminlere haram kılınmıştır. (Mü'minun 2-3)

Taşlama cezası, Sümerlilerin eski çağlarında vardır. İÖ 2200'lerde, iki koca almaya kalkan kadınlar ve hırsızların, bu kötü davranışları yüzünden taşlanacakları bildirilir. Daha sonraki yasalarda böyle bir ceza geçmez. Zina ile ilgili yasalar ise yazıtlardaki kırıklar nedeniyle elde yok. Zina olayı Hammurabi yasalarında bulunuyor:

129. Eğer bir adamın karısı bir başka erkekle yatarken yakalanırsa, onları bağlayıp suya atacaklar. Eğer kadının kocası yaşatırsa kral da yaşatacak.
130. Eğer bir adam başka bir adamın babasının evinde oturan karısını zor kullanıp koynunda yatırırken yakalanırsa, o adam öldürülecek, kadın özgür.

Sümerlilerde kızlık konusu da önemli görülür. Bir kölenin zorla kızlığını bozan, belli bir oranda gümüş öder. Dul olarak evlenen bir kadın, kocasından boşandığında, kız olarak evlenen kadının alacağı ödentinin yarısı alır.
Kızlık konusu Tevrat'ta daha katı. Bir kız evlendiğinde kız olmadığı kanıtlanırsa taşla öldürülür. Kur'an'da ise kızlık konusuna değinilmez.
Sümer yazıtlarından zorla tecavüze değinilir:

"Hür bir adamın kızı tecavüze uğrarsa, anne, babası onun olduğunu bilmemişlerse, kız onlara 'tecavüze uğradım' derse, anne, baba onu zorla erkeğe kan olarak verecekler."

Zorla tecavüz, Sümer söylencelerine de konu olur. Tanrı Enlil Tanrıların başı olduğu halde, evlenmeden önce karısını aldatarak zorla tecavüz ettiği için Tanrılar meclisince yeraltı dünyasına sürülür.
Aynı olay Tevrat'ta da işlenir:

Eğer bir adam kız olan nişanlanmamış bir genç kadınla yatarsa ve onları bulursa, adam genç kadınla yatarsa ve onları bulursa, adam genç kadının babasına 50 şekel (Sümerlilerden Akadcaya geçen ağırlık ölçüsü) gümüş verecek ve kadın onun karısı olacaktır. (Tesniye 22: 28-29)

Tevrat'a göre, bir adam nişanlı bir kızla şehirde yatarsa, her ikisi de taşlanarak öldürülür. Kur'an'da buna değinilmez.
İslam inancındaki öbür dünya kavramının kökleri de eskilere iner. Sümer'de toplumsal eşitliği koruyan Tanrıça, yılda bir kez insanları iyi ve kötü davranışlarından dolayı yargılar. Kötüleri cezalandırır. Bu inanç İslam'a Şaban ayının onbeşinde Berat kandili olarak girer. Sümer Tanrılarının esas adları yanında, niteliklerine göre adları vardır. Babilliler bu adlardan 50 tanesini yeni yarattıkları Tanrı Marduk'a verirler. Böylece tek Tanrı düşüncesine doğru bir adım atarlar, İslam'da, Allah'a verilen 99 ad, aynı geleneğin bir devamı gibidir.
Sümerlilere göre ölüler, Kur adlı karanlık, gidip dönülmeyen bir yeraltı dünyasına giderler. Bu anlayış, Tevrat'ta Şeol, Yunan'da Hades, İncil'de cehennem, İslam'da ahiret olarak sürer. Sümerlilere göre burada yeniden dirilme olmaz. Ancak yeraltı dünyası tanrıları, rahipleri ve ölenlerin gölgeleriyle oldukça hareketli bir yerdir. Kimi özel durumlarda gölgeler yeryüzüne çıkabilirler. Sözgelimi Gılgamış'ın çağrısı üzerine arkadaşı Enkidu'nun gölgesi yeryüzen çıkar, iki arkadaş konuşur. Tevrat'ta ise Kral Saul'un isteği üzerine Samuel'in gölgesi yeraltından çıkar.
Sümerlilere göre yeraltındaki ölülerin ruhları için yiyecek ve kurban sunulmazsa, onlar yeryüzüne çıkarak insanları rahatsız ederler. Ölenlerin ardından çok fazla ağlayıp sızlamak onları rahatsız eder. İslamlıkta da ölüler için yapılan dualar, kurbanlar bu inanışın bir devamıdır. Müslümanlıkta da vardır "Çok ağlayıp ölünün ruhunu rahatsız etmeyin" sözü. Yahudilere ise, Babil tutsaklığından sonra, Perslerin etkisi ile, Zerdüşt dininden ölülerin yeniden dirileceği, cennet, cehennem ve sırat köprüsü girer.
Tevrat'ta Elohim, insanların Tanrı gibi davranmalarına kızıp birbirlerini anlamamaları için birçok dil ortaya çıkarır. Sümerde ise bilgelik Tanrısı hava

Tanrısına kızar, insanlar bir dil konuşurken, birbirlerini anlamayacak biçimde birçok dil oluşturur.
Sümerliler kendilerinin, Tanrılarca seçilmiş üstün bir halk olduğunu yazarlar. Tevrat'ta Yahve, Kur'an'da Allah, İsrailoğullarını üstün bir ulus yapmıştır.70
Sümerliler kadını tarlaya benzetirler. Aynı söyleyiş Tevrat ve Kur'an'da bulunur. Kur'an'da şöyle denir:

Kadınlarınız sizin tarlanızdır. Tarlanıza dilediğiniz biçimde varın. Kendiniz için ileriye hazırlık yapın ve mutlaka Allah'a kavuşacağınızı bilin. İnananları müjdele. (Bakara 223)

Kur'an'da evrenin yaratılışı "ol" buyrumu ile başlar:

O'nun işi, bir şeyin olmasını istedi mi ona sadece "ol" demektir, hemen oluverir. (Yasin 82)

Sümer'de de Tanrılar "ol" der ve her şey bu buyrumla oluşur.
Sümerliler dünyadaki bütün olayların gökte yıldızlarla yazılı olduğuna inanırlar. Kur'an'da bu inanç sürer. Yine Sümerliler insanın yazgısının tuğlada yazılı olduğuna inanırlar, İslam'a göre insanın yaşamı alnına yazıldığı biçimde sürecektir.
Sümerlilerde 7 sayısı çok önemlidir. 7 gün-geçmek, 7 dağ aşmak, 7 ışık, 7 ağaç, 7 kapı kavramları kullanılır. Aynı biçimde Tevrat ve Kur'an'da 7 sayısı bol bol kullanılır, İslam'a göre cennetin 7 kapısı vardır. Sümer yeraltı dünyasının da 7 kapısı bulunur.
Sümerliler tanrılarını sevindirmek, onlardan bir istekte bulunmak, hastalıklardan kurtulmak için veya yaptıkları adaklara karşılık kurbanlar keserler. Bu kurbanlar sağlıklı olmalıdır. Sakat ve hastalıklı hayvan kurban sunulmaz. Kurbanlar rahiplerce özel dualarla kesilir. Kurbanın sağ kalçası ve iç organları Tanrıya sunulur. Kalan kesim çevrede olanlara dağıtılır, İslam'da da kurban aynı koşullarda kesilir. Kurbanın sağ kalçası ile iç organları Tanrı yerine, sahibine bırakılır, gerisi halka dağıtılır.71
Sümer'de kral ve kraliçelerin askerleri ve yakınları ile birlikte gömüldükleri olur. Ancak Sümer'de insan kurbanı geleneği bulunmaz. Buna karşılık İsrail ve Yunan'da insan kurbanı geleneği vardır. Araplarda da insan kurbanı inancı olduğu anlaşılır, İbrahim Peygamber bu geleneği kaldırır.

Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların atası sayılan İbrahim Peygamber ve ailesi, Tevrat'a göre Mezopotamya'dan Harran'a göçer. Harran'dan bir tüccar kolonisi olarak Filistin'e girer, İbrahim, askeri ve parasal gücü ile kendi kişisel tanrısını halka tanrı olarak benimsetir. Bu arada Mezopotamya'dan getirdiklerini de halka aşılar.
Kur'an'a göre evreni tanrı yaratmıştır:

"Yeryüzünde ne varsa, tümünü o yarattı. O, sonra göğe yönelip, gökyüzünü yedi kat olarak düzenledi." (Bakara 29)
"Gökleri ve yeryüzünü altı günde yaratmıştır. Bu yaratılış altı gün sürmüştür." (Fussilet 11-12)

Babilliler gök cisimlerinin devinimlerini büyük bir sabırla izlemişlerdir. Yüzyıllar boyu süren bu gözlemleriyle vardıkları sonuçlar, bugün duyarlı aygıtlarla yapılan ölçümlere yakındır. Eski Yunanda bu bilgiler daha da geliştirilir. Özellikle Batlamyus, tüm ortaçağ boyunca Avrupa'yı ve öbür uygarlıkları etkileyecek bütünlüklü evren modelini geliştirir.
Kur'an'daki evren modeli, o gün için doğruluğu tartışılmayan, Antik Yunan'da geliştirilmiş evren modelidir. Bu model Batlamyus'ta son biçimini almıştır. Yerçekimi yasası henüz saptanmadığı için, Kur'an'da şu ayetler de geçer:

"Allah odur ki, gökleri direksiz yükseltmiştir; görüyorsunuz onları... Sonra arş üzerinde egemen olmuştur. Güneşi ve ayı da boyun eğdirmiştir." (Rad 2)
"Yerküreye, onları çalkalanmasın diye birtakım dağlar diktik. Ve orada geniş geniş yollar açtık ki, doğru gidebilsinler." (Enbiya 31)
"O'nun izni olmaksızın yerkürenin üstüne düşmemesi için göğü o tutuyor." (Hacc, 65)

Görüldüğü gibi Kur'an'ın evrenin yapısı konusunda yazdıkları, o günün bilgi düzeyinin kısa bir yinelemesidir. Evrenin oluşumu ve insanın yaratılışı gibi konularla ilgili ayetler, o zamanın egemen görüşü olan Batlamyus evren modelinin yansımalarını taşır. Fakat tam bir açıklamasını içermez. Gerçi, inananlar, Muhammet'in okur yazar olmadığını ileri sürerler. Sıradan bir kişinin böylesine büyük bir bilgi birikimi ile donanmış olmasını, kutsal bir kaynağa bağlarlar. Oysa Cemil Sena, Hazreti Muhammed'in Felsefesi adlı kitabında, Muhammet'in olası bilgi kaynağını şöyle sıralar:

a. Muhammet amcası ile yaptığı Suriye yolculuğunda Nasturi keşişlerin manastırında, rahip Bahira'dan Hıristiyanlık ve çeşitli mezhepleri hakkında kimi bilgiler edinmiştir.
b. Ukaz Çarşısında Yahudi, Hıristiyan ve Mazdeizme bağlı İranlılarla ve putlara tapanlarla tanışıp, tartışmış ve Nejran piskoposu Kuss İbn Seyda'nın vaızlarını dinlemiştir.
c. Habeşli köle Varaka'dan Hıristiyanlık ve Musevilik konusunda kimi bilgiler edinmiştir.
d. Alışveriş nedeniyle Yemen, Suriye, Filistin, İran ve Anadolu kentlerine yaptığı gezilerde, çeşitli ev ziyaretlerinde dinsel, tarihsel ve yazınsal görüşmeler ve tartışmalar yapmıştır.
e. Mekke gibi çeşitli uluslardan kişileri barındıran bir çevrede büyümüştür. Burada çeşitli insanları tanımıştır.
f. Medine'de Yahudilerin ders verdikleri yerlerde onlardan bilgi edinmiştir.
g. Kabe o yörenin dinsel merkezlerinden biridir. Burada 360 tanrı yontusu vardır. Mekke'de kutsal işlere bakmak Muhammet'in ailesinin soydan gelen görevidir. Bu nedenle Muhammet geniş bir bilgi ve deneyim kazanır.72
Gerçekte böyle bir kişinin okuryazar olmaması da olanaksızdır. Cemil Sena'nın İbni Sina'nın Şifa adlı yapıtından aktardığına göre, Muhammet Hudeybiye sözleşmesinin yazılması sırasında yazmanı Muaviye'ye şöyle seslenir:

"Divitine kıtık koy, kalemini yan kes, be'yi uzat, sin'i belli ettir, mim'i köreltme, Tanrı'yı güzel yaz, errehman'ı
uzat ve errahim'i tecvide uydur." 73

Bu da Muhammet'in okuryazar olduğunun kesin kanıtıdır.
Muhammet'in sunduğu öykü, öğüt ve ilkeler böylesine uzun bir yol kat ederek kendisine ulaşmıştır.
Medine'deki on yılda 24 surede 1467 ayet söylenir. Hatta son yıllarda hiç ayet bulunmaz. Ayrıca Medine'deki ayetlerde dinsel yargılar ikinci üçüncü sıradadır. Yasal yargılar, toplumsal, siyasal, askeri esaslar önceliklidir. Muhammet'in adı çok anılır. Oysa Mekke'de Muhammet'ten çok öbür peygamberlerin adları anılır. Sözgelimi, Medine'de öbür peygamberlerin adı 12 kez anılır. Buna karşı, kendi adı, 47 kez geçer. Mekke'de dördüncü dönemde bile Resullük yönü belirsiz ve silik bırakılmıştır. Medine'de bu yalnız açıklık kazanmakla kalmaz, sürekli vurgulanır. Yalnız resul denmekle

yerinilmez. "Resulullah" diye vurgulanır. Muhammet iyice özgüven kazanmıştır. Resulullah söylenişi Medine surelerinde 68 kez yinelenir.
Mekke ayetleri, Medine'dekinin üç katıdır. Sureler ise dört kat. Mekke ayetleri, salt kısa değil, aynı zamanda seci ve kafiyelidir. Medine ayetleri uzundur, ancak, uyaklar azalmıştır. Mekke'de söylenen Kur'an kökende düzyazıdan çok şiire yakındır. Medine'deki sureler ise tümden düzyazıdır. Sonuçta Mekke ayetlerinde buyrumlar, öyküler, öğütler egemendir. Medine ayetleri ise bir devlet kuruluşu ile ilgilidir. Bir bakıma Mekke dönemi kuram, Medine dönemi ise uygulamadır.
Mekke, Muhammet'in kabile peygamberliği, Medine ulus resullüğü dönemidir. Resul yeni bir şeriat getiren peygamberdir. Bu anlamı ile eski şeriatı sürdüren nebiden ayrılır. Nebiye, yalnızca vahiy iner. Nebi bunları bildirmekle, çağrı yapmakla yükümlüdür. Allah'tan aldıklarını insanlara söyler, başka bir şeye karışmaz. Tanrı bildirilerinin işlevi yalnız dinsel ve uhrevidir.
Resuller ise şeriat sahibidir. Cemaatlarının reisi olurlar. Bu yüzden resulların toplumsal ve siyasal işlevleri vardır. Bunlar salt dinsel değil, dünyevidir de. Bu yüzden nebilerin hadisleri bulunmaz. Onlarda yalnız ayetlere saygı duyulur, ikinci tür peygamberlerde ise hadis muteberdir.
Muhammet'in dini Mekke'de tümüyle uhrevidir. Medine'de ise daha çok dünyevidir. Medine'de büyüyen dinden çok hükümettir. Muhammet, Mekke'de vaizdir. Medine'de ise amirdir. Mekke'de bezgindir, üzüntülüdür; Medine'de ise emindir, cesurdur, İslamlık Mekke'de yalvarır, Medine'de hükümeder. Mekke İslamlığın doğuş yeri, Medine kuruluş yeridir.
Mekke'de din hep öbür dünyaya bağlanmıştır. Kıyamet yakındır, insanlar Tanrıya kâfir olarak gitmemek için inanmalıdır. Mekke'deki din anlayışı salt kıyamet, öbür dünya, cehennem ekseninde döner. Oysa Medine'de insanlar yaşama çağrılır. Kıyametten, cehennemden söz edilmez, İslamlık Mekke'de kalsaydı, dinsel kurallar bütününden oluşurdu. Medine'de yaşam kazandı. Hıristiyanlık, uhrevilikten günlük yaşama üç buçuk yüzyıl gibi bir süreçte dönmüştür, İslam bunu peygamberinin yaşamında sağladı. Ona bunu yaptıran salt peygamber kalışı değil, aynı zamanda hükümdar oluşudur. Peygamberlik ve yöneticilik ayrı ayrı birer güç oldu. Peygamberliğine inanmayanları boynuna yöneticinin kılıcı inandırdı.
Gerçekte Muhammet evrensel bir din tasarlamaz. Gerçi din yayılma düşüncesine dayanır. Muhammet'in çocukluğu uzak illerde geçmiştir. Tüm bunlara karşın, Muhammet'in dini evrensellikten uzaktır. Her yönü ile Arap

milliyetçiliğinin izlerini taşır. Nitekim Mekke'de Muhammet yalnız kabile nebisidir. Medine'de kabileden halka yönelir. Yalnızca Arap halkını düşünür. Yalnız Arapları müşriklikten kurtarmak ister. Bunun en kesin kanıtı Kuran'ın Arapça söylenmiş oluşudur. Kur'an, peygamber Araplara yollandığı için Arapça söylenir.

"Eğer biz onu yabancı dilde bir Kur'an yapsaydık, elbette şöyle diyeceklerdi: "Ayetleri detaylandırmalı değil miydi?" İster yabancı dilde, ister Arapça!" (Fussilet 44)
"Biz onu sana, aklınızı çalıştırasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik." (Yusuf 2)

Bu gerekçe Kur'an'da doğrudan açıklanır. Tanrı eskiden de hangi halka peygamber yolladıysa, onu halkın diliyle yollamıştır:

"Biz, görevlendirdiğimiz her resulü ancak kendi toplumunun diliyle gönderdik ki, onlara açık seçik beyanda bulunsunlar." (İbrahim 4)

Giderek Muhammet Araplık bilincini iyiden ortaya kor ve şu ayeti ileri sürer:

"Andolsun içinizden size onurlu bir resul gelmiştir. Sizi rahatsız eden şey onu da üzer. Çok düşkündür size Müminlere ise daha şefkatli ve daha merhametlidir." (Tevbe 128)

Gerçekte Muhammet'in peygamberlik alanı da sınırlıdır. Bu alan, kendi halkının bulunduğu, şehirler anası Mekke ile onun çevresini içine alır.

"Biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki, ülke ve medeniyetlerin anasını ve çevresindekileri uyarasm." (Şura 7)

Gerçekte şehirler anası Mekke'nin alınması ile din amacına ulaşmıştır, tüm uğraş sonucunu almıştır.

"Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslamı seçtim." (Maide 3)

Bu bakımdan Muhammet, İslam olmayan Arap milliyetçi-lerince de büyük saygı ile anılmaktadır 74
Zaten İslam yeni bir din değil, İbrahim'in dininin Araplara özgü yeniden doğuşudur, İbrahim'in dini, Allah'ın tek olduğunu kabul eder. Bir Tanrı, bir gerçek dünya ve iyi amel üzerine kurulmuştur. Bu üç ilke Musevilikte ve Hıristiyanlıkta da vardır, İslamlık da bu üç kural üzerine kurulur. Bunların tümü tek dindir.

"De ki: Allah doğrusunu söylemiştir, vaadinde sadıktır. Hadi artık hanif olarak İbrahim'in dinine uyun. Müşriklerden değildi o. " (Ali İmran 95)

Kökende İbrahim'in dininin adı da Müslim'dir. Nefsini Allaha teslim edenin dinidir.

"Allah uğrunda ona yaraşır bir gayretle didinin. O sizi seçmiş ve dinde size hiçbir güçlük çıkarmamıştır. Babanız İbrahim'in dinini esas alın. Allah sizi, önceden de şu Kitap'ta da Müslümanlar diye adlandırdı." (Hac 78)

Yalnız İbrahim değil, onun Yakup, Yusuf gibi oğul ve soyu da Tanrının birliğini söyledikleri için Müslimdir. Musa, İsa hep Müslim'dir. Tümü İbrahim'in dininin çeşitlemeleridir. Bu ortamda Muhammet kendine ilk Müslüm adını verir. Çünkü Arap'tan ilk Müslim olan odur. Yeni bir din yoktur, Arapları ilk kez, eskiden beri var olan Arap dinine çağrı vardır.
Kabe'nin kutsallığı da buradan gelir. Kabe kitaplı dinlerin ilk atası, tek Tanrıcılığın peygamberi olan İbrahim yapmıştır. Kıblenin Kudüs'ten Kabe'ye çevrilmesi Muhammet'in kendi dinini doğrudan İbrahim'in dinine bağlamasındandır. İbrahim'in dini ne Yahudi, ne Hıristiyan, ne Müslüman dinidir; yalnızca kendini Allah'a teslim etmiş kul olan İbrahim dinidir.
Ancak İslamlık, Musevilik, Hıristiyanlık ve öbür dinlerden şeriat bakımından ayrılır. Din tek, koşullar ayrıdır. Çünkü koşullar halklara özgüdür. Halklar ayrılınca koşullar da ayrılır.

"Her ümmet için biz, bir ibadet şekli bir ibadet yeri belirledik; onlar, onu izlerler. Artık bu iş konusunda seninle çekişmesinler. Sen de rabbine davet et dua et. Sen, elbette ki şaşırtmadan yol aldıran bir kılavuzsun" (Hac 67),
"Nuh'un ardından birçok resulleri daha toplumlarına gönderdik." (Yunus 74),

"Biz, görevlendirdiğimiz her resulü ancak kendi toplumunun diliyle gönderdik ki, ki onlara açık-seçik beyanda bulunsun, "(İbrahim 4)

Her halka, anlasın diye, o halkın dili ile peygamber yollanmıştır. Şeriat ayrılıklarının kaynağı burdan başlar. Din tektir, ama peygamber ayrılığı yüzünden şeiratlar ayrıdır.
Hatta tek şeriatı Allah bile istemez. Şeriatlar çeşitli olmalı ki insanlar daha iyi sınav edilsin. Hangi halkın İbrahim'in dinine daha yürekten ve sağlam bağlı olduğu anlaşılsın. Bu yüzden şeriatlar da ayrı olmalıdır.

"Sizden her biri için bir yol ve metod belirledik. Allah di-leseydi sizi elbette bir tek ümmet yapardı.Ama size vermiş olduklarıyla sizi imtihana çeksin diye öyle yapmamıştır. O halde hayırlarda yarışın. Tümünüzün dönüşü Allah'adır. O size, tartışmış olduğunuz şeylerin esasını bildirecektir." (Maide 48)

Demek ki, bütün insanları İslam yapmak çabası yoktur. Tanrı tek şeriat istemez. Öbür şeriatlar da hak olarak olduğu gibi dururlar. Gelen bir şeriat öbürlerini ortadan kaldırmaz. Nitekim Musevi şeriatı da İsa'dan sonra ortadan kalkmaz, İslamlık geldikten sonra da öbür şeriatlar yine dururlar. Başka türlü olmasına da olanak bulunmaz. O ki Tanrı tektir, peygamberler aynı görevle yollanmış delegelerdir. Peygamberler de eşittir. Biri öbüründen üstün tutulmaz. Kur'an'da bu açıkça vurgulanır:

"Şöyle deyin: "Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a Yakub'a onun torunlarına indirilene, Musa'ya ve İsa'ya verilene, ve diğer nebilere verilene inandık. Bunlar arasından hiç kimseyi ayırmayız. Biz yalnız O'na Allah'a teslim olanlarız" (Bakara 136)

Muhammet'in hedefi insanları puta tapmaktan kurtarmaktır. İnsan Tanrının tekliğine inanmakla insan olur. Muhammet kendi putatapar halkını bundan kurtarmak ister. Musevilik, Hıristiyanlık öbür halkları kurtarmıştır, bu da kurtaracaktır.
Muhammet öbür dinleri de İbrahim'e dayanan hak dinleri olarak görür. Tek Tanrılı dinler içinde en çok Hıristiyanlığa yakınlık duyar. Çünkü Hıristiyanlar arasında derin araştırma yapan keşişler vardır. O keşişler Muhammet'in söylediklerini yalanlamazlar. En önemlisi ise, Hıristiyanlar,

kibre saplanmamışlardır. Yahudilerse kibre sapıp Muhammet'i alaya almışlardır:

"Şu tartışılmaz bir gerçektir ki, insanların iman edenlere en şiddetli düşmanlık duyanlarını, Yahudilerle şirke batanlar bulursun. Şu da tartışılmaz bir gerçektir ki, insanların iman edenlere sevgide en yakın olanlarını "biz Hıristiyanlarız" diyenler bulursun. Bu böyledir. Çünkü o Hıristiyanlar içinde derin araştırmalar yapan keşişler kendini Allah'a adamış rahipler vardır. Ve onlar, kibre sapmazlar." (Maide 82)

Muhammet Mekke'de Kureyşlilerin baskısına uğrayan Müslümanları Hıristiyan Habeşistan'a yollar. Hırıstiyanlarla uzlaşma içindedir. İran ile Bizans arasında savaş sürmektedir. Muhammet Rumların kazanacağını söyler ve bu konuda Tanrıdan ayet iner:

"Yenilgiye uğratıldı Rum... Yeryüzünün çok yakın bir yerinde. Ama onlar yenilgilerinin ardından galip duruma geçecekler. Birkaç yıl içinde, iş, oluş önünde de sonunda da Allah'ındır. Onların galibiyet gününde müminler ferahlayacaklar" (Rum 2-4)

Gerçekten 625 yılında Rumlar İranlıları yenerler. Suriye' yi ele geçirirler. Bu olay Medine'de şenliklerle kutlanır.
Ancak bu uzlaşmanın sürmesi olanaksızdı. Hıristiyanlık başlangıçta küçük bir din olan İslamlığı önemsemediği için korur. Zaten Muhammet Medine'ye göçtüğünün dördüncü yılında Hırıstiyanlarla bir sözleşme imzalamıştır. Olaya, Ebubekir, Ali, Ömer, Osman tanıktır. Belge Muhammet'in yazmanı Muaviye'nin kaleminden çıkar. Hırıstiyanlarla yapılan bu sözleşme, Hıristiyan ve Müslümanların önünde, Karmel dağında Fryars Manastırında iki tarafça imzalanır. Bu sözleşme özetle şu koşulları içerir:

Muhammet, kendi dininin temsilcisi olduğunu onaylatır. Hıristiyanlar da kendi inançlarında tam özgür olacaklardır. Onlara ait her tür taşınır, taşınmaz mal kendisinin ve tüm Müslümanların koruması altında olacaktır. Papaz ve keşişlerden, istekleriyle yapacakları bağış dışında vergi alınmayacaktır. Vergi zengin tüccarlardan ve balıkçının incisinden, madencinin değerli taşlarından, altınından, gümüşünden ve öbür varlıklı Hırıstiyanlardan alınacaktır. Bu vergi yıllık 12 şilini geçmeyecektir.

Kişilerden güçleri ve yeteneklerinin üstünde vergi istenmeyecektir. Hıristiyanlar, Müslümanlarla birlikte düşmana karşı savaşa gitmeye zorlanmayacaktır. Müslümanlar onları korumak ve kollamakla yükümlü olacaklardır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar tasada ve kıvançta ortaktırlar. Hıristiyanlar kızlarını Müslümanlarla evlendirmek zorunda değildir. Damat adayı olmaları durumunda yalnız Hıristiyan oldukları için red edilmeyeceklerdir. Taraflar kararlarını tümüyle özgürce vereceklerdir. Bir Hıristiyan kadın, bir Müslümanla evlenirse, kocası kendisine dilediği ve bildiği gibi ibadet özgürlüğü vermekle yükümlüdür. Müslüman koca bu yüzden Hıristiyan eşini boşamakla tehdit edemez.
Bunlara karşılık, Muhammet Hıristiyanlardan İslam düşmanlarına yardımcı olmamalarını ister. Hıristiyanlar onlara evlerini ve kucaklarını açmayacaklardır. Muhammet, Müslümanlara tanınmış hak ve ödevleri, Müslümanların denetimindeki Hıristiyanlarada tanımaktan çekinmez. Kısaca Muhammet'e göre onlar da "... şeriatın gereği olarak" Hıristiyandırlar .75
Ne var ki, Muhammet'in kurduğu bu düzen ve getirdiği bu anlayış, kısa süre sonra bozulur. Müslümanlık yayılıp güçlenince aradaki çatışma kendiliğinden su yüzüne çıkar. Oysa Muhammet'in dini tek Tanrılı dindir. İsa hak peygamberidir. Tanrı bakire Meryem'i gebe bırakmıştır. Cebrail Meryem'e nefesle üflemiştir. Bu bakımdan İsa'nın sözleri de vahiylerdir. İsa ölüleri diriltir. Tüm bunlara karşın, İsa Tanrı'nın oğlu değildir.

"Rahman çocuk edindi dediler. Andolsun ki, siz pek kötü bir iddiada bulundunuz! Bu sözünüz yüzünden nerdeyse gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar yıkılıp dağılacaktır. Rahman için çocuk iddia ettiklerinden ötürü. Çocuk edinmek rahmana yakışmaz." (Meryem 88-92)

Oysa kilise Hıristiyanlığı "Üçleme" (baba, oğul, kutsal ruh) ve İsa'nın Tanrılığı üzerine kurulmuştur. Yukardaki ayetlerden sonra şöyle denir:

"Göklerde ve yerde bulunan herkes Rahman'a kul olarak gelecektir" (Meryem 93)

Böylece İsa'nın, Tanrı'nın oğlu değil, kulu ve peygamberi olduğu vurgulanır, İsa'nın Tanrının oğlu sayılması anlayışına karşı çok sert tepki gösterilir. Kendisi de Tanrı seçtiği peygamberdir. Ama sıradan, ölümlü bir insandır. Muhammet'e göre Üçleme öğretisi çok Tanrıcılığın kalıntısıdır. Tanrının üç

(baba, oğul, kutsal ruh) olduğu anlayışına dayanır. İsa, olağan bir anadan doğma bir peygamberdir, İsa'nın ölümü de bütün insanlığın günahtan kurtulması için değildir. Bu anlayış, Tanrı'nın adaletine karşı bir haksızlıktır. Tanrı, başkalarının günahını, bir başka insana yükleyip ona ödetemez.
Kökende Hıristiyanlıkta da bu konuda görüş birliği bulunmaz. Sözgelimi İskenderiye piskoposu, İsa'nın Tanrılık özelliğini yadsır. Muhammet birbiri ile didişen bu Hıristiyan anlaşmazlığından tiksinmiştir. Rum suresinin 32. ayetinde şöyle seslenir:

"Onlardan ki, dinlerini parçalayıp hizipler/ fırkalar haline geldiler. Her hizip kendi elindekiyle sevinip övünür." (Rum 32)

Kökende dinler hiçbir zaman onu bildiren peygamberlerin dini değildir, İsa'nın dinini kilise ve tarikatlar değiştirmiştir. Muhammet'in İslamlığını sonraki Müslümanlar değiştirecektir. Böylece iki dinin yandaşları arasında yüzyılların o uzun, o korkunç, o milyonla insan kanına mal olan boğuşmalar başlar.
Muhammet'in İslamlığı İbrahim'in dininin Araplara özgü gelişi olarak başladığı alçak gönüllü yolculuğunu giderek tek din, son din ilkesi ile sürdürür. Öbür dinler ve ilkeler eskidir, çağın gerisinde kalmıştır. Tanrı gelişen dünyanın koşullarına uygun son kitabı yollamıştır.
Kur'anda öbür dinler için de belirsiz bir yorum getirilir. Musevilik, Hıristiyanlık da hak dinidir. Ancak bunların haklılıkları İslamlığın doğuşuna kadardır. Zaten onlar kendi dinlerini bozmuşlardır. Kuranda bu bozulma açık biçimde vurgulanmıştır. O dinler bozulduğu için İslamlık çıkmıştır. Bu yüzden Musevisi de Hıristiyanı da tümüyle kâfirdir, inançsızdır. Kiliseler birer küfür tapınağından başka bir yer değildir. Bu yüzden, Fatih Sultan Mehmet Ayasofya'yı cami yaptığı için kutsal bir sultandır!
Öte yandan, Müslümanlık, inançların uygulanışı bakımından Hıristiyanlığı aşar. Kişiye yeni hak ve özgürlükler getirir. Söz gelimi, bir Müslümanla Allah arasına kimse giremez. Ne Müslüman olacaksın, ne de Müslümanlıktan çıkacaksın diye biri buyurabilir. Oysa Hıristiyanlıkta bir kişi ancak kilise aracılığı ile Hıristiyan olabilir. Kilise bir kişiyi Hıristiyanlıktan çıkardıktan sonra her şey bitmiştir. Oysa İslamlık her iki bakımdan laiktir. Müslümanlıkta zorlama bulunmaz. Hiç kimse yaptıklarından dolayı bir Müslümanla hesaplaşamaz. Hesap sormak yalnız Allah'ın hakkıdır.

"O halde tebliğ etmek sana, hesap sormak bize düşer." (Ra'd 40)
"Kim küfre saparsa , inkârı kendisi aleyhinedir." (Rum 44)
"Sizin dininiz size, benim dinim bana" (Kâfirun, 6)
"Dinde baskı-zorlama - tiksindirme yoktur" (Bakara, 256)

Yine ileri sürülen iyimser savlar bitmez, İslamlıkta kimseyi öldürme hakkı da yoktur. Öldürme ancak kısas durumlarında sözkonusu olabilir. Allah yapısı olan insanı yıkmak, Tanrının eserini yıkmak, en büyük suçtur. Ancak onun cezası ölümdür. Kur'an'da bu konu da açıktır:

"Allahın saygıyla layık kıldığı cana haklı bir sebep yokken kıymayın." (İsra 33)

Vicdan özgürlüğü, başka dinden olanlara saldırı da yasaklanmıştır. Sözgelimi Medine'de inen şu sureler vardır:

"Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselerle iyilik etmekten, onlara adaletli davranmaktan men etmez. Allah adaleti ayakta tutanları sever. Allah sizi ancak din hakkında sizinle savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkaran, çıkarılmanıza yardım eden kimselerle dost olmaktan yasaklar. Böyleleriyle dost olanlar, zalimlerin ta kendileridir." (Mümtehine 8, 9)

Yine aynı iyimser savlara göre Muhammet İslamlığında cihat da saldırmacı değildir. Ancak Müslümanlığa düşmanlık besleyenlere karşıdır. Kur'an bunu yineleyen ayetlerle doludur. Sözgelimi:

"Sizinle çarpışmaya girenlerle Allah yolunda siz de çarpışın. Ama haksız yere saldırmayın çarpışmada zulme sapmayın. Çünkü Allah, sınır tanımaz azgınları sevmiyor." (Bakara 190)
Onlarla eşitlenesiniz diye küfre saptığınız gibi küfre sapmanızı istediler. O halde, Allah yolunda göç edecekleri vakte kadar onlardan dostlar edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın ve bulduğunuz yerde öldürün." (Nisa 91)
"Onları yakaladığınız yerde öldürün; onların sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne baskı ve bozgunculuk, Mescid-i Haram'da, onlar sizinle çarpışmaya girinceye kadar siz de onlarla çarpışmaya girmeyin. Eğer sizinle

çarpışmaya girerlerse onları öldürün, işte böyle verilir küfre sapanların cezası." (Bakara 191)

Bu ve benzeri savlara göre Muhammet'in dini kılıç dini değildir. Cihat ancak hakka tecavüz edenlere ve İslamları yurtlarından çıkaranlara karşıdır. Bu durumu Muhammet yazılı bir antlaşmaya da dökmüştür. Ama Muhammet doğrudan kendisi 28 savaş yapıp savaş yoluyla yayılmanın öncülüğünü yapar. Savaşlarda ölenler şehit sayılır ve bunlara doğrudan cennet sözverilir.
Araplarda savaşçı ruhu, şan şöhret, saygınlık ve ganimet, başka özendirici önlemleri gerektirmeyecek itici güçlerin başında gelir. Dünyevi çıkarlar ile manevi çıkarlar birbirleriyle bağdaştırılır. Muhammet, kutsal din uğruna savaşta ölen savaşçılara öteki dünyadaki yaşamı öylesine çekici bir biçimde betimler ki, ölümden sonraki yaşam, şehit düşene, yeryüzünde ancak mücadele ile elde edebileceği en büyük haz ve zevklerin bir devamı olarak görünür. Gerçekte Arap halkı isteklerinde son derece alçakgönüllüdür. Yaşam biçimi da yalındır. Ama bir tek aşk konusunda alabildiğine duyarlı ve duyguları zor doyrulur bir insan olarak karşımıza çıkar. Onun için, güzel bir kadın, her şeyden daha değerlidir. Böyle bir kadın uğruna, yaşamını her an feda etmeye hazırdır, işte Muhammet'in öğretisine göre, cennetten güzel kadınlar da eksik olmayacaktır. Tenleri kar gibi, kara gözlü huriler ve enfes vücutlar en büyük mutlulukları sunmak için, onu cennette beklemektedir. Ayrıca tüm öteki haz ve zevkler, dans ve müzik, görkemli saraylar ve bahçeler de cennetin donanımları arasındadır. Kökende, Araplar Muhammet'ten önce ölümden sonra yaşam düşüncesine yabancıdır. Muhammet'in ölümden sonra yaşam düşüncesini Hıristiyanlıktan aldığı kesindir. Ancak bu yaşamı, Arap halkının beğenisine göre tasarlar, canlandırır. Hıristiyanlar da Tanrı'nın öbür dünyayı yüzyıllar boyunca yeryüzünde tanıdıkları en büyük hazlarla donanmış, maddi bir dünya olarak düşlemişlerdir.76
Ömer dönemi, İslam tarihinde Arap ulusçuluğu açısından önemli bir evredir. Arap ulusçuluğunun başlangıcı Ömer dönemine uzanır. Ömer'in adaleti İslam tarihinde dillere destandır. Ömer, bilindiği gibi başlangıçta Muhammet ve Ebubekir'i İslam oldukları için öldürmek istemiştir. Ancak gerçeğe erip bu eyleminden pişmanlık duymuştur. Ama bu kez de Müslümanlığı kabul etmeyen öz babasını öldürmüştür. Araplık ruhu onun halifelik döneminde bağnaz bir Arap ulusçuluğuna dönüşmüştür. Muhammet kendini salt

Araplara yollanmış bir peygamber sayar. Bunu yakından bilen Ömer de bütün gücünü Arap birliğini sağlamaya verir.
Muhammet o basit Arap çevresinde bir din ve devleti kurmayı başarmıştır. Ama artık yorgun ve yıpranmıştır. Son yıllarında hastadır. Yıllar içinde ardı arkası kesilmeyen vecd nöbetleri zamanla artmıştır. Peygamberi tere batıran bu sürekli vecd nöbetleri ve hayaller iyice yıpratmıştır. Bir de buna yeni devlet yapısının örgütlenmesi için giriştiği çaba ve mücadeleler eklenmiştir. Ayrıca ilerlemiş yaşına karşın dokuz eşi ile sürdüğü yaşam, Peygamberin sağlığını iyice yormuştur.77 Hicretin onuncu yılında, ağır hasta bir biçimde, Mekke'ye son ziyaretini yapar. O günden günümüze dek korunagelen hac ziyareti farzını yerine getirir. Ama ölümü yine beklenmedik bir günde olur. Herhangi bir vasiyette, geleceğe yönelik bir öğütte bulunmaz. Tanrı'dan ölümü üzerine herhangi ileti de gelmez. 8 Hazİran 632'de, adı o günden sonra dünyaya yayılan adam, en sevdiği karısı Ayşe'nin kollarında yaşama gözlerini yumar: "Asya'nın o güne dek çıkardığı en büyük adam ve dünyanın gördüğü en büyük adamlardan biridir"78
Peygamberin ölümü üzerine toplum şaşırmıştır. Ne yapacağını bilmez. Ömer kılıcı kapıp ortalara düşer. Onun Musa gibi Tanrı ile görüşmeye gittiğini geri geleceğini söyler. Panik büyüktür. Her kafadan bir ses çıkar. Ama sonra asıl sorun göz önüne gelir, İslam devleti ne olacak? Yirmi üç yıllık emek. On yıllık örgütlenme bir anda çökecek midir? Devletin kurucusu ölmüştür, ama devletin yaşaması gerekir. Dağınık Arap boyları birleşmiş bir uluslaşma süreci başlamıştır. Ömer Muhammet 'in kurduğu devleti en iyi Ebubekir'in götüreceğine inanır ve onu halife gösterir. O toplantıda bulunanlar birer birer bu öneriyi kabul ederler. Amacı Muhammet'in eserini koruma ve güçlendirmedir. Muhammet yaşarken din yüzeysel olarak yayılmıştı. Peygamber onu istediği gibi yönlendiriyor, uzatıp kısaltıyordu. Ebubekir dini derledi, topladı. Artık yeni bir buyruk gelmiyordu. Muhammet'in yönetimine göre din küreleşmeye başladı. Muhammet'in ölmeden önce planlamış olduğu Suriye seferini gerçekleştirdi. Başarı kesindi. Tüm Suriye İslam imparatorluğuna katılmıştı.
Muhammet din ve devlet başkanlığını kişiliğinde birleştirmişti. Peygamber ve devlet başkanıydı. Şimdi o iki san halifeye geçiyordu. Papalıkla krallık bir kişide birleşiyordu. Bu sonsuz bir güçtü. Ebubekir on iki yıl sürecek yönetim koşusuna böyle bir güçle başlıyordu. Amacı Muhammet'in kurduğu devleti yaşatmaktı. Ama bu öylesine kolay değildi. Bedeviler bir bir Müslümanlıktan kopuyorlardı. Gerçek anlamda hiçbir zaman da Müslüman olmamışlardı.

Bedeviler başıboş göçebelerdi. Ne din ne de düzen tanırlardı. İbni Haldun' un söylediği gibi bu haşin insanlar yağma ve talanla yaşamayı yaşam biçimi edinmişlerdi. Bütün dünya halkları arasında disipline en az yatkın olanlardı.
Nitekim Muhammet bedevi Müslümanlığının ne ölçüde pamuk ipliğine bağlı olduğunu pek iyi biliyordu. Ama gerçekçi biçimde işi oluruna bırakmıştı. Bedevilerin büyük çoğunluğu namazın ne olduğunu bilmiyordu. Öbür dünyadan ve diriliş gününden ise tümden habersizlerdi.
Ebubekir'in halifelik yıllarında bedevilerin yeniden yola getirilmesi gerekti. Ama bir yandan İslam büyürken, öte yandan yapısında da değişmeler oluyordu, İslamlık bu haşin dinamik öğenin vasıflarına bürünüyordu. Savaşçı, yayılmacı, kavgacı bir içerik kazanıyordu. Ebubekir dönemi böylesine zor dönemi aştı. Onu izleyen Ömer ise Muhammet'in düşüncesini iyice biliyordu. Her şey Arap devletinin güçlenmesi içindi. Ömer, İslam imparatorluğunu tüm Arap yarımadasına, Suriye ve Irak'a, oradan Hazar denizine, batıda da Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar genişletmeyi başardı.
Peygamberin hareketleri ve yaptıkları Tanrı istemi sayılmıştı. Sünnetti, ilk halifelerin yaptıkları da peygamberin yaptıkları gibi kabul edildi. Onlar zaten Muhammet'in en yakınlarıydı. İslama bağlılık ve içtenlikleri bütün İslamlıkça benimsenmişti. Böylece onlar Muhammet'in peygamber sanını taşımayan ardılı oldular. Yeni olaylara ve yeni gereksinimlere karşı verdikleri kararlar dinsel buyruk içeriği taşıyordu.
Ömer geniş imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde, Arap göçmenlerin sürekli yaşayacakları yerleşim merkezleri kurdurmaya başladı. Bu önlem, uzun dönemde egemen Arap halkının parçalanmasını durdurur. Arapların öbür halklar arasında erimelerine engel olur. Ömer, giderek ayrılıkçı eğilimleri artırır. Arapların ele geçirdikleri topraklarda toprak mülkiyetini yasaklar. Amacı Arapların yerleşik yaşama geçmelerine engel olmaktır. Araplar yerleşik yaşama geçerlerse savaşçı yapılarını yitirirler düşüncesindedir. Ayrıca Arap dilini tüm imparatorluğun biricik günlük konuşma dili ve alışveriş dili konumuna sokar .79
Ömer Araplara "Sakın Arap olmayanların ahlaki ile eşit olmayın" diyordu. Hıristiyan Araplardan olan İslam Medeniyeti Tarihi yazarı Corci Zeydan övünerek şöyle der: "İslamiyet, Arab olmayanların aleyhine Arabları birleştiren, Arapların uyanışından başka birşey değildi." 80
Ömer Araplardan köleliği kaldırıyor. Ömer'e göre Arap köle olamaz. "Ulu Tanrı Araplara bunca yabancı ülkeyi almaları için bağışlaması yanında Arapların birbirlerini köle yapmaları pek çirkindir." Bu yüzden Ömer,

İslamlıkta kölelik yoktur. Hadisine dayanıyor, ancak bu hadis yalnız Araplar için geçerlidir!
Bu ruh içinde Ömer, Arap yarımadasından bütün Arap olmayanları çıkardı. Medine'ye Arap olmayan biri giremezdi.81 Yine aynı dönemde Araplık din birliğinin üstünde tutuluyordu. Ömer, Suriye ve Irakta'ki Hıristiyan Araplara da çok yakınlık, iyilik gösterdi. Hıristiyan Araplar kendilerinden cizye alınmasına karşı çıktılar. Çünkü kendileri de Arap'tı. Ömer bunu da onayladı. Yalnız doğacak çocukları Hıristiyan olmaması koşuluyla.82
Halife Ömer döneminde Araplar Önasya kapılarını zorlamaktadır. Arap yayılmasının uzak ülkelere doğru uzanması ile toplumda kendiliğinden ulusal ayrımlar da başlar. Arap yarımadası aşıldığında ilk karşılaşılan toplum İranlılar oldu. İran eski bir uygarlığın kalıtını taşıyordu. Binlerce yıllık bir uygarlık ülkesiydi. Bağrında değişik dinler büyütmüştü. Zerdüşt, Mani dinleri onun ürünüydü. Pers imparatorluğu gibi büyük bir devlet geleneğini koymuştu tarihe. Böylesi bir ortamda Arapların ilk sürtüşmeleri İranlılarla oldu.
Ömer hem dindar hem Arap ulusçusu idi. Dindarlığı nedeniyle bir noktaya değin eşitlikçiydi. Onun döneminde Arap ulusçuluğu Arap olmayanlara karşı düşmanlığa dönüşmemişti. Ömer döneminde İslam devleti çizgisini belirlemişti. Onun öldürülmesi ile seçilen Osman, Emevi ailesindendi. Emevi ailesi Osman döneminde devletin önemli noktalarını ele geçirmeye başlamıştı. Nitekim yeğeni Muaviye'yi Şam valiliğine atamıştı. Osman'ı, Ebubekir'in oğlu Muhammet düzenlediği bir suikast sonucu evinde öldürdü. Ali Halife seçildi, ama Muaviye Ali'nin halifeliğini kabul etmedi. Uzun uğraşlar sonunda devlete egemen oldu. Böylece İslam devleti'nin Emeviler dönemi başlıyordu.
Ali ile Muaviye'nin savaşı aynı zamanda Medine ile Mekke'nin çarpışmasıdır. Kökende İslamlık Mekke'de tutunamamıştır. Muhammet Medine'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Muhammet, Mekke'nin alınışından sonra da kendi kentinde kalmaz, yeniden Medine'ye döner. Takvacı Medine ile dünyacı Mekke arasındaki çıkar savaşıdır. Medine ensarı İslamlığın kütüğü olmuştu. İslamın ilk fakihleri, ilk hadisçileri, ilk kelamcıları onlardan çıkacaktır. Medineliler kurdukları İslamlığın ilk bilginleri de olurlar. Medine İslamın beşiği, ruhu, ahlak ve izanıdır. İslam devletinin merkezidir.
Mekke'ye Kureyşliler egemendir. Başlangıçta Kureyşliler Müslümanlığın en amansız düşmanıdır. Muhammet'i Mekke'den kovmuşlardır. Uhut'ta Muhammet Mekkelilerin elinden canını kıl payı kurtarmıştır. Hendek

savaşında İslamı boğmaya gelmişlerdir. Mekke'nin İslamın eline geçmesinden sonra bile Müslüman olmamışlardır. Ancak Huneyn savaşından sonra Muhammet onları savaş talanı ile bol bol ödüllendirince Müslümanlığa geçmişlerdir. Bu ise Muhammet' in ölümünde iki yıl öncedir. Peygamberin öldüğünde kimse onlara önem vermez. İki yıl öncesine değin İslama karşı dirençleri belleklerden silinmemiştir. Ayrıca askeri bir güçleri de bulunmaz. Yalnız ticaretten ve kazançtan anlarlar. Tüm bu çıkarcılıklarına karşın Emevi ve Abbasi egemenliğinin kaymağını yine Kureyşiler yemişlerdir. Çünkü Muhammet bu boydan gelmektedir!
Medineliler bunca emeklerine karşılık, Muhammet'ten sonra devletin kendi ellerinde sürmesi gerektiğine inanırlar. Ülkenin egemeni onlardır. Tüm maddi güç Medine'nin elindedir. Muhammet'in ölümünün ardından tartışmaların ardında bu egemenlik çekişmeleri yatar. Ama Ebubekir'in temkinli belagati. Ömer'in coşkulu jesti, Öslerin bunları destekleyişi, Medinelilerin devleti ele geçirmekten alıkor.
Muaviye Emevi saltanatının olduğunca Kureyş boyunun Arap devletinde etkinliğinin kurucusudur. Kureyş ailesinin etkinliğini koymak için her yola baş vurur. Halifelerin Kureyşilerden olması gerektiği yolunda hadisler düzdürür. Peygamber ve ilk halifelerin Kureyşi olmasını kanıt gösterir. Kureyşliler iyi asker olmayabilirler ama, zekidirler, yöneticidirler, örgütçüdürler, İslam devletine devlet örgütünü onlar yerleştirmiştir.
Ancak Kureyşliler hiçbir zaman iyi Müslüman olmazlar, İslam devletini dünya zevklerine, insan ihtiraslarına sürüklerler. Kureyşi halifelerinde zerrece kutsal duygu bulunmaz. Emevi başkenti olan Şam'ın sarayları zevk, eğlence, cümbüşle çınlar. Muaviye'nin Ali'yi yenmesi gerçek anlamda, İslam'ın yenilgisi olur. İslam'ı ellerinde tutan halifeler dini saraylarının eşiğinden içeri sokmazlar.
Emeviler iki nokta da Ömer'den ayrıldılar. Ömer dindardı, bunlar dinsizdi. Ömer yalnız Arabı tuttu. Bunlar Arap olmayanlara düşman kesildi. Bu yüzden Emevi Arap ulusçuluğu saldırgandı. Salt çıkar için değil, Arap olmayana zarar vermekten de zevk duyardı. Şoven bir milliyetçilikti. Arap olmayanlar bir yana kendileri gibi düşünmeyen Arapları bile kılıçtan geçirmekten çekinmiyorlardı. Sözgelimi, Kerbela'da Muhammet'in torunu Hüseyin'i tüm ailesi ile birlikte öldürdüler. Yezit 63 yılında Medine'de toplu kıyım yapıp, ensarı ortadan kaldırdı. Ondan kısa süre sonra Haccac, mancınıklarla Mekke'yi yıkarak aldı. Abdullah İbni Zübey' in başını kendi eli ile kopardı. Üç gün süreyle Kerbela'da sürekli adam öldürdü. Ordan

Medine'ye gitti. Medine halkını kılıçtan geçirdi. Kapısı kapalı evler hemen yakıldı. Kim ele geçirildiyse kılıçtan geçirildi. Kuranlar parçalanıp ayaklar altına atılıyor, kadınların yaşmakları yırtılıyordu. Emevi egemenliği Arap vahşetini doruklara çıkarmıştı, İslambilimci Dozy'in dediği gibi "Emevi dönemi eski putataparlığın donamından başka birşey değildi. " Arap şovenizmi kendini Emevi saltanatında bulmuştu. "Her kim Araplara buğzederse Allah da ona bıığzeder" diye bir hadis uydurmuşlardı. Peygamber Arap'tı, Kur'an Arapçaydı. Böylece sözkonusu hadisin gerçekliği tartışılmazdı. Arap olmayanlara karşı Arap üstünlüğü bu temel üzerinde kuruldu.83 Emeviler döneminde tüm Arap olmayanlara "Mevali" adı verildi. Bu sözcük bağışlanmış köleler anlamına gelir. Mavla kökündendir. Bağışlanmış kölenin eski efendisiyle arasında belirli bir hukuk ilişkisi vardır. Bu hukuksal ilişki her iki kesime de yükümlülükler getirir. İslamın erken dönemlerinde azadlılarla, efendiler arasındaki bu ilişki, büyük önem taşır. Mavla denen bu kişiler önemli işlevleri olan ayrı bir toplumsal kesimi oluşturur.84 Bilindiği gibi İslamlık köleliği kaldırmaz, İslam geleneğinde köleler özgür insanlar gibi, aynı nitelikte adlar taşımazlar. Kölelerin adları, değişik olur ve ilk duyuşta İran ve Türk kökenli oldukları çağrışımını yaratır.85 Onları küfürden imana çıkaran Araplardır. Öyleyse bu kölelerin Arap'a sonsuz minnettar kalmaları gerekir. Kölenin görevi efendisine mutlak itaat ve saygıdır. Bütün Arap olmayanlar Arap karşısında efendisine eğilen köle yığınlarıdır. Araplar Arap olmayanın arkasında namaz kılamazlar. Mevaliler günümüzdeki soyadı işlevinde künye alamaz. Künye almak Arap'ın hakkıdır. Arap yemeğe oturduğunda Mevali ayakta duracaktır. Arap olmayanlar kadı olamaz. Kadılık yalnız Arabın hakkıdır. Bu da bir hadise bağlanmıştır: Kadılık şan ve şeref sahibine dolayısı ile Araplara verilebilir. Araplar efendi, öbürleri köledir. Arap yalnız siyaset yapar ve yönetir. Öbür tüm yorucu işler Mevaliler içindir.
Yolları Mevaliler yapacaktır, ayakkabıları Mevaliler dikecektir.86
Kısa süre önce birbirine yiyen boylardan oluşan çöl Arabı iyice özgüven kazanmıştır. Araplar salt yapı olarak seçkin değildir. Uzviyet bakımından özgün özelliklere sahiptir. Sözgelimi bir Arap kadın elli kez gebe kalabilir. Bu kadın Kureyş ise bu sayı altmışa çıkabilir. Arap kanı taşıyanlar felç gibi hastalıklara yakalanmazlar. Felç olanın kanında kesinlikle, ana yanından bir karışıklık vardır.
Emeviler Arap üstünlüğünü güçlendirmek için en güçlü silah olarak dili ele alırlar, Emevilere dek Arapça resmi dil değildir. Mısır'da Kıptiler, Suriye'de

Rumlar, Irak'ta Arap olmayanlar çoğunluktadır. Araplar oralarda yalnız istilacı ve yöneticidir. Her ülke yerli dilini kullanır. Emeviler, Arapçayı bütün devletin resmi dili yaparlar. Emevilerin dört halifelerden ayrılan ikinci önemli yanları ise harcamaları idi. ilk halifeler taht yerine koyun postunda oturuyorlardı. Muaviye çeşitli tahtlardan yalnız birine 110 bin miskal altın kaplatmıştı. Namazda bile halk ile yöneticiler arasında ayrım başladı. Muaviye mescitlere mahvil yaptırdı. Kendini halktan soyutladı.

Arap olmayanlara baskı, sindirme bununla da bitmez. Bir gün Arap olmayanların çoğalması durumunda Arapların yaşamı tehlikeye girebilir. Bu nedenle 2. Muaviye Mevali soykırımına girişir. Arap olmayan Müslümanlar öldürülecektir. Ama Arap olmayanlar Araplardan birkaç kat fazladır. Böyle bir soykırımında Araplar yenik çıkabilirler. Bu korku ile soykırımından cayarlar.87

Oysa İslam imparatorluğu giderek uzak ülkelere uzanıyordu. Değişik halklar İslama girmeye zorlanıyordu. Ömer döneminde filizlenen Şuubiye eylemi yeniden gelişmeye başladı. Şuubiye eylemide zaten, Müslüman Arapların gittikleri yerlerde hukuk ve siyasal bakımlardan kendinden başka halklar üzerinde üstünlük kurma çabalarına karşı direnişti.

Böylece tohumları Ömer döneminde atılan bölünmeler Ali döneminde alevlendi. Şuubiye yandaşları tüm Müslümanların eşitliğini savunuyorlardı. Abdullah İbni Sebe adlı Yahudi kökenli bir Müslüman sözkonusu mezhebin kuramını belirledi. Bu siyasal akımı dinsel bir giysiye soktu. Siyasal mezhepler, Ali'ye yandaşlık ya da karşıtlık biçiminde gelişiyordu. Hariciler Ali karşıtlarını, Şia ise Ali yandaşlarını temsil ediyordu. İran Şiiliği, siyasal bir mezhep olarak parlamaya başladı. Gerçekte On iki imam ve Peygamber soyunun en ateşli savunucularının İran'dan çıkışı gelişigüzel değildi. İran, eski bir kültüre sahipti. Çeşitli dinler yaratarak birçok aşamalar yapmıştı. Köklü bir ulusal bilinç sağlamıştı. Müslümanlığı İran'a götüren Araplar, İran sarayları ve Cemşid dinsel ayinleri karşısında irkilmişlerdi. Eski İran tapınaklarının bilgin ve kültürlü din adamları, Müslümanlığın temel düşüncelerini kendi davranışlarına uydurarak yayıyorlardı. Eski İranlılar Araplara tazı derlerdi. Bu sözcük, Arabın vücut özelliklerini, hızlı koşmasını, ve direnişini anlatıyordu.

İran artık, yüzyıllardır savaştığı "Turan"ı, Türk ana yurdunu unutmuşa benziyordu. Arap akını, Turan'ın kutsal bayraklarını ele geçirmiş, kutsal tapınaklarını yıkmış, han soyunu söndürmüş, tüm varlığını çökertmişti. Bu yıkıntılar içinde yeni düşüncelerden yeni esinler alıp inançlarını yenilediler.

İslamlık ise toplumsa yaşamı bedevilik, siyasal konumu soygunculuk üzerine kurulmuş bir halk arasından çıkmıştı. Araplar Müslümanlıktan önce, birbiri ile boğuşan iki büyük boya ayrılmışlardı. Bu boyların da alt birimleri vardı. Boylar kendi aralarında "gazve" dedikleri kabile savaşları yapıyorlardı. Birbirini basıp mallarını yağmalıyorlardı, ilkel çöl yaşantısı çöl halkının toplumsal düzeni durumundaydı. Kan akrabalığı güçlenmiş, en yüksek toplumsal aşama olan birlik ulusal birlik duygusu uyanmamıştı.88 Muhammet büyük bir coşku ile Araplardaki aşiret ruhunu ulus ruhuna dönüştürmeyi başarmıştı. Emeviler aşiret ruhunu yeniden uyandırıp güçlendirdiler. Kültür ve uygarlıkta bedevilerden çok gelişmiş olan öbür Müslümanları dışladılar. Daha önce de söylendiği gibi, onları Mevali (bağışlanmış köle) olarak gördüler. Kendi aralarındaki soy akrabalığına büyük değer vermeye başladılar. Bu tutum, Arap olmayan Müslümanlar arasında toplumculuk akımını doğurdu. Muhammet'in ailesi Haşim oğulları ile, 3. Halife Osman ve Muaviye'nin ailesi olan Emevi oğulları arasında, İslamdan önce var olan düşmanlık ve çekişmeyi ateşledi.

Haşimoğulları, siyasal çıkarlarını Muhammet'in ailesine sevgi, saygı ve dostluğa bağlamışlardı. Bunlar din birliğini savunuyorlar, Müslümanları din halkasıyla kendilerine bağlamak istiyorlardı. Emeviler ise dine saygısızlık yapıp, bu bağı zayıflatma yolunu tutmuşlardı. Emeviler Müslüman olmayan Araplara karşı Araplığı savunuyorlardı. Kendilerine yandaş olmayan Araplar yanında soy bağım güçlendirme siyasetini güdüyorlardı. Böyle bir saltanat sürdürme siyasası izliyorlardı. Ancak Emevilerin her şeye kıyan soyguncu yönetimine karşı, giderek tepkiler genişledi. Haşimoğulları da bu tepkileri kışkırtıyordu.

Şia içindeki Galiye kolu, Ali'de Tanrılık olduğuna inanıyordu. Günümüze değin uzanan Nusayriler Şia'nın Galiye koluna dayanır.

11

YÜZYÜZE

Ömer döneminde Araplar Ceyhun Irmağına dayanmışlardı. Fars devleti yıkılmış, İslam orduları Türk sınırlarına yaklaşmıştı. Gerçi Ömer Horasan'a

yolladığı valilere Ceyhun'u geçmemelerini salık vermişti. Ama genellikle valiler bu sözü pek tutmamışlar, fırsat buldukça akınlar yapmışlardı.
Araplar 652'de Hazar Hanlığı sınırlarına ilerlediler. Hazar denizinin batısındaki efsanevi ve korkunç bir yer sayılan Derbent Geçidini tekbir ile geçtiler, İranlı Müslümanlar dehşet verici bir yer sayılan Derbent'e gitmeye karşı çıktılar. Türkler ise İslam ordularının cesaretlerine şaşmışlardı. Onları meleklerin koruduğunu sanmışlardı. Taberi'ye göre Türkler Derbent çatışmalarında ölen İslam öncüsünün ölüsünü bir sandukaya koyup yağmur duasıyla kaldırdılar. Bu akınlar sonrasında Hazarlardan İslamı seçen olacaktı, Hazar kentlerinden vergi alınacak, Etil kentlerine mescit yapılacak ve kadılık kurumu oluşturulacaktı. Ancak Hazar ilinde İslam duraklar. Hazar Hanı, Etil mescidini minaresi ile birlikte 922 de yıktırır. Müslümanlığı seçen Hazar Türkleri yurtlarında tutunamaz, göçe zorlanırlar. Göçmen ya da savaş tutsağı olarak Hilafet merkezine gelen Hazarlar arasında önemli katmanlara tırmananlar olur.
İslamın Hazar illerinde tutunamayışı, Bizansın din siyasasına ya da Museviliğe bağlanır.89 Bizans bu dönemde Hıristiyanlığı yayma çabasındadır. Museviliği ise Hazarlar 740'tan sonra seçeceklerdir. Oysa 7. yüzyılda İslam Hazar illerinde en küçük bir başarı gösteremez. Kimi araştırmacılara göre Museviliğin Karait kolu, İslamın Mutezile kolunun etkisi ile başlamış, böylece Hazar illerinde yayılmıştır.
Türk - Arap çatışması sonucunda Hazarlar, Hazar denizinin batısındaki Türk illerinin yolunu kaparlar. Bunun üzerine Araplar Hazar denizinin doğusuna dönerler. Türkler ile İslam arasında ilk açılan yol Horasan üzerinden geçer.
Ceyhun ırmağı, Turan ile İran'ı ayıran doğal sınır sayılır. Ceyhun'un doğusunda Türkçe, batısında Farsça konuşan halklar yaşar. Firdevsi'nin ünlü Şehname'sinde bu iki halk kesimi arasında sürekli savaşlar olduğunu işler. Ancak gerçekte Türklerle İranlılar arasında ekonomik ve kültürel ilişkiler daha çok dostluk düzeyindedir. Arap Fars kaynaklarının Türk adını verdikleri göçebeler bu topraklara 5.yüzyılda gelmişlerdir. Böylece Arap orduları Nihavend savaşında Sasani devletini yenip İran'ı ele geçirdiklerinde (642) Türklerle iki ayrı yörede karşılaşırlar. Kafkaslar'da Hazarlarla, Doğuda Maveraünnehr'de küçük Türk devletleri ile.

a. Şu Bilinmeyen Türkeli

Ceyhun (Amuderya) Irmağının karşı kıyısına Araplar Maveraünnehr adını verirler. Bu "Irmağın öte yakası" anlamındadır. Sözkonusu toprakları Kaşgarlı Mahmut Çayırardı adı ile anar. Böylece İç Asya'nın bir bölümü, geçmişten günümüze "Türkistan" adı ile anılır. Bu ad, "Türk yurdu, Türk eli" anlamındadır. Türkçe köke, Farsça ekin birleşiminden oluşur. Günümüzdeki Kuzey Afganistan ile birlikte, dağılan Sovyetler Birliği de Hazar'ın doğusunu içine alır. Kesin sınırları belirsiz bu geniş alan, geçmişin eski dönemlerinden beri Türk soylu değişik boyların yerleşim alanları olmuştur. Türklerle birlikte göçebe Asyalıların yaylakları ve kışlakları işlevini üstlenmiştir. Geçmişin eski dönemlerinden beri, Türklerin at koşturduğu bu alanlar, değişik adlarla tarih sayfalarında geçer. Değişik boylar bu toprakların sahipleri gibi gözükür. Hintlilerin kutsal kitabı Avesta'da bu bölgede Tura boylarından söz edilir. Öbür göçebeler gibi Turalar da değişik boylardan oluşurlar.90

Böylece Araplar Ceyhun ırmağına dayandıklarında, Türklerle birkaç yönde ilişkiye geçmişlerdir. Hazar'ın güneydoğusu da Türk egemenliğindedir. Bu bölgede Şul Türkleri yaşarlar. 'Şul' adı Türkçe "çöl" ya da "çor" sözleri ile ilgili olmalıdır. Şul Türkleri bu topraklarda 5. yüzyılda gözükürler. Sasaniler, bunlara engel olmak için Hazar'ın dağlık güney kesimine, bir duvar örerler. Bu geçide Şul kapısı (Bab-el Şul) adını verirler. 5. yüzyıl sonlarında Sasani Şahı Firuz, buraya kendi adını taşıyan bir kent kondurur. Batı Türk Hanı İstemi, 552 yılındaki güneye yaptığı akında Şul Türklerini öncü olarak Sasani illerine sürer. Bunun üzerine Sasani Şahı, Şul boyunu kılıçtan geçirir. Kalan seksen kişiyi Firuz kentine sınır koruma görevlisi olarak yerleştirir. Ama Şul soyunu sonraları Hazar kıyılarında Cürcan şehrini almayı başarırlar. Cürcan'a otağ biçiminde atalar tapınağı dikerler. Cürcan'a 553'te bir Nasturi piskoposluğu kurulmuştur. Şul Türkleri böylece Nasturilikle de ilişkiye geçerler. Bu dönemde Türkler Araplarla karşılaşırlar. Taberi, Türklerin Araplarla karşılaşmasını şöyle anlatır:

639'da Müslüman askerlerinin başçısı Şul Türklerinin yaşadığı yeşillik ülkeye vardı. O dönemde Dihistan ve Cürcan'a Ruzban Bey egemendi. Şul Beyi keseler getirerek barış görüşmelerini başlattı. Arap başçı, Türk beyi ile şu koşullarda bir antlaşma belirledi: Şul Beyi, Türkler aracılığı ile kuzey giriş yolunu koruyacak ve vergi verecekti. Buna karşılık Şul Beyi saldırıya uğrarsa, Müslümanlar ona yardıma koşacaktı. Şul ülkesinde dinler özgür bırakılıyordu.

Ama bu barış antlaşması uzun sürmez. 714'te Araplar Cürcan'a ikinci bir akın yaparlar. Arap saldırısına karşı direnen Şul beyleri Mecusi inancını

seçmişlerdir. Şul Türkleri bu sırada Hazar kıyılarında bir adada kaleler yapmışlardır. Türkler ağır Arap güçleri karşısında yenilirler. Cürcan ve Dihistan gibi Şul şehirleri Arapların eline geçer. Şul beyleri yenilince bu adaya kaçarlar. Cürcan ganimetleri arasında bir de Taç bulunur. Arap savaşçılar Tacı uğursuz sayarlar. Araplara göre bu zalim Türk hanının temsilidir. Hiçbir İslam savaşçı Tacı ganimet olarak almak istemez. Taç bir dilenciye verilir.
Bu yenilgiden sonra Şul Beyi, İslamlığa eğilim duyar. Müslüman olmaya karar verir. En yüksek İslam temsilcisi karşısında inancını açıklamak ister. Arap başçı, Şul beyini halifeye yollar. Şul beyi, peygamberin halifeden yüksek olduğunu öğrenir. Medine'ye gider. Muhammet'in mezarı önünde, İslam'ı seçtiğine ant içer. Bundan sonra Şul beyi soyu İslam için hizmet verir. Şul soyundan birçok devlet adamı, şair, bürokrat çıkar.
Şul Türklerini aradan çıkardıktan sonra Araplar Cürcan kentini yeniden kurarlar. Çevreye, kırk dolayında mescit yaparlar. Kenti kuzeyde yaşayan Müslüman olmayan Türklerden korumak için, büyük bir duvar çekerler. Müslüman olmayan bu Türkler Oğuz Türkleridir. Hudud al-'alam'da şöyle anlatılır:

"Hazar denizinde iki ada vardır. Siyah Kuh'ta yaşayan Oğuzlar, toprak ve deniz üstündekileri yağma ederler. Dihistan'a bağlı bir ada daha vardır. Orada da, avcı kuşlar ile su kuşları avlayan ve balıkçılık eden birkaç kişi yaşar."

Aynı dönemde Nişabur yöresi de Türk beylerinin egemenliğindedir.
Araplar Ön Asya'ya dayandıklarında, günümüz Türkmenistan sınırları içindeki Merv, karışık bir kültür merkezidir. Türk ve Fars devletlerinin sınırında yer alır. 4-5. yüzyıllardan beri sürekli Türk göçleri olur. Merv'de İran dinleri ile birlikte Budizm ve Nestoryan Hıristiyanlık yan yana yaşar. Merv Nasturi metropoliti Türkler arasında Hıristiyanlığın yayıldığını bildirir.
642'de son Sasani lideri ilerleyen İslam ordularından kaçıp Merv'e Türk beyine sığınır. Beylerin yardımlaşması andı adına, Hakandan yardım ister. Bu dönemde Ceyhun ırmağının ötesi sağlam bir siyasal birlikten uzaktır. Bölge birbirleri ile savaşan çeşitli beyliklere ayrılmıştır. Yıkımlar, baskınlar halkı bezdirmiştir. 630 yılında yaptığı bir gezide, Yuan-Çuang, Türkleri ve ülkeyi 32 ayrı beye bölünmüş durumda bulur. Ülke din bakımından da

bölünmüştür. Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık, Mani birbiri ile yarıştadır. Sasani hanedanının ve halkının resmi dini durumundaki Zerdüştlük İran'ın ulusal dini niteliğine bürünmüştür.91 Aşağı Türkistan'a yayılmış olan bu dinin Buhara ağırlık merkezi durumundadır. Baykent ve Semerkant'ta önemli başarı elde etmiştir. Hint kökenli Budizm, Zerdüştlüğün en büyük karşıtı olarak bölgede yaygındır. Bir tüccar dini olarak bilinen Manihaizm Aşağı Türkistan'ı kaplamıştır. Ancak bu dinlerin hiçbiri devlet dini değildir. Çünkü İslamlık öncesi bütün Türk tarihine tümüyle dinsel hoşgörü egemen olmuştur. Bizans'ta ya da komşu İran devletlerinde görülen mezhep kavgaları, kan dökme yaşanmamıştır.92 Türkler dine ilgi duyarlar, ama baskıcı, zorla benimsetici olmazlar. Sözgelimi Uygurların ulusal Şaman inancını bırakıp Buda, Hıristiyan ya da Mani inançlarından birini seçtikleri olmuştur. Ama bunlar gönüllü seçimlerdir. Başka ülkelerde koğuşturmaya uğrayan inançlar da Türk illerine canlarını atarlar. Sözgelimi İranda ağır kıyıma uğrayan Manihaizm Aşağı Türkistan'a sığınmıştır.93 Gerçi bu ülkeler Batı Türklerinin yabgusunun büyük oğlu olan "Türk şad"ın askeri egemenliği altındadır. Bu başbuğun başkenti Kunduz kentidir. Ancak gerçekte bu egemenlik, Toharistan dışında sözde kalmıştır. Türk beyleri tümden özgür sayılabilecek ölçüde rahat hareket ederler. Sogutlar, Türkler yan yana yaşarlar. Bu iki halk arasında savaşlar eksik olmaz. Bu yüzden Arapların bölgede ilerlemeleri hiç zor olmaz. Gerçi Araplar arasında da tam bir birlik bulunmaz. Ancak, yerel duruma göre çok üstün durumdadırlar. Sogd prensleri Arap akınları karşısında özgüvenlerini yitirmişlerdir. Arap kasırgasına boyun eğmek durumunda kalmışlardır. Başlangıçta Önasya beylikleri, Arapları öylesine çok önemsemezler. Daha önce bu topraklara saldıran sıradan çapulcular gibi sanırlar. Arapları gelip geçici soyguncular olarak değerlendirirler. Bağımsızlıklarını tümden yitirdiklerinin ayrımına varmazlar. Oysa bu kentler daha önce Araplar gibi karşıtlarla hiç karşılaşmamıştır. Araplar ivedi gelip, ivedi giden çekilen, uzun kuşatmaları sevmeyen geçici akıncılara benzemezler. Arapların başarısı, başarılı savaşlar sonucu elde edilen kesin utkularına dayanmaz. Arap yayılması şöyle bir yöntem izler: Önce haber toplayıcı öncüleri yakın ve uzak ellere sokarlar.94 Bölgedeki etnik kesimleri birbirine düşürüp aradaki çelişkiden yararlanırlar. Gerekli bilgileri topladıktan sonra ordularla dayanırlar. Kimileyin barışla dinlerini yaymaya söz verirler. Ama hemen ardından, verdikleri sözden döndükleri ve yaptıkları antlaşmaları unuttukları çok olur. Yağmalar,

yıkımlar, kıyımlar birbirini izler. Bundan sonra ise bölgeye Arap göçmen yerleştirirler. İşte Arap kıvraklığı burada yatar!

Ömer döneminde İran'ı ele geçiren Araplar, aralıklarla Türkistan'a akınlar yaparlar. Ancak Ceyhun Irmağı Türklerle Araplar arasında bir güvenlik sınırıdır. Araplar, henüz Türkelini doğrudan topraklarına katma cesaretini gösteremezler. Kimi girişimleri başarısızlıkla biter. Nitekim Osman döneminde Fergana üzerine yapılan Arap akını, Araplar açısından tam bir yıkım olur. Başlarındaki komutanla birlikte tüm Arap güçleri, bir kişi kalmaksızın Türklerce biçilir. Halifelik merkezi de iç çekişmelerle karışık bir görünümdedir. Osman, ile başlayan Emevi ailesi etkinliği Araplar arasında huzursuzluğa neden olur. Osman ve onu izleyen Ali dönemlerinde Türk ellerine saldırılar durur. Muaviye' nin Arap imparatorluğunun başına geçmesi ile saldırılar yoğunluk kazanacaktır.

653'te Belh kısa bir süre Arapların eline geçer.95 Araplar'ın gözü uzun süredir Belh şehri üzerindedir. Belh'in Önasya geçmişinde önemli bir yeri vardır. Budizmin kutsal kentidir. Kuşan imparatorluğunun dinsel merkezi Nevbahar'ın kapısı işlevindedir. Dönemin büyük alışveriş kentidir. Kent tüm bu konumu ile kutsal sayılır. Belh tüm ortaçağ boyunca büyük önem taşıyacaktır. Daha önceleri Bahterilerin baş kentidir. Arap tarihçileri kentlerin anası olarak tanımlarlar, İpek yolunun çekirdek kentidir. Şimdiki Kuzey Afganistan topraklarında yer alan Belh'in alınması ile Doğu Türkeli yolu Araplara açılacaktır. Ayrıca Güney Türkeli diye tanımlanan bu bölge, zengin doğal kaynakları ile Arapların ağzını sulandırır. Zengin demir, altın, gümüş madenleri, deri kağıt, koku dışsatımı ve İpek yolu ile Güney Türkeli gönençli bir ülkedir. Arap yayılmasında önemli bir basamak taşı olacaktır. Bölgenin siyasal bölünmüşlüğü Arap yayılmasına kolaylık sağlar. Genel güvensizlikten başka ordular, saraylar beslemek dayanılmaz bir yük olmuştur. Yayılmaların ardı arası kesilmiyordu. Tüm bunlara karşın, Arap yayılmasına karşı Önasya kolay kolay teslim olmaz. Toharistan'daki Karluk Türkleri Araplara karsı savaşırlar. Belh çevresinde yoğun biçimde Türkler yaşar. Ne var ki, Belh yöresi Budistlerinin Araplara karşı direnişleri çok yoğun olur. Çinliler de, burdaki halkı İslama karşı kışkırtır. Araplar direnişi kırmak için, kimi ödünler vermek zorunda kalırlar. Budistleri de ehl-i kitap sayarlar. Müslüman olup da sonradan eski dinlerine dönenlere, şeriat yasaları uygulamayı bırakırlar. Bu İslam hukukunda yeni görüşler ve buyruklar getirir. Tüm bunlara karşın birkaç yıl sonra Belh'de geniş halk yığınlarının katıldığı bir ayaklanma çıkar. Ayaklanmayı Nezak Tarhan adlı

bir bey yönetir. Kendisinin Budizme ya da ateşetaparlığa inandığı sanılır. Son İran sultanının (Yazgerd 632-651) devrilmesinde önemli işlevi olmuştur. Nezak Tarhan, Arap ordularına karşı, en çok direnen yiğit bir beydir. Toharistan ve Horasan Türklerini başarılı biçimde örgütler. Nezak Tarhan Ve Toharistan Türk Beyi, Merv elden çıktıktan sonra, Arap komutan ile anlaşmak zorunda kalırlar. Arap komutan 653'te Belh'e akınlar düzenler. Türk Beyler Arap komutana uymak zorunda kalırlar. Ancak bu barış antlaşması Belh alınıncaya değin kağıt üstünde kalır. Nezak Tarhan ancak Belh'i Araplar ele geçirdikten sekiz yıl sonra yeniden yakalanır. Bu ayaklanmadan sonra da bağışlanır. Ancak Arapların Belh'i bu alışları bir akını andırır. Belh'in Arapların eline geçişi 663 yılındadır. Kentteki ünlü Budist manastırı Nevbahar'ın yıkılışı da bu akın sırasındadır.96

Arapların bu bölgede Türklerle önemli karşılaşmaları Horosan'ın Sind sınırında olur. Sind ile Horasan sınırındaki surlu bir şehirden çıkan Türk atlıları 664'te Araplarla vuruşurlar. Araplar, ilk kez, Türklerin at kuyruğunu tuğ olarak kullanışına tanık olurlar. Bu geleneği benimserler. O dönemde Kabil'den Gazne'ye, Sind ırmağına uzanan alan Türklerle doludur. Bunlar Göktürk, Hâlâç ve Oğuz boylarıdır. 644'te Gazne halkının üçte biri Göktürk soyundandır. 726'da Gazne ve Kabil'de han ve çevresi, soylular tümüyle Türk'tür. 9. yüzyılda Kabil Türk Şahi beyi Araplara vergi olarak yılda iki bin Oğuz verir. 9. Yüzyıl sonlarında İranlı bir Müslüman yönetimindeki İslam orduları Kabil ve Gazne Budist Türk Şahi beylerini yenerler. Bu illere İslamı sokarlar. Türk Şahi beyi, Sind ırmağının kıyısındaki başkentine çekilir. 10. yüzyılda Türk Şahi devletini, Hintli başbakanı yıkar. Bu Hintli Hint Şahi devletini kurar. Bundan sonra Ceyhun ile Sind arasında yaşayan Türk boyları İslamı seçmeye başlarlar. Mahaban dağlarındaki Göktürk yazısı ile İslam mezar taşları bu geçiş döneminden olmalıdır. 10. Yüzyıla dek, bölgede Türk yerleşimi bu durumdadır.

Araplar 670 yılında Ceyhun'un sol kıyılarına dayanırlar.

b. Buhara Önlerinde

Muaviye'nin Horasan valisi Ziyad 673'te 24 bin kişilik bir orduyla Ceyhun'u geçti. Buhara'yı kuşattı. Araplar daha önce de Buhara'ya akınlar yapmış, kenti kuşatmışlardır. Bu dönemde Türk Kıbaç (ya da Kabaç) Hatun Buhara beyidir. Kıbaç Hatun, sevimliliği ve siyasal kıvraklığı ile tarihte ün salmıştır. Buhara beyliği iç savaşlar ve yabancı akınlarıyla güçsüz durumdadır. Kıbaç

Hatun öbür Türk beyliklerinden yardım ister. Ancak yardım çağrıları karşılıksız kalır. Kıbaç Hatun, kendinden çok üstün Arap güçlerine karşı yiğitçe kenti savunur. Araplar kenti tam anlamıyla ele geçirmeseler de yağmalamayı başarırlar. Zengin ganimetlerle Buhara'dan ayrılırlar.
Bu sırada Araplar altı yıl uğraştıktan sonra Semerkant'a girebilmişlerdi. Daha önce yaptıkları aynı insanlık dışı kıyımlarını bu bölgede uygulamışlardı. Ama Türkler bu bölgedeki Araplara aman vermiyordu. Sonuçta, Emeviler Buhara ve Semerkant'ı elde tutabilmek için İslam dinini kabul edecek olan Türklerden vergi alınmamasını uygun buldular. Ayrıca Türklerle Araplar eşit haklara sahip olacaklardı. Bu ödünler karşısında kimi Türkler Müslümanlığı seçti. Ancak Araplar yine sözlerinden döndü. Çünkü zengin Semerkant kaynağının kesilmesi işlerine gelmemişti. Şam'ı sıkıntı sarmıştı. Yeniden Türklerden cizye alınmasını buyurdular.97
Ancak Araplar bu kez de Merv'i yenerler. Türkler Merv'i boşaltmak durumunda kalırlar. Merv Horasan emirlerinin başkenti olur. 691'de Merv Horasan'ın İslam merkezidir.

Bu arada Arap yönetiminin içinde iç kargaşası doruklara çıkar. Sıffin savaşı öncesi, İslam içinde yeni bir akım belirir. Hariciler, Muhammet'in "Bir Habeş köle de halife olabilir" hadisini ileri "sürerler. Buna dayanarak, İslamda insanların eş olduğunu savunurlar. Emeviler soydan gelen bir halifelik düzeni kurmak isterler. Şiiler, Ali ve onun soyunu halifeliğe getirmek isterler.
Muaviye döneminde Buhara, sürekli Arap akınlarına sahne olur. Horasan valisi Sait de Buhara'ya yönelir. Soğut beyler Kıbaç Hatundan yardım isterler. Kıbaç Hatun, Sogdlara koruyuculuk sözü verir. Sogdlardan oldukça kalabalık bir güç derler. Türkistan'dan derlediği askerlerle bu orduyu güçlendirir. Şiddetli savaşlar olur. Bidun Kâfirleri, 6000 kişiden oluşan Müslüman güçleri ezerler. Bir iki aylık bir kuşatmadan sonra Buhara, Araplarla uzlaşmak zorunda kalır.
Bu sırada ön Asya halkları arasında Araplar yenilmez yargısı yerleşmiştir. Buhara'nın teslim olması ile, bu yargı bir kez daha pekişmiştir. Kıbaç Hatun küçük düşmüştür. Ağır koşullarla, Araplarla barış yapmak zorunda kalmıştır. Ağır bir savaş zararı ödemek durumunda kalmıştır. Ayrıca, Araplara güvence olarak Türk soylularının oğullarından rehine verecektir. Sayıları elli ile seksen arasında gösterilen rehine Türk soylularının öyküsü gerçekten acıdır. Medine'de tutsaklık, bakımsızlık ve kölelik, soylu gençleri

canlarından bezdirir. Ne pahasına olursa olsun, Arap komutandan öçlerini almak isterler. Uygun bir fırsatta, topluca Arap komutanın üstüne çullanıp hançerle öldürürler. Haber Medine'de panik havası yaratır. Herkes bu Türk gençlerinin üstüne yürür. Türk gençleri bir dağa çekilip savunmaya geçerler. Medine halkı dağın eteğini çevirir ama savaşa girişmekten korkar. Türk gençleri uzun süre kuşatıldıkları dağda açlık ve susuzluktan ölürler.98

Arapların, Türk ellerinde yapacağı akınlara karşı savaşmayacaktır. Araplar yine bol ganimet ele geçirmişlerdir. Atlı başına 2400 dirhem vurgun düşer. Araplar kentte küçük bir kolluk gücü bırakıp Mevr'e doğru akını sürdürürler.99

Araplar 12 yıl zengin ve bayındır Türk şehirlerini birbiri ardına yağmalayıp yıkmakla uğraşırlar. Gittikleri yerde ölüm, yıkım ve yangın bırakırlar. Yine de kesin sonuç alamazlar. Tüm bu kıyım, zulüm ve vahşete karşın Türkler direnirler.

Bu dönemde Horasan'daki Araplar arasında da geçimsizlik baş gösterir. Horasan'ın İslam devletine katılmasının ardından yarım yüzyıl geçmesine karşın, yerli halk İslamdan çok uzaktır.100 Arapların kendi aralarındaki kavgaları fırsat bilen yerli beylikler, birer birer bağımsızlıklarını açıklarlar. Seyhun ötesine Arap akınları sürmekle birlikte İslam ordusunun düzeni çok sarsılmıştır. 680 yılında yaptıkları savaşta Araplar Türklere karşı yenilirler. Bu savaşa katılan bir Arap şair Bu saldırıda elinden her şeyi alınmış bir insan olarak kalakaldığından yakınır. Yağmacılar yağmaya uğrayıp geri çekilmişlerdir.

İşte bu sırada tarihe, şiddete dayalı yönetimi yüzünden Zalim sanı ile geçen, Haccac Horasan ve Basra eyaletleri beyi atanır (694-714). Haccac, öncelikle Arapların elindeki alanlarda baskı ile denetimi yeniden sağlamakla başlar. Muaviye döneminde, Arap yayılmasını kolaylaştırmak için bölgeye Arap göçmen yerleştirilmiştir. Arabistan'dan getirilen 50 bin aile, Horasan'ın önemli kentlerinde otururlar. Haccac, yeni göçmen dalgası ile Arap yayılmasını güçlendirmek ister. Ama Halife Yezit ile bu konuda anlaşmazlığa düşer. Arapçayı zorunlu resmi dil sayarak işe başlar. Emevi yönetimine karşı tüm toplum kesimlerini ezer. Haricileri ortadan kaldırır. Gözü Seyhun ötesindedir. Ama gücü buna yetmez. Birkaç yıl tek tük akınlar yapabilir. Bu akınlar da öylesine başarılı olmaz. Nitekim Haccac ordusunun Türk Beyi Rutbil'e karşı yaptığı savaş Araplar için tam bir yıkım olur. Rutbil Arapları bozguna uğratır. Haccac, Rutbil ile anlaşmak zorunda kalır. Buna göre Araplar yedi yıl Türk illerinden haraç almayacaklardır. Ancak Haccac

"savaş hiledir" hadisine yaslanarak yeniden sözünden döner. 699 yılında Türkler üzerine güçlü bir ordu yollar. Kimi şehirler Arap ordularının eline geçer. Bu yayılma karşısında essiz Türk direnişi sürer. Türk direnişini Arap yazar Cahiz şöyle betimler: "Türk, Horasanlı gibi geri çekilmez. Geri döndüğünde o, öldürücü bir zehir ve insanın işini bitiren bir ölüm olur.101
Harezm'de de aynı insanlık dışı uygulamalar olur. Araplar, birbiri ardına görkemli Harezm'in Türk kentlerini yağmalarlar. Arap yönetimi yine acımasızdır. Bir ayaklanma yüzünden, ayaklanmayı destekleyen Harzem aydınlarının tümü toplu kıyıma uğrar.102 Harezm'de dört bin Türk gencini öldürürler. Araplar Harezm'den çok sayıda tutsakla geri dönerler. O kış şiddetli bir soğuk olur. Araplar sıcağa alışık oldukları için, soğuğa dayanamazlar. Tutsakların giysilerini soyup giyinirler. Şiddetli soğuğa karşın, tutsakları serbest bırakmazlar. Bu tutsakları satıp kazanç sağlayacaklardır. Kafile Merv'e ulaştığında bu çıplak tutsakların büyük çoğunluğu ölmüştü.
Haccac'ın önderliğindeki bu yayılma kalıcı olmaz. Bu süre içinde Araplar Türk ülkesinin büyük küçük kentlerini ele geçirip, haraca bağlarlar, yağmalarlar. Türk illerinde siyasal egemenlik kuramazlar. Yerli halka karşı üstünlüklerini kabul ettiremezler. Her yerde, özellikle Türk yerleşim alanlarında büyük direnişle karşılaşırlar. Kısa süre sonra, ele geçirdikleri bu kentleri sahiplerine geri vermek zorunda kalırlar.103
Zalim Haccac, 705 yılında, Kuteybe'yi Horasan valisi atar. Kuteybe, Türklere yönelik Müslüman Arap vahşetinin belirleyici adıdır. Arap kalıcı başarısı onunla başlar. Wellhausen'in söyleyişi ile Kuteybe başarısını çoğu zaman vicdansızlığına borçludur.104
Kuteybe, ilk olarak Belh, Çağanyan yöresine yönelir. 705 yılında bu bölgeyi egemenliği altına alır. Nezak Tarhan ile yeniden barış anlaşması yapar. Araplar arasında birliği sağlayıp Seyhun ötesine akına çıkar. Seyhun ötesinin büyük alışveriş kenti Baykent'e yönelir.105
Baykent, Buhara'ya 6 km uzakta, Buhara'dan daha eski bir kentti. Bölgenin en korunaklı ve canlı alım satım kentiydi. Baykent Arap kuşatmasına iki ay direndi. Türk beylerinin uzakta olması Arapların işini kolaylaştırıyordu. Kuşatmanın duyulması üzerine değişik yerlerden Türk savaşçılar, Baykent 'in yardımına koşarlar. Kuteybe iki ay Baykent'i kuşatmasına karşın alamaz. Dayanışma güçleri de eriyince Baykent, Kuteybe ile barış yapmak zorunda kalır. Arap ordusu da yorgundur ve yıpranmıştır. Kuteybe, Haraç karşılığı barışı kabul eder. Araplar, barış yolu ile Baykent'e girdiler. Ama kentin

zenginliğini görünce yağmaya koyulurlar. Kentin görkemli yapılarını ve surlarını yıkarlar. Bu güzel kenti birkaç gün yağmalayıp, yakıp yıkarlar. Kentte eli silah tutan ne kadar Türk varsa tümünü öldürürler. Kadın ve çocukları tutsak alırlar.106 Asya'nın en zengin alışveriş kentlerinden biri olan Baykent'ten sayısız vurgunla çıkarlar. Taberi, kentin savaşsız teslim olduğunu bildirir. Oysa başka kaynaklar, kentin ağır çarpışmalar sonunda Arapların eline düştüğünü söyler. Nitekim Taberi kendi de başka bir yerde, kentin dört yıl sonra bile yıkıntılar içinde olduğunu bildirir. Kentte önemli direniş olduğu açıktır.

Baykent yağma ile de kendini kurtaramaz. Her yerden duman ve çığlık yükselen kentin İslamlaşmasına gidilir. Önce Merv'den getirilmiş Arap aileleri Baykent'e yerleştirilir. Önemli bir koruma gücü oluşturulur. Vali, kadı, vergici gibi tüm denetim organları Arap'lardan oluşturulur. Budist ve Zerdüşt inancının sembolleri, onlara inanan yerli halkın korkulu bakışları arasında üst üste yığılıp yakılır. Eritilen sembollerden 50 000 miskal altın ve mücevher elde edilir. Tek başına iki yüz elli bin miskal ağırlığında, inci gözlü bir yontu ele geçer.

Buhara'ya ilk Arap saldırısı 673 yılında yapılmıştır. Buhara ve Sogd ülkesindeki beylikler Göktürk hanlığının egemenliğinde beyliklerdi. Bu beylikleri bir Türk beyi ya da yerli ailelerden biri yönetirdi. 706 yılında Kuteybe yeniden Ceyhun'u geçer. Önasya'daki Arap vahşeti halkın korkulu düşü olmuştur. Buhara için halk birleşmiştir. Kuteybe Demirkapı'ya doğru ilerler. Bu savaş aylarca sürer. Burda Arapları Büyük Göktürk ordusu karşılaşır. Büyük Türk hanının bu savaşları yönettiği söylenir. Külteğin ve Bilge Kağan yazıtlarında anılan Sogut ve Demir Kapı savaşları bu çarpışmaların öyküsüdür.107 Külteğin'in 707'de Merv'de ve 711'de Semerkant'ta olmak üzere iki kez Arap emiri Kuteybe'ye karşı savaştığı sanılır. Bu çetin savaş yüzünden Kuteybe'nin Basra ile bağlantısı kesilir. Zalim Haccac dört ay Arap ordusundan haber alamaz. Korkunç merak ve endişe içinde kıvranır. İslam ordusunun utkusu için camilerde dualar edilmesini buyurur. Araplar Demirkapı'dan başarısız dönerler. Kuteybe Merv'e çekilir. Haccac buna pek kızar. Ama bu sırada Baykent kentinin alındığı haberi yüreğini soğutur.

707'de Kuteybe yeniden Ceyhun ötesine saldırır. Türk, Sogd ve Fergana'lılardan kurulu yirmi bin kişilik bir ordu Arapları göğüsler. Türk Prens Küt Baga'nın yönettiği ordu Kuteybe'nin kardeşinin yönettiği Arap ordusuna saldırır. Ne var ki, Kuteybe kardeşinin yardımına koşar ve Türk

ordusunu geri atar. Buhara uzun ve yorucu direnişten sonra Araplara teslim olur. Ama teslim olmak da bir yarar getirmez. Direnişe katıldığı söylenen herkes kılıçtan geçirilir. Ardından Araplar kenti yağmalar. Bu da yetmez. Araplar köle olarak satmak üzere kent halkından elli bin kişi seçerler. Buhara'ya vali olarak Tuğşad'ı atarlar. Bu halkın tepkisini engellemek için bir hileden başka birşey değildir. Harun'un oğlu Tuğşad, Müslüman olmuş ve oğluna Kuteybe adını vermiştir. Nitekim tüm yönetimi boyunca Tuğşad işbirlikçi haindir.
Ardından Kuteybe, halkın İslamı seçmesi için yoğun baskı yapar. Türkler tüm baskılara direnirler. Türk kişiliğinin bir özelliği kendini gösterir. Çünkü Türk kişiliğine zorla inanç benimseme aykırıdır. Baskılar karşısında İslamı seçmiş gibi gözükürler, ama gerçekte eski inançlarını ve puta tapınımı sürdürürler.Ata dininden bir türlü dönmezler. Öyle ki iç kalede bulunan Arap güçleri çıktığında gözcüler halkı uyandırır. Halk İslam inancını yerine getirir gibi gözükür. Müslüman askerlerin kenti boşaltması ile halk yeniden kendi dinine döner.108
Kuteybe Buhara halkının bu gizli direnişini öğrenir. Durumu önlemek için çözüm yolları arar. Yerli halkın evininin yarısını Müslüman halka vermelerini buyurur. Böylece Araplar yerli halkla birlikte aynı evde oturacaklardır. Onlara hem İslamlığı öğretecekler, hem de onları denetleyeceklerdir. Kuteybe bu yönteminde başarılı olur ve yerli halk arasında İslamlığı yayar. Halkı şeriata uymak zorunda bırakır. Birçok mescit yaptırır. Küfürün izleri(!) ve Zerdüştlüğün belirtileri silinip gider. Kuteybe bu uğurda büyük gayretler sarfeder.109 Ama Kuteybe'nin bu baskıcı uygulamaları halkın direniş ve tepkisine neden olur. Öyle ki, Müslümanlar çok kez silahsız camiye bile gidemez olurlar. Gibb'in söylediği gibi, Araplar Merv'i sömürgeleştirirken de aynı yöntemleri uygulamışlardır.
Kuteybe Buhara'yı kesin olarak ele geçirdikten sonra, yerli halka ağır bir vergi yükler. Yılda Halifeye 200.000, Horasan valisine 10.000 dirhem vergi ödeyeceklerdir. Müslüman halka evlerinin yarısını ayıracaklardır. Yine Müslüman halka bağ bahçe vereceklerdir. Arap askerine yem sağlayacak alan bulacaklardır. Arap halka odun ve yakacak bulacakları alan göstereceklerdir. Böylece koca kente çok sayıda Müslüman Arap yerleştirilir. İş güç sahibi olmaları için bağ bahçe verilir. Kent dışında karşılıksız toprak bağışlanır. Bu özendirici etkenler nedeniyle, bir süre sonra Buhara'ya yoğun Arap göçü başlar. Arap göçü yıllarca sürer. Arap aileler, fazla bir güçlükle karşılaşmadan yaşamlarını sürdürürler. Kuteybe Buhara'yı bölümlere ayırır.

Her kesimi belli Arap kabilelerine dağıtır. Arap göçleri İslamlaşmayı zorlayan etkenlerin başında gelir. Zekeriya Kitapçı'ya göre, Kuteybe, Arap yerleştirmeyi Zerdüştlüğün etkinliğini kırmak ve yeni dinin yayılmasına ortam sağlamak için yapmıştır. Kentin etkin ailelerinden bir bölümü Zerdüşttür. Sözgelimi büyük olasılıkla Türk soylu, Kuşanlar Zerdüştlüğe inanırlar. Müslüman Fatih(!) Kuşanlara çok ağır bir darbe indirip Zerdüştlüğü de ezmek ister. Kuşanların evleri ve topraklarının yarısını ellerinden alıp Buhara'ya yerleştirdiği Araplara verir. Kuşan ailesi ise, aklınca Arap valiyi kınamak için, tüm malını mülkünü Araplara bırakıp Buhara'dan çıkar. Kuşanlar kentin dışında yeni bir Mecusi mahalle oluştururlar. Araplardan uzak, dingin yaşamak isterler. Ama kent merkezinden Ateşetapar kesim silinmiştir.Yerlerine Müslüman Araplar yerleşirler. Bu belki de Buhara'da Zerdüştlüğü ezen en büyük vuruş olur. Ama Kuşanlar yine eski inançlarında direnirler. Müslümanlar, en sonunda yeni kurdukları konutlarına saldırıp yakıp yıkarlar.110

Kuteybe baskıcı İslam yayma potikasında kimi yumuşatma yapmayı da unutmaz. Sözgelimi, Kur'an'ın Farsça okunmasına izin verir. Çünkü Araplar özellikle Emeviler, ırkçı Arap ulusçusudur. Arapça diye direnirler. Ama yerli halkın bu dili kullanması olanaksızdır. Kuteybe'nin bu girişimi ürününü verir, İslamlık Buhara'da çok sağlam biçimde kök salır. Zerdüşt ve Budistliğin yok edildiği kentte İslamlık yerleşir.

708-709 yıllarında Kuteybe, Buhara ve Sogd ilindeki beylikleri birer birer yıkar. Müslüman orduları Batı Türkistan'ı denetim altına almaya başlar. Türklerle sürekli çarpışır. Bu çarpışmalarda Türk hanının ve oğlunun yaralandığı söylenir. Türkistan tarihinde İslam dönemi başlar. Bölge siyasal bir birlikten yoksundur. Halk da karmaşıktır. Sogutlar, Türklerle iç içe yaşarlar. Kuteybe Sogd beyi Tarhun ile Türklerin arasını açmayı başarır. Tarhun ile barış antlaşması yapar. Bu sırada ayaklanan Nezak Tarhun ile Toharistan yabgusunu eline geçirip astırır.

710 yılında Kuteybe, Demirkapı geçidini geçip Türk illerine yeni bir akın düzenler. Kültegin'in ile Kuteybe ordularının ikinci kez bu savaşta karşılaştığı sanılır. Araplar Talkan kentini ele geçirirler. Bu bayındır kenti yerle bir ederler. Halkı toplu kıyıma uğratırlar. Türkleri sıra sıra ağaçlara asarlar. Talkan yolunun dört fersahlık bir bölümü böyle salkım salkım asılmış Türk ölüleri ile dolar. Arap vahşeti gerçekten korkunçtur. Bundan sonra Kuteybe Keş ve Nefes kentlerini alır. Tarhun ile barış antlaşmasını yeniler. Tarhun bu sırada Semerkant beyidir. Ama Tarhun'a karşı ayaklanma

olur ve Tarhun öldürülür. Yerine Gurek geçer. Sogd halkı Türk beyine başvurur. Araplara karşı yardım ister.
Kuteybe yeniden Buhara'ya döner. Buhara'nın iç kalesinde bulunan Buda tapınağını camiye dönüştürür. Türklerle yoğun savaşlar sürer. Arap baskısına karşı Türk yardımı gelmiştir. Yerli halk İslama karşı ayaklanır. Kuteybe'nin tüm baskısına karşın Ceyhun ötesinde İslamlık çok yavaş yayılır. Sogd ülkesini tümüyle İslama katmak çok güç olur. Türk direnişi, Horasan ve Cürcan'daki gibi değildir. Araplar oralarda küçük Türk beylikleri ile karşılaşmışlardır. Ceyhun ötesinde ise, büyük Türk hanlıkları ile yüz yüze gelmişlerdir.111
711 yılında Kuteybe orduları, Semerkant'a dayanır. Semerkant'ta Türklerle Sogdlar iç içe yaşarlar. Kent bu sırada Gurek Bey'in (Oğuz Bek) yönetimindedir. Semerkant beyi, Gurek, öbür Türklerden yardım ister. Taşkent ve Fergana'dan yardım gelir ama, bu güçleri, Kuteybe'nin ordusu pusuya düşürüp yok eder. Semerkant günlerce mancınık ateşiyle yakılır. Türkler kenti canla başla savunurlar, İranlı köleler Arapların yanında paralı asker olarak savaşır. Semerkant'ın alınmasına, Türklerin de katıldığı bildirilir.112 Ancak bu savın ne ölçüde doğru olduğu bilinmez. Gurek, Kuteybe ile anlaşıp kenti teslim etmek ister. Ancak yapılan antlaşmaya Araplar uymazlar. Kent teslim edildikten sonra çok ağır koşullar içeren yeni bir antlaşma çıkarırlar.113 İş bununla da kalmaz. Semerkant da yağmadan nasibini alır. Kuteybe, putların tümünü yıktırır. Putların kalıntısından 50 bin miskaldan çok altın elde edilir. Ancak Arap vahşeti karşısında Türk direnişi başlar. Ayrıca Araplar otuz bin Türk gencini tutsak alıp köle pazarlarında satarlar.
Semerkant'ta da Buhara'da uygulananlar yapılır. Ari dinlerce tapınak olarak kullanılan Mah-ı Ruz camiye dönüştürülür. Budist ve Zerdüşt manastırlarına el konur. Bütün Budist yontularının değerli taşları soyulur. Ardından tümü bir yere yığılır. Taberi, yontu yığınının büyük bir köşk gibi olduğunu bildirir. Gurek yapılanları antlaşmaya aykırı bulur. Kuteybe'den yontulara dokunmamasını, ister. Kuteybe'nin bu inançlara en küçük saygısı bulunmaz. Kuteybe, yüksek sesle bir tekbir verir. Binlerce insanın yüreğinde taht kurmuş, putları ateşe verir.114 Kuteybe'nin ganimet ve servet düşkünlüğü Arap şairlerince övülerek şiirlere konu olur.
Kuteybe gerçekte kente geçici girmiştir. Sonra tümden yerleşmiştir. Sıra Semerkant'ın sömürgeleştirilmesine gelir. Semerkant'ta Aşağı Türkistan'ın hiçbir yerinde görülmeyen bir şiddet uygulanır. Semerkant'ın bütün yolları

tutulur. Büyük kıyımlar yapılır. Semerkant'a Horasan'dan Arap göçmenler getirilip yerleştirilir.
Kuteybe 714 te halifeye karşı ayaklanır. Türk ve Çinlilere karşı akın yaptığı sırada kendi askerlerince Fergana'da öldürülür. Yerine Esraş adlı yeni bir komutan ve vali atanır.
Ama Türk-Arap savaşlarının birinci dönemi başlamak üzeredir. Böylece Türkeşlerin kurulup Arapları durduracakları 716'a değin geçen sürede, Ceyhun ötesi şehirleri kanlı Arap saldırılarına sahne olur. Şehirlere sürekli Arap göçmenler yerleştirilir. Türk savunması kırılmaya çalışır.

c. Zahmetler Babası

Batı Türk devleti (580-658) yıkılınca, Türkistan'da başlıca iki Türk devleti kalır. Bunlar, yönetim yeri Ötüken dağları olan, Göktürk Hanlığı (550-745) ile Türkeş devletidir.
Türkeşlerin kuruluş ve batış yılları kesin bilinmez. Büyük olasılıkla 658 yılında Göktürk Hanlığından koparlar. 716 da ise Seyhun boylarında bağımsız beylik olarak gözükürler. İki Türk devleti birbiri ile pek geçinemez ama dışa karşı dayanışmaları sürer. Çin, Tibet ve Araplara karşı Orta Asya'da Türk egemenliğini korumaya çalışır.
Kabil ve Gazne'yi de içine alan Doğu Afganistan toprakları ise Göktürk soyundan Tigin Şah ile İlteber (Rutbin) yönetimindeki Budist Türklerin denetimindedir. Bunlar 661'de Araplarla çatışmaya başlamışlardır.
Arap-Türk ilişkilerinin ikinci dönemi Türkeşlerin kurulması ile başlar. Artık Araplar karşılarında küçük bile olsa, bir Türk devletini bulacaklardır. 716'da Seyhun boylarında küçük bir beylik olarak doğan Türkeş beyliği Seyhun kıyılarında küçük bir beylik olarak doğar.
Türkeşler, Onokların Tulu kolunu oluşturan beş boydan biridir. Zamanla onların en güçlü boyu, öncüsü, sözcüsü durumuna gelirler. Göktürklere karşı savaşırlar, ama başarılı olamazlar. Göktürk yenilgisinden sonra Türkeş beyi Su-lu, boyu yeniden derler. Zamanla tüm Onokları yanına almayı başarır. Çine bağlı Kuça, Hotan, Kaşgar, Karaşar kentlerini almak için akın düzenler. Çin imparatoru, Su-lu Hanla başa çıkamayacağını anlar. Türkeşleri karşısına almak yerine yanına almayı, uygun bulur. Çin, 719 yılında Türkeş beyi Su-lu'yu kağan tanır. Türkeşler, Çinlilerin de tanıması ile beyleri Su-lu yönetiminde ili yöresinde yeni bir yönetim kurarlar. Başkentleri Balasagun'dur. Su-lu Han beyliğini eski devlet geleneğine göre buradan

yönetir. Türkeş devleti kendini topladığı günlerde Batı'dan Arap saldırısı sürer. Türk birlikleri ile Araplar çatışmaya girmeye başlarlar. Arap kıyımı ve vergi baskısına karşı Aşağı Türkistan'ın Müslüman ve Müslüman olmayan tüm Türkleri toplanıp Türkeş Beyi Su-lu Handan yardım isterler.115 Bu savaşlarda Arapların parlak başarılı dönemleri geride kalmıştır.116 Bundan sonra yirmi yıl sürecek Türk direşi ile Araplar Horasan'da çivilenip kalacaklardı.

Su-lu Han Araplara karşı dinmeyen direnişi ile ünlüdür. Araplar, sevmedikleri bu Türk savaşçısına "Zahmetler Babası" anlamında Arapça bir ad takarlar. Su-lu Han ise sürekli İslamlığı merak içindedir. Bağnaz değildir. Ancak din adına bağımsızlığı Araplara bırakmayı aklı almaz. Araplara sorular yöneltir, tartışmalar yapar. Emevi zulmüne karşı ayaklanan Haris ile dosttur. Onun Türk illerinde İslamı yaymasına izin verir. Din, inanç sözleri ile boşu boşuna bağımsızlığını da vermek istemez. Haris, daha sonra Su-lu Hanın hediye ettiği zırhı giyinip Merv'e girer ve orda öldürülür.

Türkeşlerle Arapların savaşları uzun ve amansız oldu. Ayaklanmaları bahane eden Arap valiler, Türkeşlerin çekilmesi ardından kentlileri ve soyluları kılıçtan geçirdiler.117 Kıyımdan canlarını kurtaranlar Türkeşlere sığınırlar.

724 yılında Araplar Fergana'ya bir akın düzenler. Yemiş ağaçlarını kesip devirirler. Ülkeyi yakıp yıkarlar. Ve başkenti kuşatırlar. Ancak bu sırada Türkeşlerin üzerlerine geldiğini öğrenince ivedi kuşatmayı kaldırırlar. Geri çekilmeye başlarlar. Türkeşler Arapları izlemeyi bırakmazlar. Küçük Türk atlı birlikleri, Araplara sürekli baskınlar düzenler. Araplar sekizinci gün bir milyon değerindeki tüm eşyalarını yakmak zorunda kalırlar. Türkeşler Arapları sürekli sıkıştırır. Araplar aralıklarla direnseler de başarılı olamazlar. Arap komutan da bu çarpışmalarda ölür. Arap ordusunun kılıçartığı canını Huçent'e atar. Semerkant'a doğru düzenli çekiliş başlar. "Susuzluk Günü" diye ünlenen bu gün Arap yayılmasında bir dönem günüdür.

Su-lu Han birkaç ay içinde Türkeşlerin başında Arapları Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkarır. Araplar Buhara'dan bile çıkmak zorunda kalırlar. Yalnız Zerefşan'daki iki önemsiz mevki ile Semerkant ellerinde kalır. Sogdlar ikili oynar. Türklerle Araplar arasında yer değiştirirler. Bu aşamada Türkler Semerkant'ı kuşatır. Bu tehlikesiz küçük bir kuşatmadır. Ama Araplar açısından büyük önem taşır. Türk gücü Arapların aklını başına getirmiştir. Arap egemenliğindeki bölgelerdeki tüm güçler aralarındaki çekişmeleri bırakırlar. Geçici olarak birleşirler. Birleşik Arap ordusu Amul'da toplanır.

Ama yerlilerden ve Türklerden oluşan ordu karşısında ırmağı geçme cesaretini gösteremezler. Hatta Türk atlıları Horasan'a akınlar yaparlar.
Bu yenilgiden sonra Araplar, Önasya'daki yayılmalarına 15 yıl ara vermek zorunda kalacaklardır. Arap etki ve saygınlığı ağır bir tokat yemiştir. Araplar savunmaya çekilirler. Seyhun'un öte yakasından tümden atılmışlardır. Susuzluk gününün acısı Araplardan bir türlü silinmeyecektir. Arap kaynakları bu savaşta Türkeşleri doğrudan Su-lu hanın yönettiğini bildirirler.
731 yılı başlarında Türkeşlerle Sogdlar Semerkant'ı kuşatmak için güç derler. Semerkant'ın Arap valisi Savra Türklerle savaşı göze alamaz. Horasan'daki Arap genel valiliğinden ivedi yardım ister. Horasan genel valisi Cüneyt, ivedi ordusunu toplar. Irmağı geçip Semerkant'a doğru ilerler. Ancak Semerkant'a dört fersah uzaklıkta boğazlarda Türkeş Hanının baskınına uğrar. Türkeşler Arapların öncü birliklerini dağıtırlar. Ağır Arap güçleri ile yoğun savaşa girerler. Çarpışma her iki yanın da gücü bitinceye değin sürer. Araplar her yandan kuşatılırlar. Siper kazıp kendilerini savunmak zorunda kalırlar. Türkler kaçanları ve döküntüleri KİŞ önlerinde kuşatırlar. Ertesi gün Türkeş Hanı Arap otağına saldırır. Savunmayı yarıp otağa değin girer. Horasan'ın Arap valisi Cüneyt çok güç durumda kalır. Güçlerinin yenilmesinin Arapların sonu olacağını anlar. Burda yenildiği anda Semerkant'ın da düşeceğini bilir. Semerkant'taki Arap valisi (Savra'ya) ulak yollar. Semerkant'ta küçük bir koruma birliği bırakıp ivedi kendisine yardıma koşmasını buyurur. Semerkant valisi yolu kısaltmak için dağların arasından yürüyüşe geçer. Horasan valisine ulaşmasına dört fersah kala Türk güçleri Semerkant valisi Savra'yı çevirirler. Savaş güneş iyice kızıncaya değin sürer. Türkler savaş alanındaki çayırı ateşler. Suları keserler. Semerkant Arap birliklerini susuz bırakmak isterler. Ateş ve susuzluğun etkisi ile Araplar deliye dönerler. Çılgınca bir atılışla Türk hatlarını yarmayı başarırlar. Birlikler birbirine karışır. Amansızca bir çatışma başlar. Bu çılgın savaşta Türkler de Araplar da ateş içinde kalırlar, iki kesim de ağır kayıp verirler. Arap ordusu geri çekilir. Türk atlıları Arapları izlemeyi sürdürür. 120 000 kişilik Arap ordusundan ancak 1000 kişi kurtulabilir. Horasan'ın Arap valisi Cüneyt kendini güç bela Semerkant'a atar.
Türkler ise Buhara'ya çekilir. Burada, Semerkant ile Horasan arasındaki doğal ulaşım yolunu tutarlar. Arapların gönülgücü kötü biçimde çökmüştür. Asker aylıklarını çok yükseltirler ama Semerkant'ta savaşacak 800 kişi zor bulunur. Savaşçılar, Türklere karşı savaşmayı ölümle bir tutarlar. Ancak tam

bu aşamada Arapların yazgısı döner. Küçük bir çatışmada Türklerin küçük bir birliğini yenerler. Ertesi gün Türk beyi öç almak için Araplara saldırıya geçer. Araplar böyle bir saldırıyı bekledikleri için hazırlıklı bulunurlar. Türk saldırısı geri püskürtür. Arap gönülgücü yükselir. Güzün, Türkler, Soğut ilinden çekilmek zorunda kalır. Arap ordusu Buhara'ya girer. Ardından Semerkant'a destek yollarlar. Araplar Buhara ve Semerkant'ı kurtardıkları için pek mutlu olurlar. Türkeş saldırılarını durdururlar. Bundan sonraki dönemde Sogutlar Arapların içinde erirler.
Ghurak Semerkant'ı kuşatır. Arapları başkentlerinden atmayı başarır. Arapların elinde yalnız Buhara kalır. Bölge, Türkeş denetimi altında bile olsa bağımsızlık kazanır.
737 Türgiş Kağanının ilerleme yılıdır. Su-lu Han, Çu vadisindeki karargahını Suyab'dan 27 gün içinde Hutal'a alır. Hanın ilerlediğini duyan Esed, Ceyhun ırmağının güneyine geçmeye hazırlanır. Türgiş hanı ırmağı geçerken yakaladığı Araplara ağır yitik verdirir. Çekilen Arapların ardındaki Türkler de Ceyhun'un Güneyine geçer. Su-lu Arap birliklerinin ağırlıklarına saldırır. Araplar Belh'e çekilir. Su-lu Han ülkesine dönmez. Kışı Toharistan'da geçirir. Burada ona gerçek İslam'a dönüş savaşçısı Haris katılır. Haris, Su-lu Hana Arap güçleri dağılmışken saldırmayı öğütler. Han asker toplayıp saldırıya geçer. Belh yakınlarına değin ilerler, ileri yürüyüşünü Cürcan'a dek sürdürür. Başkenti alır. Orda bir süre bekler. Her yana atlılar yollar. Gibb'e göre akının amacı Merv'i almak değil, Batı Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırmaktır. Ne ki, Cürcan egemeni, Araplarla birleşir. Su-lu Hanın yanında az bir güç kalır. Eset Su-lu Hanı Haristan'da basar. Hanın yanında yalnız dört bin kişi kalmıştır. Su-lu Harisle güçlükle kaçabilir. Kar fırtınası, yağmur, Esed'in kovalamasını engeller. Gibb'e göre bu Türkeş ilerlemesinde bir dönüm noktasıdır:

"Savaş önemlidir. Çünkü Maveraünnehr'de ve belki Horasan'da en azından yakın gelecekte Arap egemenliğine son verecekti. Batı Toharistan egemenleri, Esed yanındaydı. Ancak, Su-lu yengisi, onları kuşkusuz Haris ve Türklerin yanına çekecekti. Ceyhun ile desteklenen Belh, üsleri olacaktı. Bu tehlikeden Arap, Esed'in kararlılığı ve Belh'i başkent seçişiyle kurtuldu."

Yenilgi, savaşçılığı nedeniyle Arapların Boğa adını verdikleri Su-lu Hanın da sonu olur. Su-lu Han başlangıçta kendisi pay almaz. Tüm savaş kazancını boylara dağıtır. Son yıllarda bu töresini unutmuştur. Bu durum huzursuzluk

çıkmasına neden olur. 736 yılında Çin'e, 737'da Esed'e yenilir. Boylar ayaklanır.
Çin ve Arap yenilgisinin ardından Boylar ayaklanır. Bir boy beyi olan Bağa Tarkan, 738 yılında bir gece Su-lu'nun otağını basıp öldürür. Hanın öldürülmesi kargaşayı artırır. Sarı Türgiş boyu ile Kara Türgiş boyu arasında kıyasıya bir boğuşma başlar. Türkeş boyları arasında çatışmalar iyice artar. Kimi Türk boyları Çin buyruğunu ister, istek kabul edilir. Çin Issık göl ve İli vadisine yeniden egemen olur. Seyhun-Ceyhun bölgesinde Araplara karşı direniş zayıflar. Türk Beyleri, Arap ilerleyişini durdurma görevini yerine getiremez olurlar. Bunun sonucunda Maveraünnehr yeniden Arap egemenliğine girer. Araplar Seyhun'un doğusuna sızmaya başlar. 738'de Sulu Han'ın ölümünden sonra Semerkant'a girebilmişlerdir.
Bu sırada Arap milliyetçiliği doruklardadır. Ama her yükselişte olduğu gibi o da doruktayken batmaya hazırlanır. Arap milliyetçiliği yapan Emeviler, Türklere Müslüman olsalar bile tepeden bakarlar, kendilerini Türklerden üstün görürler. Türkleri malları ve canları ile kendilerine helal sayarlar. Şam saraylarının aşırı giderlerini Türk illerinden sağlarlar. Türk topraklarında yıkımlar yaparlar. Sanat eserlerini ortadan kaldırırlar. Türkler Emevilere karşı Şuubiye hareketi oluştuktan sonra yığınlar biçiminde İslamlığa girmeyi benimserler.Yabancı ırk ve uluslardan dindaşlara karşı Emeviler zamanında Arap siyasal ve hukuksal baskısı son ölçüye varır. Birden bire genişleyen Emevi imparatorluğunda Araptan başka Müslümanlar Araplara eşit sayılmaz. Arapların kölesi gibi görülür. Bir Türk ya da bir İranlının arkasında bir Arap namaz kılmaz. Arap, Araptan başkası ile gezip dolaşmaz, evlenmez.119
745'te Türk destan kahramanı, Horasanlı Ebu Müslüm Merv valisi olur. Türk-İslam ilişkilerinde bir yumuşama başlar. Horasan Valisi Ebu Müslüm de Emevi yönetiminden hoşnut değildir. Yerli halkların üzerine gitmez. Gözü Arap başkentindedir. Orda olan gelişmeleri özenle izler. Her an harekete geçecek biçimde bekler. Bu onun yerli halklarla bütünleşir. Önasya halklarının tümünün onu kendi soydaşı sayması, bu nedenledir.
Her nedense Arap tarihçiler bu somut durumu kabule yanaşmazlar. Arap tarihçisi Taberi, Horasan'a doğru uzanan Arap yayılmasının öyküsünü, övünerek uzun uzun anlatır. Arap tarihçilere göre, Türkler, Araplar karşısında ancak 20 yıl dayanabilir. Sonuçta 738 yılında kesin biçimde yenilip dağılıyorlar.

Emevi zulmü, Hicaz'da olduğu gibi, Horasan'da da İslam gönüllülerinde isyan duygularını uyandırır. Emeviler, çok cizye almak amacı ile Horasan ve Türkistan halkının Müslüman olmasını önlerler.120 Horasan ve Türkistan'ın yerli beylerini Emeviler aşağılarlar. Yerli beyler de boş durmazlar. Halkı İslama girmemeye çağırırlar. Halk yerli beylerle Emeviler arasında kalır. Bu duruma dayanamayan Merv'li Müslümanlar 735'te Emevilere karşı ayaklanırlar. Arap Haris, peygamberin kara bayrağını açar. Her soydan ezilmiş Müslümanı bu bayrak altında toplanmaya çağırır. Haris ile Türkler arasında bir yakınlık vardır. Bu sırada Türk Yabgu soyu yönetiminde şimdiki Batı Afganistan topraklarında bir beylik vardır. Türk hakanı Su-lu Han Emevilere karşı, Arap ayaklanmacılarla birlikte, savaşa katılır. Kimi kaynaklar Su-lu hanın mescitler kurarak İslamı yaydığını söylerse de bu kesin değildir.
Ancak bu arada Horasan'da Emevi etkisi de silinir, yerini Abbasi etkisi alır. Bilindiği gibi Emeviler koyu Arap ulusçuluğu yaparlar. Abbasiler daha çok İslamlığın yayılmasına özen gösterirler. Horasan, Türkistan halkı İslamlığa değil Arap milliyetçiliğine, Araplara tümden teslim olmaya karşıdır. Bu yüzden Abbasi propogandası bölgede sıcak yandaşlar bulur. 747'de Horasan'da Emevilere karşı açık ayaklanma başlar. Bu ayaklanma giderek yayılır. 750 yılında Emevi yönetiminin yıkılmasına neden olur. İşte bu yüzden Türkeşlerin ortadan çekilmelerine karşın Araplar Seyhun'un doğusunda ilerleyebilirler.
Kabil'den daha kuzeydeki bir Türk merkezi, Göktürk Han soyundan Budist Toharistan ilidir. Türk beylerinin başkentleri Kunduz ve Belh'tir. Bu beylere bağlı ikinci derecede beylerden Tarkan Tirek, Türkiş soyundandır ve Belh valisidir. Onlar da Emevilere karşı amansız bir savaşa girişmişlerdir. Savaşlar, Belh ile Hindikuş dağlarında, Bamyan Budist külliyesine giden dar geçitlerdeki kalelerde geçmiştir. Türk aşağı Toharistan yabgusu, 709'da Emevilere tutsak düşmüştür. 724'te yanındakilerle birlikte halifelik merkezi Şam'a getirilmiştir.
10. Yüzyılda Gazne va Gur'da yaşayan Hâlâç Türkleri yeni Müslüman olmuşlardır. Bunlar Gazneli Türk soyunun yönetimine geçecekler ve bugünkü Afganlıların atalarına karışacaklardır. Sind ve Hint'e inen Türkler ise, o illerde devlet kurup İslamı yayacaklardır. Bunlar 11. yüzyıldan sonra Müslüman sözünün eşanlamlısı gibi kullanılacak Turuşka (Türk) adı ile anılacaklardır.

Böylece, Müslüman Arap yayılması iç Asyanın kendine özgü eski yaşamı için felaketli sonuçlar doğurmuştur. Bu din önce güney sınırlardan sinsice sokulmuş, sonra gittikçe sesini yükseltmiş ve en sonunda silahlarına güvenerek kendini yeterince güçlü bulduğu zaman vahâlârdaki şehirlere zorla yerleşmiş, göçebe çadırlarının içine sokulmuş ve fethedilen toprakta yavaş yavaş tek ve titiz bir ses yükselir olmuştur: Tanrıdan başka yoktur tapacak, Muhammet onun elçisidir.
İslamlığın zaferli yayılışı iç Asya tarihinde sonu belirsiz etkiler yaratmıştır. Bu hoşgörü bilmez din orada, eski dünyanın o kadar zararsız görünen anılarına bile kıymış, onları yok etmiştir. Ve daha sonra, bundan birkaç yüzyıl önce, Batılılar bu karaparçasında gözüktükleri zaman, artık eski geçmiş yüzyılların olaylarını, uygarlıklarını anımsatacak hiç bir şey bulamayacaklardır.121

d. Arap Irkçılığının Çöküşü

Arap İmparatorluğunun sınırları genişledikçe, Emevilerin yarattığı Arap şovenizmine tepkiler artar, İslam sınırlarına girmiş olan Horasan'ın büyük çoğunluğu Türktür. Önasya'da Türklerle İranlı halklar birleşir. Horasanlı Ebu Müslüm ve Türk beyler, Abbasi ailesinin halife olması gerektiğini ileri sürer. Ebu Müslüm'ün soyu tam bilinmez. Türk, Fars ve Arap olduğu söylenir. Ama önemli olan onun ulusu değil, tarihsel işlevidir. 750 yılında Emevi hanedanı kan tufanı içinde yere serilir. Bütün Emevi soyu kılıçtan geçirilir. Tarihler altı yüz bin kişinin öldürüldüğünü yazarlar. Emeviler, acımasız Arap şovenizminin kanı içinde boğulurlar. Emevi saltanatı 89 yılda bitmiştir (661-750). Arap olmayan suçsuz halklara karşı acımasız yönetimi, tarihte kara bir leke bırakıp silinir. Müslümanlık Arapların gücünden çıkar. Arap olmayan halkların denetimine girer. Emevi çöküşünün İslam tarihinde bir devrim oluşu bundandır.
Abbasiler Arap olmayanlara yaslanıp yönetime gelmişlerdir. Hilafet makamı, Muhammet'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerdedir. Kökende yeni devlet de Kureyşlilerin yönetimindedir, iki Kureyşilik arasında dağlar kadar fark vardır. Abbasi kureyşiliğinde, devlet başkanlığı dışında tüm devlet katmanları Arap olmayanların elindedir. Vezirlikler, hükümet, ordu, kültür, tümünde Arap olmayanlar ağırlıklıdır. Açıkçası Türkler ve İranlı halkların elindedir. Başbakanlık Türk Bermekoğulları ailesinin elindedir. Bermekoğulları Belhli bir Türk ailesidir. Yine Emevi ordularını darmadağın

eden Kahtabi ve arkadaşları Toharistan, Horasan ve Ceyhun ötesi Türkleridir. Bağdat'ın planını Bermekoğulları çizer.
Abbasi yönetimi ile İslam tarihinde iki aşama gerçekleşti. Arap şovenliğine karşı evrensellik, dinde sünnetçiliğe karşı düşünsel eylem biçiminde gelişti.
Kökende Abbasi halifeleri de Emeviler gibi Kureyşi soyundan geliyordu. Onlar da dini önemsemez bir tavır aldılar. Ancak Emevi döneminde hiç düşün eylemi yoktu. Emeviler yalnızca dinsiz ve Araptılar. Abbasiler dine karşı laubali olsalar bile, devlette bir düşün patlaması oldu. Din yalnız istihfaf edilmiyor, akıl ve düşünceye yöneltiliyordu. Din kuralları insan zekası ile ölçülmeye başlandı. İslam yalnız inanç olmaktan çıktı. Düşün olarak gelişme yoluna girdi.
Düşün eylemi ilk Basra'da patladı. Basra Ömer döneminde kurulmuş bir kentti. Muaviye döneminde Ceyhun ötesini ele geçirmekle görevli vali, Türk illerinden iki bin genç aydın seçip getirmiş yerleştirmişti. Bu girişim Basra'da bir düşün fışkırmasına yetmişti. Mutezile denilen akım bunun eseridir. Giderek gelişen Mutezile inancı 7. halife Memun zamanında devletin resmi dini oldu. Memun'un kendisi de Mutezileci ve akideciydi. Kur'an'ın insan ürünü olduğu kabul edildi. Kur'an Tanrı sözleri değil, Peygamberin düşün ve öğretisi sayılıyordu. Sünni Müslümanlar Memun'a Emir-ül kâfirin dediler.
Öte yandan Abbasi devleti de giderek Arap devleti kişiliğinden uzaklaştı. Devletin başkenti de Arap sınırları dışındadır. Ömer'in Arap ülkesi sınırı Fırat kıyısındaki Kufe'de biter. Bağdat ise, Dicle kıyısında yer alır.
Ayrıca toplum ve devlet düzeninde de Arap ağırlığı silini-yordu. Sözgelimi halife Mansur (754-775) giyinmeyi bile Arap tarzından çıkardı. İran giysisi devletin resmi giyim biçimi sayıldı. Arapların başına uzun külahlar geçirildi.
Abbasiler döneminde öbür uluslar kendi gelenek ve törelerini İslam içinde yaşatmaya sürdürdü. Sözgelimi Bermekoğulları, 750 yılından önce Asya Dalai Lama idiler. Bağdat'ta Abbasi başbakanlığına geçtikten sonra, İslam'ı saygıdeğer Çin modeline göre örgütlediler. İslamın ilk yüzyılının çok belirsiz geleneklerini ve Çin Batiniliğinin kurallarını saptadılar.122
Abbasi döneminde Türk ağırlığı devlette kendini iyice duyurmaya başlamıştı. Abbasi halifeleri iyi yöneticilik öğrensin diye oğullarını valilikle Türk illerine yolladılar. Sonraları kime halifeler Türk anaların çocuklarıydı. Sözgelimi Harun Reşid'in üç oğlunun annesi Türktü. Bunlar Harun Resiften sonra art arda halife oldular. Bunlardan Mutesim tüm yazgısını Türklere bağlamıştı. Kardeşini İran askerleri öldürmüştü. Koruma birliğini Ferganalı Türklerden kurdu. Bunların sayısı yirmi bini aşıyordu. Halife, Türkler için

Bağdat yakınlarında Samra şehrini yaptırdı. Askerler bölgeden uzaklaşmasın diye Samra'da Kabe'nin benzerini yaptırdı. Samra'ya binlerce Türk cariyesi getirtti. Askerler Türk kızları ile evlendi. Arapçılık akımı tümden kırılmıştı."Araplar başlarında peygamber olmasa hiçbir utku kazanamaz" sözü halk arasında yayıldı. Halifeler eskiden tahta çıktıklarında askerler onlara bağlılık yemini ederlerken, Türk etkinliği döneminde halifeler cülus sırasında askere yemin etmeye başladılar.123

"Abbasi devleti 8. yüzyıldan 13. yüzyıl ortalarına kadar 500 yıl yaşamış gözükür. Bu süre içinde 37 halife tahta oturur. Abbasi devletinin gerçek yaşamı 83 yıl ile sınırlıdır. 7 Halife Abbasi halifesi sayılmalıdır. Devletin kalan yaşamında yalnız adı ve gölgesi sürer. Devlet, Türklerin eline geçmiştir. Araplar sahneden uzaklaşırlar. Ömer'le başlayan etkin Arap ulusçuluğu 8. halifeye dek, 200 yıl sürer, iki yüzyıl sonra Araplar geldikleri çöle dönerler. Arap olmayan halklar din diye sarılırlar ve dinsiz Arabi devirirler. Çölde yeni bir din yaratan Araplar, yine çöllerine; eski yaşamlarına dönerler. Kendilerinin ortaya attıkları dini ellerinden alanlar ise, o din ile çağlarca bütün dünyayı titreteceklerdir.

Dinin kurucusu Arap gerçekte kurduğu dine kendi de inanmamıştır. Başkasının dinini alan Türk ise ona tüm kalbiyle bağlanır.

Müslümanlık yayıldıkça öbür halkların eski inanç ve töreleri de doğal olarak İslama katılır. Zerdüşt İran, Hıristiyan Bizans tümü İslamm egemenlik alanına girer. Salt kitle değil din adamları da yeni din içinde yerlerini alırlar. Bu İslamın niceliğini artırır, ama niteliğinde de önemli değişimlere neden olur. O dinlerin inançları ile İslam sulanır. Bu yeni öğeler kendi inanç ve öğretilere kanıt olarak Hadis uydurmaya başlarlar. "Peygamber demiştir ki" diye başlayan bitip tükenmez hadislerle sözlerine, öğretilerine tanık getirirler. Abbasiler döneminde hadisler 600 bini aşar. Hadislerin tümü Medine döneminde söylenmesi gerekir. Bütün hadisler on yıla söylenmiştir. Her güne ortalama 200 hadis düşer. Muhammet'in durmadan konuşmuş olması gerekir. Buhari, 600 bin hadisten 7275 tane sağlamını alır. Din de canlıları andırır. Hiçbir din kendini beslemeden yaşamını sürdüremez. İslamın yayılma alanı genişleyip egemenliğine aldığı uluslar arttıkça kuralları çoğalmıştır. Hiçbir din, ortaya çıktığı kurallarla kalmamıştır. Yitip gitmeyen İslamın gücüne bu bakış açısını getirirsek, daha iyi anlayabiliriz.

Müslümanlıktaki bu değişim ve yenileşme zorunludur da. Muhammet'in Müslümanlığı Arap çöllerinin dışına taşmıştır. Bu değişimin kendine yeni ilkeler, yeni görüşler, başka dayanaklar araması zorunluydu. Dinler toplum,

toplumlar yaşam ve tarih içindedir.Yaşam ve zaman akmaktadır. Din de bu akışımın içindedir. Bu ne tümden bir gelişme ne de çöküştür. Muhammet'ten sonra dinin yeni bir biçimlenmeye girmesi doğaldır. Bu değişim sürecinde din kimileyin kazanmış, kimileyin yitirmiştir.
İslamın gücünü ve yayılmasında dinsel tapınım düzeni büyük rol oynar. Namaz ve tapınımlar kesindir. Camilerde bir imama uyulur. Bu düzen İslam ordularını da sıkı düzene sokar. Geniş alanlara yayılma bu sıkı kurallılık içinde yapılır. Oysa Muhammet'in İslamlığı hiç de böyle değildir. Tapınım ve törenler serbesttir, yumuşaktır, rahattır.
İslam tarihi yazarlarına göre, dinsel tapınımın direği durumundaki günlük beş namaz Muhammet döneminde kesin değildir. Mekke döneminde bulunmaz. Bu, ancak 1. ve 2. yüzyıl kelamcıları ile fıkıhçılarının ürünüdür. Muhammet döneminde abdest ve namaz düzensiz ve gelişigüzeldir. Ayrıca Kur'an'da namazın biçimi ve ayrıntıları da anlatılmaz. Dinin direği durumunda değildir. İkinci üçüncü düzeyde bir tapınımdır. Mekke ayetlerinde tapınımdan ve namazdan çok belirsiz söz edilir. O da yalnız Muhammet'e yöneltilmiştir, kitleye değil. Namaz inananlara Medine'de buyrulur. Yalnız kaç kez kılınacağı yine belli değildir. Beş vakit namaz Muhammet İslamlığında kesinlikle bulunmaz. Sabah, akşam ve gece namazlarından söz edilir. Emevilerin son dönemlerinde bile günlük beş namaz ilkesi bulunmaz. Ayrıca namaz Kuran'da çok önemsiz bir yer tutar. 6217 ayetin tümünde Allah'tan sözedilir. Allah adının geçmediği ayet bulunmaz. Oysa tapınıma (ibadet) değinen ayetler yalnızca on ikidir. Hadislerde de ibadet açık değildir. Buhari'de konu ile ilgili 150 hadis bulunur. Ama hiçbirinde namazın biçimi ve beş kez yapılacağı aydın değildir.
Belirsizlik abdest için de geçerlidir. Abdest yalnız cuma namazları için kesindir. Öbür namazlarda Muhammet'in de abdest almadığı olur. Muhammet'in inananlar abdest almadı, namaz kılmadı diye herhangi bir uyarısı bulunmaz. Muhammet, Arap ruhunu bildiği için, tapınım işini esnek bırakır. Özellikle bedevi Arap sıkıya gelmez. Tapınımları onun özgürlüğünü kısıtlamayacak biçimde yapmak gerekir. Yaşam donmuş dine değil, din günlük yaşama uyar.
Öte yandan tapınmasız da olmaz. Arap'ı tümden başı boş bırakmak onu dine bağlamamak demektir. Ömer ile yakınları, Muhammet'ten bu yönün güvenceye alınmasını isterler, İslam'a özgü tapınım düzeni kurmak gerekir. Ayrıca bu tanım, özgün olmalıdır, öbür dinlerden ayrılmalıdır, işe namaza

çağırı düzeni ile başlarlar. Önce boru çalmayı düşünürler. Ama bu, Yahudiler boru çaldıkları için, Yahudilere benzetme olacaktır. Çan çalmak ise Hıristiyanlığa öykünmedir. Bu durumda Ömer'in sözlü çağırı (ezan) önerisi beğeni bulur, onaylanır.124
Kur'an'da

"Namaz, kötülüklerden ve yasaklardan sizi korur. Her halde Allah'ın zikri ve en büyük şeydir" (Ankebut 45)

biçiminde tanımlanır. Başka bir yerde ise

"Namaz müminler üzerinde muayyen vakitlerde yazılı farzdır" (Nisa 103)

biçiminde açıklama getirilir. Ancak günde beş kez namaz kılınacağı belirtilmez. Beş kez namaz kılınacağı üzerine en somut ayet şudur:

"Güneşin doğmasından önce de batışından önce, de Rabbini överek tesbih et! Gecenin kimi saatleriyle, gündüzün iki ucunda da tesbih et ki, Allah senden hoşnut olsun" (Taha 130).

Bu da söylenenler de, namazın zamanı ve sayısı açısından, yoruma bağlı şeylerdir. Abdest ve namazın ayrıntılı ilkeleri Muhammet'ten çok sonra belirlenir. Muhammet, başıboş Arap ruhuna uygun olarak, tapınımları gevşek bırakmıştır. Daha sonra İslamlık öbür dinlerden ayrılmak için bunu kesinleştirir.
Muhammet, inanç düzenine eski dinlerden kimi töre ve gelenekleri almayı da unutmamıştır. Sünnet geleneği bunlardan biridir. Sünnet, eskiden beri Zenciler ve Sami uluslarında yaygın bir gelenektir. Bu bereket Tanrılarına bir tür kurban sayılırdı. Zenciler ve Samiler erkekleri de kızları da sünnet ederlerdi. Kızlarda klitoris derisinin ucunu, erkeklerde sünnet derisinin ucunu keserlerdi.
Hıristiyanlık, kökeni Zerdüştlüğe dayanan vaftizi alarak bu Sami sünnet geleneğini dışladı. Ancak İslamlık, sözde İbrahim'in izinden yürüdüğünü sanarak Sami sünnet geleneğini sürdürdü.
Erkekleri olduğunca kızları da kapsayan bu sünnet geleneği, Ortaçağ boyunca, kimi İslam ülkelerinde uygulandı. Bunlar Suriye, Mısır, Afrika ve Irak gibi iyice samileşmiş ülkelerdi. İran ile birlikte başka Acem ülkeleri uzun

süre bu geleneğe karşı direndiler. Sonunda yalnız erkek sünnetini uygular oldular. Ancak, Yahudiler çocuklarını doğumdan yedi gün sonra sünnet ettiriyorlardı. Müslümanlar geleneklerini onlardan ayırmak için, daha uzun bir tarihe bıraktılar.125

e. Dönüm Noktası

Bütün halkıyla birlikte İslamlığa ilk katılan göçebe hanı Satuk Buğra Han olur. Bu önemli olay 926 sıralarında Kaşgar'da gerçekleşir. Ancak bu halkın o dönemde iç Asya'da yaşayan Türk boylarından hangisi olduğu bilinmez. Hakani Türk ya da Afrasiyaboğulları adlı bu Türklerin Göktürklerden indikleri sanılır. 893 yılında Batı Türkistan'ı Samanoğullarına bırakmak zorunda kalırlar. 10 yüzyıl başlarında Kaşgar başkentli bir devlet kurarlar. O dönemde Kaşgar, özellikle Budist kültürünün merkezidir. Devlet, eski İslam kaynaklarında Karahanlı ülkesi adı ile anılır. İslamı seçmeden önce Karahanlı Türkleri Budizme inanırlar. Devletin iki önemli büyük kenti vardır. Bunlardan biri bugün de iyi bilinen Kaşgar, öteki ise eski zamanlarda adı çok söylenmiş olan Balasagun'dur.
Satuk Buğra Hanın İslamı seçişi de söylence ile karışıktır. Karşılı Cemal 13. yüzyılda şöyle bir olay anlatır:

Satuk Buğra Han Afrasiyab oğlu Peşenk soyundandı. Bu soy (Turanlılar soyu) Yasef oğlu Nuh'a dayanır. Ve o, Türk hakanlarından, ilk İslamlığı seçenlerdir. Kaşgar ile Fergana sınırlarındandır. Al Muti Lillah, müminlerin emiri (946-974) iken Emir el-Reşit, Abdül Malik Nuhoğlu, Samanoğlu (954-961) devleti döneminde Kaşgar İslamlığı benimsedi. (Bilge Kül Kadir Handan sonra) Türklerin yönetimi, Bazır Arslan'ın kardeşi, Oğulcak Kadir Han'a geçti. O, İslama çağrı mektuplarını hiç dinlemiyordu. (Samanoğullarından) Nasır oğlu Mansur, kardeşlerinden kaçarak Kaşgar'a vardı. Oğulcak onu konuk olarak ağırladı. "Vatanına geldin, ulusuna konuksun. Sana kardeşin cefa etti. Biz vefa gösteririz" dedi. Ona Artuç ilinin yönetimini verdi. Ve Nasır, (Oğulcak Kadir Han'dan) mescit yapabilmek, ibadet etmek için bir sığır derisi kadar yer istedi. (Oğulcak) "Buyur, istediğin senin olsun" dedi. Nasır bir sığır kurban etti. Derisini (ince bir şerit gibi) uzunluğuna kesti. Bunlarla bugün Artunç mescidi olan alanın çevresini çizdi. Oğulcak Satuk'un amcası idi. (Satuk) on iki yaşını bitirdiği zaman, yüksek derecede güzelliği, parlak görünüşü, doğal zekası, duru zihni, geniş anlayışı,

uzak görüşü ve aklı ile, geçmiş melikoğulları arasında, eşsiz idi. Buhara'dan kervan geldiği bir gündü. Satuk, taşıdıkları eşyayı görmek için, Artuç'a vardı. Ve Samanoğlu Nasır, onu konuk etti. Ona ikramda bulundu. Öğle zamanı gelince, Müslümanlar dinsel görevlerini yerine getirmek için kalktılar. Satuk ise bu mutlu görevi bilmiyordu. (Namaz kılan) halka baktı. Bitince, Samanoğluna, ne yaptıklarını sordu. Samanoğlu "gece ve gündüz içinde bize beş kez böyle tapınım zorunlu kılındığı bir gerçektir" dedi. (Satuk) sordu: "Kim bunu size farz kıldı?" Anında Samanoğlu, ona yaratanı güzel adları ve yüce özellikleri ile anlatmaya girişti. Allah'ın selamı üzerinde bulunan Muhammet'in dili ile, İslam'ın şartlarını, ümmetin öykülerini ve iyiliklerini saydı.
Bundan sonra (Satuk) şöyle dedi: "İlah O'dur ve O'ndan başkasına tapınım hak değildir. Ve bu Nebi'den daha doğru ve kendisine bağlanmaya hak kazanmış kimse olamaz. Ve dini kabul etti. Ve hizmetindeki genç oğlanlar ile maiyetinin de İslama, imana girmelerini istedi. Tümü Müslüman oldular." 126

Karşılı Cemal'in anlattıklarına göre, genç Satuk Buğra, İslamı seçtiğini gizler. Oğulcak Kadir Han, İslamın Artuç'ta yayıldığını öğrenir. Karşı önlem olarak, Artuç'a bir put tapınağı yaptırır. Satuk Buğra Han tapınağın yapımına katılmak zorunda kalır. Tuğlaları taşırken, içinden bu tapınağı, Allah'a adar. Yengesi Hatun'un gizli yardımı ile, amcasının kuşkularından kurtulmaya çalışır. Yirmi beş yaşına gelince, ava çıkar gibi yapar. Elli Müslüman ile birlikte Kaşgar'dan kaçmayı başarır. Tabgaç şehrini ele geçirir ve orda üç yıl kalır. Amcası kendisine karşı saldırıya geçer. Satuk, Fergana Müslümanlarının da içinde bulunduğu bin kişilik bir güç derler. Amcasının ordularının saldırısına dayanır. Sonunda Satuk, amcasını yener. Atbaş ve Kaşgar'ı alır. Artuç tapınağını mescit yapar. Bu dönemden ayakta kalan Atbaş kalesi kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Atbaş kalesinin anıları zamanla, içerik değiştirir. Manas destanından kesitler içinde yer alır. Kırgızlar, Atbaş kalesine, Manas destanı kahramanlarından Koşay'ın adını verirler. Kaşgar ve Artuç anıtları ise birçok kez yeniden yapılacak, özgün kişiliği günümüze ulaşmayacaktır. Satuk Buğra Han, 955 yılında öldüğünde Artuç mescidi külliyesine gömülür. Bu ulu anıt Doğu Türkistan'da İslamın simgesi olur. Çinliler ve Kalmuklar birçok kez mezarı yıkarlar, Türkler yeniden yaparlar.

Karahanlı Türklerinin İslamı seçmeleri sonucu, Batı Türkleri arasında din savaşı biter. Batı Türkistanın tümü ile Doğu Türkistan'ın batısı, Karahanlı Türk devleti yönetiminde birleşir. Ancak, Uygurlar İslamlığı seçmezler. Uygurlarla Müslüman Türkler, savaş alanında olduğu gibi, kültür alanında da kıyasıya yarışırlar. Uygurlar ancak 1473 sıralarında İslamı benimse-yeceklerdir.

Türkistan'da Karahanlı Türk devleti İslamın kalesi olarak yükselir. Artık, Karahanlılar İslamın yayılma siyasasını üstlenmişlerdir. Bu durum, saf kan Türklerin hoşuna gitmeyecek bir şey değildir. Birbiri ardınca Yarkent, Kotan gibi Budist uygarlığının eski kaleleri, İslamın eline düşer, İslam belli ölçüde Doğu'dan gelen Çin kültür etkisine karşı bir duvar görevi yapar.

Bundan sonraki dönemde Karahanlı devletinin gelişmesi şöyle olur: Karahanlılar, İslamı seçtikleri yıllarda Batı Türkistan'ın kuzey illerinden Argu'yu geri alırlar. Samanoğulları 962 yılında Buğra Bey adında bir hanın yönetimindedir. Buğra Han 980 lerden sonra Sayram ve Samani illerini alır. Böylece Karahanlılar Hotan'dan batıya doğru, Türkistan'a egemen olurlar. Bu ilk büyük Müslüman Türk devleti 926-1220 arasında üç yüz yıl yaşar.

İdil Irmağının kuzey kıyılarındaki Türk boylarından eski Bulgarların İslamlığı seçişleri bir söylence ile karışıktır. 922 yılında Bulgar öncüsü Almuş, düşünde söylencesel biçimde gerçeğe erer, böylece İslamı seçer. Almuş, halifeye bir mektup yazar. Kendisine İslamı öğretecek, mescit ve kale yapacak elemanlar ister. Yollanan Abbasi elçileri 922 yılının soğuk bir mart gününde, Hazar kıyılarındaki Türk Oğuz kapısına varırlar. Elçiler arasında, ünlü gezgin İbni Fadlan'la birlikte, Abbasiler hizmetindeki iki Türk genci de vardır. Elçiler soğuğa karşı kalın giysiler giymişlerdir. Çift hörgüçlü Türk develeri üzerinde yolculuklarını sürdürürler. Oğuz, Peçenek, Başkurt bölgelerinden geçerek 70 günde Bulgar eline ulaşırlar. Bulgarlar o dönemde göçebe yaşamaktadır. İbni Fadlan, İdil kıyılarına ve Oğuzlar arasına İslamlığın sıçradığını yazar. Elçiler Almuş'un otağında toplanırlar. Bulgar boy beyleri, halifenin İslama çağrısını ayakta dinlerler. Yeri titreten bir tekbir ile İslama girerler.127

Türkistan'da olduğu gibi İdil kıyılarındaki göçebeler arasında İslamlık yerleşmeye başlar, İslam yaşam düzeni mescit çevresinde toplanır. Yerleşik topluma geçiş hızlanır. El sanatları gelişir. Bulgarlar, deri, maden ve mücevher işlemede uzmanlaşırlar. Çizme yapımı ile ünlenirler.

İdil Bulgarları, İslam'ın Kuzey'deki en uç noktası olur. Bulgarlar arasında yetişen bilginler, İslamlığı Başkurt'lar gibi batı Türk boyları arasında

yayarlar. Ancak 10. yüzyıl başlarında Türklerin büyük çoğunluğu henüz İslamı seçmemiştir.
Doğu Türkistan'da ise İslamlık Budizmle yüz yüze gelecektir. Turfan Uygurları 15. yüzyıla değin Burkan dininde kalır. Kara hitay ve Moğol yayılması Doğu'da İslamı yıkmak isteyen akınlardır. Karahitay akını, 1128-1150 arasında Hakani (Karahanlı) Türk devletinin Argu'daki illerini ele geçirir. Kısa süre içinde Seyhun- Ceyhun arasını hatta Horasan ve Kirman'a yayılır. Ancak Argu dışında, Karahitaylar, Hakani beylerini yerlerinde bırakıp vergi almakla yetinirler. Moğollar ise, soylarını Han olarak açıklarlar. Karahitaylar döneminde, Nayman ve Kereit beyi Küçlüg Han Türk'tür. Ancak Müslüman değildir. Müslümanlara ağır baskılar yapar. Moğol kıyımlarını destekler. Türkistan'da İslam kentlerinin yakıp yıkılmasına, göz yumar. Ama tüm bu baskılar, Türkistan'da İslam uygarlığını sarsmaz. Uygurlar, Moğollara, Uygur yazısını ve Budizm'i öğretirler.
Karahanlı uygarlığı, Oğuz ili sayılan Cend'de biter. 12. yüzyılda Karahanlı etkinlik alanının dışına İslamlık henüz ulaşamaz. Bu bağlamda, Kıpçaklar, İdil ve Özi ırmağı yataklarında yaşayan Çuvaşlar, Peçenekler, Batı Oğuzlar, Kıpçak Kuman gibi Türk boyları İslama girmezler. O dönemde İslamlığın etkinlik alanı dışında kalan bu boyların bir bölümü, hiç İslamı seçmeyecektir. Yalnız İdil Bulgar kentleri İslamın kuzeydeki en etkin merkezleri olur. İslamlığın bu dönemde Batı'ya ilerleyişi, Saltukname'de söylencesel anı olarak anlatılacaktır. Saltukname, Özi ırmağı kıyılarındaki İslamlaşma sürecini öyküleştirir.
Türklerdeki yaygın bir kanıya göre, İslam Türk erimesine engel olmuştur. Türk ruhuna ve yaşam biçimine uygun bu inanç Türklüğün kalıcılığını sağlamıştır. Oysa kimi somut belgeler bu savın tutarsızlığını açıkça ortaya kor. Kaşgarlı Mahmut, Seyhun Ceyhun arasında İslamlar içinde, Türkler ezici çoğunluktadır. Türkler İslamdan sonra İran'lı halklar içinde erimiştir. Samanoğulları döneminde de Seyhun-Ceyhun arasında Türkler çoğunluktadır. Zeki Velidi Togan'a göre, Kur'an'ın ilk Türkçe çevirisi Samanoğulları döneminde yapılmıştır. Kur'an'ın İran dillerine çevirisi de Samanoğulları dönemindedir.128
Müslüman ve Hıristiyan dinsel öğreti ümmet ve soy öğesi ile çeşitli bakımından ortaklık gösterir. Ümmet aynı inancı paylaşan kimseler topluluğudur. Soy ise aynı kandan gelen insan ortaklığıdır. Her iki dinde de ümmet anlayışı ne ölçüde güçlü ise soy anlayışı o ölçüde zayıftır. Soy öğesi güçlendikçe ümmet bağı zayıflar. Uygarlıklar bir dinden tüm uluslara o

dinin genel özelliklerini vurmak ister. Soy ise kendi damgasını vurmaya çalışır.
Hıristiyan öğretisinde ümmet uygarlığının ortak noktaları son derece güçlüdür. Soy öğesi en aza inmiştir. O dönemde Hıristiyanlığın kucakladığı Avrupa ulusları henüz ulus değildir. Dilleri bile oluşmamıştır. Roma uygarlığı o dönemde doğmamıştır. Yeni din putataparlık döneminin tüm izlerini silmeye çalışır. Bu yüzden Hıristiyan uygarlığı kapsadığı uluslara ulus değil ümmet damgasını vurur. Haçlı akınlarında uluslar yoktur, Hıristiyan savaşçılar vardır.
İslam uygarlığında durum değişiktir. Türk Fars, Hindu gibi uluslar İslam'a girdiklerinde köklü birer uygarlığa sahiptirler. İslama girerken, İslam'ın ilkelerine kendi uygarlıklarını da katarlar. Yaşam biçimi bakımından, Muhammet'in İslamlığı onlar için çok dardır. Bu yüzden sonraki İslamlık bambaşka bir İslamlık olarak gelişecektir. İslama girenler yüksek kültürden halklar, dinden aldıklarından çok dine verirler.
Müslüman Türkler arasında ilk dönemlerden başlayarak Türklerde iki akımın ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bunlardan birincisi, Müslümanlığı, Arap yöneticilerinin buyurdukları biçimde olduğu gibi kabuldür. Bu akım, Arap'ın nesi varsa tümüne özenmiştir. Dininden diline değin, müziğinden zevkine, tüm düşünce dünyasına ve yaşam biçimine ve geçmişine, ve sonuçta pisliğine değin nesi varsa tümünü baş tacı etmiştir. Küçülme ile tüm benliğini yitirmiştir. Türk'e düşman olmuştur. Ulusal değerleri yitirip erime sürecine girmiştir.

f. Arapçanın Konumu

Geçmişte Arapça kutsal bir dil değildir. Putatapar dilidir. Latince gibi bilim dili de olamamıştır. Çöl Arabının dilidir. Olanakları ile zengin bir dildir.
Bir araştırmacıya göre Arapça, tıpkı Arap'ın kendisidir. Arabın kişiliğine uygun özellikler taşır. Arapça amaçları gizler. Kesinlik yerine kıvraklık ve kaypak anlatımı seçer. Genellikle halk yığınları uyutma ve yanıltma, sürü gibi belli bir yöne sürüklemeye yatkındır. Arapçada ses ezgisinin tonunu ayarlayarak, aynı şeyi farklı tonlarda söylemek olanaklıdır. Böylece zihinler tütsülenir, kişi büyülenir, istenen her şeyi, halk topluluklarına ve hatta aydın geçinenlere benimsetilir. Söylev dili olarak Arapça bu bakımdan ideal bir dildir.129

Ancak Arapça, Kur'an'ın anlamı ile önem kazanınca durum değişir. Arapçayı daha da zenginleştirmek için siyasal yaşamla ilgili alanlarda, Farsça, Yunanca ve hatta latinceden sözcükler, terimler alınır. Kimi zaman bu sözcük ve terimlerin anlamsal karşılıklarını oluşturacak Arapça sözcükler, terimler geliştirilir. Bunların kimileri İslamın ilk günlerine uzanır. Sözgelimi, Kur'an metinlerinde bile bunlarla karşılaşılır.

Müslümanların izlemesi gerektiğine inanılan al-Sirat al-Mustakim Romalıların ip çekmece dümdüz giden yollarının karşılığıdır. Sirat, Latincedeki strata'dan gelir. İngilizcede ki street ile aynı köktendir.130 Ancak, İslamlık doğudan batıya yayılınca Kur'an'ın sözcükleri tümcelerinin bile doğrudan Tanrı sözleri olduğu görüşü yerleşir. Kur'an dili Arapça böylece İslam halklar arasında kutsallık kazanır. İnanca göre Tanrı Arapça buyurmuştur. Onu öğrenmek gereklidir.

Böylece Arap olmayan uluslarda Arapça öğretimi araç olmaktan çıkar, amaç durumuna gelir. Bilim demek Arapça demektir. İslam inancına göre Kur'an tüm evrensel bilgileri kapsar. Yalnızca bu bilgiler örtülüdür. Sözcüklerin altına gizlenmiştir. Kişi ne ölçüde iyi Arapça bilirse bu bilgileri anlayabilir. Arapça bilmek salt en büyük bilim değil, en büyük sevap durumuna da geçer.

Eski dönemlerde bilim dili Yunanca ve Süryanicedir. Hıristiyanlar dışında kimse ilgilenmez. Yunan ve Süryani dilindeki bilgiler Arapçaya çevrildikten sonra Müslümanlıkta gelişme başlar. Aralarından seçkin kişiler yetişir. Arapça bilim dili olma yolunu tutar. Bu arada Yunancadan birçok sözcük Arapçaya girer. Ancak neden sonra bu terimlerin yerine Arapça karşılıkları bulunacaktır.

Kökende Araplar için de Arapça kutsal değildir. Putatapar dilidir. Çöl Arabının dilidir. Latince gibi bir bilim dili hiçbir dönemde olmamıştır. Arap için büyük önem taşıyan kılıç, deve, kadın gibi kavramların bol bol karşılıklarını bulunduran bir dildir. Kızgın çöl alevinin alevi ile yanıp tutuşan Arap'ın bu alandaki sözcükleri akla durgunluk verecek ölçüde zengindir. Arap insanının duygusal etkinliklere gösterdiği duyarlılık çok büyüktür. Bu özellik, içinde yaşadığı aydınlık, coşkulu doğanın bir sonucudur. Gün boyu hemen hemen kesintisiz ışıyan güneşin engin ışık denizi içindedir. İnsanın bakışlarının, en ırak köşelere kadar uzanmasını sağlayan temiz havanın tadını çıkarır. Ülkenin görüntüsünün tekdüzeliğinin değişmesi akşamla başlar. Geceleyin Arap insanının hayal gücü, ışıldayan yıldız göğünün etkisiyle harekete geçer ve bu, adeta gökten beslenir. Ülkenin

doğası sonuçta insanın kendisini bedensel olarak iyi hissetmesini, sağlıklı olmasını, hayattan zevk duymasını, yürekli ve kendine güvenen biri olmasını sağladığı gibi, şiirsel (edebi) duyarlığa elverişli katkı yapar. Bu bakımdan Arap insanı şiiri ve anlatı sanatını oldumo-lası sever. Şimdi kutsal kitap da bu dilde yollanmıştır. Ama Tanrı soydaşları Kur'an'ı anlasınlar diye Arapça yollamıştır.

"Biz onu sana, aklınızı çalıştırasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik. " (Yusuf 2)

Peygamber döneminde İslama yürekten bağlı, inançlı kimseler için bile kutsal olan yalnız Kur'an'ın anlamıdır. Yoksa dilin kendisi yine dünya dilidir. Çöl Arabının bu dili nasıl bilim dili oldu?
Arapçayı geliştirip böyle bilim dili durumuna getirenler de Araplar değildir. İslamın büyük düşün adamları Arap olmayanlar arasından çıkar. Arap dili sözlüğünün büyük açıklamacısı Ebu Nasır Farablı bir Türktür. Farabi'nin hemşehrisidir. Sözlüğü, Lügat-i Cevheri adı ile ünlüdür. Bu Türk yazar sözlüğünü bitirdikten sonra Araplara verirken, "dilinizi bir yabancıdan öğreniniz" der.
Arapça tüm İslam medreselerinde, kısa sürede bilim dili olarak kurulur. Ama bu da yetmez araç işlevini de aşıp bir kutsallık kazanır. Bilimin kendisi gibi bir katmana tırmanır. Zaten Kur'an'da her şey vardır. Onlar örtülüdür yalnızca. Sözcüklerin altına gizlenmiştir. Kişi ne ölçüde iyi Arapça bilirse o ölçüde iyi anlar. Arapça bilimlerin en başına geçer. Kendisi ana bilimi olur. Arapça öğrenmek yalnız bilim değil, en büyük sevaptır da. îşte medresecilerin ve çeşitli soydan kişilerin emeği ile Arapça ilerleyecek bir bilim dili durumuna gelecektir.
Kökende Kur'an Arap halkı için indiği için, Arapçadır. Yoksa Arapça inmesinin başka nedeni bulunmaz. Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde bu durum vurgulanır:

"Biz, görevlendirdiğimiz her resulü ancak kendi toplumunun diliyle gönderdik ki, onlara açık seçik beyanda bulunsun. " (İbrahim 4)

Ancak daha sonra bu gerekçe unutulup, bir araç işlevinde olan Arapça, Arap milliyetçilerinin elinde amaca dönüşücektir.

Emevilerin Arapçayı İslamın resmi dili kabul etmeleri Arapçanın önemini artırır. Irak, Suriye, Mısır, Beberistan'da Arapça yerel dilleri bir silindir gibi silip geçer. O halkları araplaştırır. Dil sayesinde Araplık Arap olmayan halkları eritir.
Arapçanın bu üstün konumu nedeniyle tüm İslam aydınları ürünlerini Arapça yazarlar. Bu daha sonraki dönemlerde bütün Müslüman uygarlığının Araplara mal edilmesine neden olur. Günümüzde Farabi, Elbiruni, İbni Sina, gibi Türk bilginler ürünlerini Arapça yazdıkları için Arap sayılırlar. Araplar da bu fırsatı kaçırmayıp, tüm düşünür, aydınlara sahip çıkarlar. Ortaçağ Batı aydınları yapıtlarını Latince yazmalarına karşın, hiç kimse onları bir ulusa mal etmez.
İşin ilginç yanı, Arapçayı böyle bilim dili biçiminde geliştirenler Arap olmayanlardır. İlk İslam düşünür ve bilim adamları Arap olmayanlar arasından çıkar. Yunan bilim ve düşününden onlar yararlanırlar. Bilim ve düşünde yaratıcılar yine Arap olmayanlardır.
Arapça bile yine Arap olmayanlarca işleniyor, geliştiriliyordu. Çünkü Arapça Kur'an dilidir, Tanrı dilidir. Onun ilerletmek salt bilime hizmet değil, büyük sevaptır da.
Arapçaya karşı en etkin direnç Farsça ile Türkçeden gelir. Öbür yerli diller gibi teslim olmaz bu diller. Ancak Arapçanın kutsal sayılması bu dillere de yığınla Arapça öğenin girmesine neden olur. Din ve şeriatla ilgili yığınla terim sürekli bu dillere dolar. 11.Yüzyılda Firdevsi'nin Şehnamesinde 1015 Arapça sözcük geçer. Aynı yüzyıldan kalan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde de durum aynıdır. Her iki dilin böylesine kapsamlı iki yapıtında bunca az Arapça sözcük kullanılması, ilk dönemlerdeki ulusal bilincin varlığını gösterir. Nitekim Karahanlılar İslam uygarlığına birçok yenilikler getirir. Döneminde Karahanlı uygarlığı Türk dünyasının merkezi konumundadır. Ancak Karahanlı uygarlığı, Burkan ve Mani dinleri çevresinde gelişmiştir. Böylece Karahanlıların İslam uygarlığına katkıları, özellikle Budist kültürden kaynaklanır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de anlattığı "Hakan" kavramı Gök-Tanrı ve Budist Ulug-Könüngü mezhebinin öğretilerine dayanır. Bu öğreti ve Türk geleneğine göre, Hakan halkını (kara bodun) koruyan, yediren, giydiren bir kişidir. Ulusal töreyi savunmak için, bilgisini ve zekasını, gerektiğinde canını halkı için veren Bilge Han'dan esinlenir, insan üstü özellikleri vardır. En etkin biçimde halkı eğitmekle yükümlüdür. Bu anlayış, Türk Budizminden kaynaklanır. Türk Budizminde Burkan, elinde kamçı ve sopa tutan, sert bir hakan, bey ya da yetkilidir.

Kutadgu Bilig'de Hakan "ajun tözi"dir. Bu iki sözcük, iki ayrı kültürden kalır. Töz eski Türkçede, ruh, kök demektir. Ata ve Tanrı ruhlarının keçeden görüntüleri için de kullanılır. Ata tapıncı bu inanç vardır. Ajun sözü, Budist Türk belgelerinde, çeşitli yaşam biçimlerini karşılar. Sözcük, Karahanlı yazınında, dünya anlamında kullanılır. Böylece, Kutadgu Bilig'de hakan, dünyanın ruhu sayılır. Kutadgu Bilig'de, hakan tipi Küntogdı'nın kişiliğinde sunulur. Hakan Küntogdı, eski Türk geleneğinde "kut" sahibidir. Göksel bir ejder (evren) in harekete getirdiği felek çarkının kutlu bir anında, hakan kut sahibi olmuştur. Burada, eski gök dini ve Kök-luu adını taşıyan göksel ejder şiiri, göğün temsili olduğu dönemdeki inançların yeni bir yorumudur. Hint İran dinlerinde zaman kavramı, Hint'te Kala, İran'da Zurvân adlı kişilerde birleşir. Bunlar ejder olarak düşlenir. Kutadgu Bilig'de evren'den başka bir zaman kavramı daha vardır. Bu eski Türklerdeki zaman Tanrısı Öd'ün bir türüdür. Ödleg gece ve gündüz ilerleyen bir at olarak düşünülür. Nitekim kimi belgelerde zaman Tanrısı Kala, bir at ya da araba sürücüsüdür. Eski Türk Tanrısı, Yol-Tengri de aynı biçimde düşünülür. Ejder ve at motifleri ile birlikte, göksel dönüşüm kavramı, Budizmin Kala cakra (zaman çarkı Tanrısı) na benzer biçimde düşlenir.
Orta Asya'da bulunan çok sayıdaki, insan başlı arslan çizimleri yaygın bir söylenceye dayanır. İnsan başlı arslan motifi, Budist masallarda da yaygındır. Yine aynı düşleme, Manihaist metinlerde ve Dede Korkut öykülerinde geçer. Bu sonuncu kaynaklarda, insan başlı arslana Periken ve Peri adı verilir.
Yusuf Has Hacip, Hakani (Karahanlı) Türklerinde, toplumsal sınıfları sıralarken, "Ali soyu" diye bir katmandan söz eder. Hakani Türkleri, Sünni olmalarına karşın, Ali soyuna özel bir yakınlıkları bulunur.
Kutadgu Bilig'de evrenin düzeni yorumu, Çin, Türk ve Budist düşünceye dayanır. Yer-Su, düz bir alandır. Bu sabit mekan çevresinde gök ejderi Evren, güneş, ay ve yıldız burçlarını taşıyan çarkı çevirir. Sabit bir mekan çevresinde, zaman dönen bir çarktır. Bu düşlemeye uygun betimlemeler yapılır. Yapıt, bir bahar sabahı, kahramanlar henüz gençlik çağında iken başlar. Kahramanlar daha yazgılarını belirleyecek olayın eşiğindedirler. Ancak dönen çark, Budist düşlemindeki anlamsız dönüşüm içinde değildir. Yusuf Has Hacib, evrenin uyumu, olgunluğu ve insanın yazgısının bir anlamı olduğunu bilir. Bu noktada ozan, İslam düşününün etkisindedir. Sözgelimi şöyle seslenir:

Nedir yaşam, nedir ölüm?
Nerden gelirim, nereye yolum?

Yaratılışın bir anlamı olduğunu bilir. Ozanın gönlünde, kesin anlık olana, O'nunla buluşma özlem ateşini yakar.

Birdir O bir, katıksız, karışıksız pak,
Yoku var kılar O, kılar varı yok

Ne ki, sonraları Arapçanın gücü artar. Fuzuli'nin divanı Arapça bir şiirle başlar.
Arapların asıl kazancı bu olmamıştır. Tüm İslam bilginlerinin yapıtlarını Arapça yazmaları onlarda büyük kayıplara neden olmuştur. Batılıların İslam uygarlığını salt Arap uygarlığı olarak görmelerine neden olmuştur. Gerçekte Batılı bilimadamları da yapıtlarını latince yazmıştır. Ancak hiçbiri kendi ulusunun malı olmaktan çıkmamıştır. Kimse onları Latin saymamıştır. Ancak Arapça yazan tüm İslam bilginleri Arap sayılmıştır.
Bu işte en büyük zararı gören Türkler olmuştur, İslam uygarlığının bilim ve düşün alanında büyük yaratıcıları olan Farabi, Elbiruni, İbni Sina yapıtlarını Arapça yazdıkları için Arap sayılmışlardır.
Ünlü bilgin, Kaşgarlı Mahmut'u yetiştiren dönem bu çağdır. Kaşgarlı, bilinçle Türk ulusçuluğunu savunur. And içerek söylüyorum, ben, Buhara'nın sözüne güvenilir imamlarının birinden ve başkaca bir imamdan işittim. İkisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalvacımız kıyamet belgelerini, âhir zaman karşılıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği: "Türk dili öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır buyurmuştur."131
Kaşgarlı'nın verdiği ikinci bir hadis ise şöyledir: "...Yüce Tanrı 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adı verdim. Onları Doğu'da yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam, Türkleri onların üzerine musallat kılarım' diyor, İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiştir ve onlara 'Kendi ordum' demiştir."132.
Görüldüğü gibi, Kaşgarlı öncelikle Türkçenin öğrenilmesini Peygamberin bir hadisine bağlıyor, ikinci hadisten ise Türklerin üstün bir ulus olduğunu çıkarıyor. Kaşgarlı İslama son derece bağlı bir Müslümandır. Bu yüzden başka olanlardan sözederken dili sertleşir. Budist Uygurlar üzerine ağır sözler söyler. Ancak samanlık karşısında tutumu biraz daha değişiktir.

Kaşgarlı, Şamanlığı İslam karşısında bir tehlike, daha doğrusu onunla boy ölçüşecek bir din görmez. Atalardan dedelerden kalan bir yere dek saygı gösterilmesi gereken inançlar gözü ile bakar. Bu hoşgörülü bakış, daha çok Müslüman Türkler arasındaki eski inançlar içindir.133

g. Derviş Uçmaz, Müritleri Uçurur...

Batı Türklerini İslama çağıran en önemli kişi, Ahmet Yesevi'dir. Adı ile anılan gizemci okulun kurucusu olan Yesevi, 11.yüzyılın ikinci yarısında Batı Türkistan'ın Sayram ilçesinde doğar, İbrahim adlı bir şeyhin oğludur. Babasının ölümü üzerine yedi yaşında iken Yesi kentine gelir. Yesi'nin Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. Türk söylencelerinde Oğuz Han'ın başkenti olarak geçer. Ahmet, öğrenimine burada başlar. Sonra Buhara'da ünlü gizemci Şeyh Yusuf Hemedaninin öğrencisi olur. Güçlü bir biçimde onun etkisinde kalır. Onunla birlikte birçok yer gezer. Hemedani'nin üçüncü halifesi olarak 1160'ta Buhara'da şeyhinin postuna oturur. Ama bir süre sonra Şeyhinin eski bir sözüne uyarak Yesi'ye döner. 1167 yılında Yesi'de ölür. Efsanevi yaşamının 130 yılı bulduğu söylenir. Ahmet Yesevi'nin soyunun Hz. Ali'ye ve dolayısı ile Muhammet'e bağlanışı da ilginçtir. Söylencesel bu soykütüğü ile düşünsel değil, bir de soy bağlantısı kurulmuş olur. Muhammet'in yaşamında olağanüstülükler bulunmaz, ama onun peşinden koşanlar birçok olağanüstülükler yaratırlar.
Muhammet'in İslamlığı mucizesizlik üzerine kurulur. Oysa İbrahim'in dininden öbür peygamberler, mucizelerle donanmışlardır. Birinin devesi vardır, birinin olağanüstülükler yaratan asası bulunur. Bir başkası ölüleri diriltir. Oysa Muhammet sıradan bir insandır.

"Onlara şunu söyle: "Ben size Allah'ın hazineleri yanım-dadır demiyorum. Gaybı da bilmem ben. Size ben bir meleğim de demiyorum. Yalnız bana vahyedilene uyarım ben." Sor onlara: "Körle gören bir olur mu? Hala düşünmüyor musunuz?" (En'am 50)

Yeni katılan inananlar, Yahudilere ve inanmayanlara karşı Muhammet'ten olağanüstülükler göstermesini, kendini kanıtlamasını isterler. Muhammet kendisi de sıkıntıdadır. O ki, Tanrının peygamberidir, Tanrı neden olağanüstülükler yaratmasını sağlamaz? Yandaşlarına sabırla beklemelerini salık verir. Kendi de bekler. Tanrının bir gün kendisini olağanüstülüklerle

donatacağına inanır. Ama bu bir türlü gerçekleşmez. Bunun üzerine Tanrıdan karşı ayetler gelir:

"Bizi mucizeler göstermekten alıkoyan, daha öncekilerin onları yalanlamış olmasından başka birşey değildir. Semud kavmine o dişi deveyi açık bir mucize olarak verdik de onunla kendilerine zulmettiler. Biz mucizeleri yalnız korkutup sindirmek için göndeririz." (İsra 59)

Böylece mucizenin tehlikeli olduğu vurgulanır. Mucizeyi gördükten sonra inanmaz ve yadsırlarsa o zaman yok olurlar. Böyle bir tehlike bulunduğu için mucize göstermek gereksizdir!
Kur'an'da mucize göstergesi sayılacak tek ayet bulunmaz. Peygamber bir gece Mescid-i Aksa'yı gördüğünü söyler. Bu belirsiz ayet üzerine dedikodular başlar. Ertesi gün inen bir ayet işin aslını anlatır:

"Sana gösterdiğimiz düş, inananlar için bir denemeden başka birşey değildi" (İsra 65)

Sorun yalnızca Muhammet'i Mescidi Aksa'yı düşünde görmesi olayıdır. Tanrı kullarını bir denemiştir, inananların tepkileri ölçülmüştür. Dedikodular hemen kesilir.
İslamın tek mucizesi Kur'an'dır. Kur'an insan ürünü değildir. Tüm insanlar ve cinler bir araya gelseler onun bir benzerini yapamazlar. İşte gerçek mucize Kur'an'ın söylenişinde gizlidir:

"De ki, Kur'anın bir benzerini yapmak için, tüm insan cin bir araya gelse bağımsız ve toplu çalışsalar yine Kur'anın bir örneğini benzetemezler " (İsra 88)

Derviş uçmaz, müritleri uçurur. Muhammet dönemindeki mucizesizlik Muhammet'ten sonra çığ gibi mucizeler yarattı, iki cihan Muhammet'in yüzü suyu hürmetine yaratıldığına göre Muhammet de mucizesiz olamazdı. Musa'nın ejder olan asası, İsa'nin ölüleri dirilten soluğu vardı. Muhammet'in bunları aşması gerekirdi.
Muhammet'in Mescid-i Aksa düşü, dallı budaklı bir miraç harikası oldu. Muhammet Burak adlı kanatlı ata binmişti. Cebrail'in kılavuzluğu ile kat kat göklere çıkmıştı. Her katta bir peygamberle görüşmüştü. Hele Musa, İslam

ümmetini elli namazdan kurtarmak için Muhammet'i üç, dört kez Tanrı ile pazarlığa yollamıştı. Miraç bir mucizeler mucizesi olarak gelişmiş, Musa'nın asasını, İsa'nın soluğunu çok gerilerde bırakmıştı.
İslam söylencelerinde mucize salt miraçla da bitmez. Süleyman Çelebi, Mevlüt adlı yazınsal yapıtında, daha doğarken Muhammet'e mucizeler göstermeye başlar. Annesi, Muhammet'i doğuracağı sırada, melekler nurdan yataklar sererler, ak kuşlar muştucu gelirler. Oysa öbür peygamberler ancak peygamber olduktan sqnra mucizeler başlar!
Sonuçta dinler ne peygamberlerin buyruk ve uygulamalarında, ne de kitaplarda kalır. Dinler daha çok halkın yüreğinde gelişir. Halk onu can kafesinde büyütür, uçurur. Salt peygambere değil, sevdiği saydığı kişiye de olağanüstülük yarattırır.
Böylece Ahmet Yesevi öğretisinin de doğrudan İslamlık olduğu vurgulanmak istenir. Söylencesel soyağacına göre, Türkistan'ın Sayram kentinde Hazreti Ali soyundan Şeyh İbrahim adlı bir şeyh vardır. Şeyh ölünce, kızı Gevher Şehnaz ile, yedi yaşındaki oğlu Ahmet kalır. Ahmet, küçük yaştan beri yaşı ile uyuşmayan olağanüstü durumlar gösterir. Hızır ona kılavuzluk eder. Yedi yaşında yetim kalınca manevi bir baba yanında eğitim görür. Bu Şeyh Baba Arslan'dır. Kendisi ashabın ileri gelenlerindendir. Muhammet'in manevi göstergesi ile Sayram' a gelip Ahmed'i irşad eylemiştir. Yine söylencelere göre iki ya da yedi yüzyıl yaşar.
Onun Ahmet Yesevi'yi aydınlatma ile görevlendirilmesi manevi bir göstergeye dayanır. Muhammet'in savaşlarından birinde, ashab aç kalıp onun katına gelir. Biraz yiyecek dilerler. Muhammed'in duası üzerine Cebrail cennetten bir tabak hurma getirir. Ne ki, o hurmalardan biri yere düşer. Cebrail, "Bu sizin ümmetinizden Ahmet Yesevi adlı birinin kısmetidir" der. Muhammet ashabtan birini bu hurmayı Ahmet Yesevi'ye ulaştırmakla görevlendirmek ister. Bu görevi kimse almaz. Muhammet, hurmayı Arslan Baba'nın ağzına atar. Ahmet Yesevi'yi nasıl bulacağını anlatır. Onun eğitimi ile uğraşmasını buyurur. Bunun üzerine Arslan Baba Sayram'a (ya da Yesi'ye) gelir. Üzerine aldığı görevi yerine getirir ve ertesi yıl ölür. Huriler ipek donundan kefen biçer. Yetmiş bin melek ağlaya ağlaya cennete yolcu eder.
Yesevi'nin bundan sonraki yaşamı da olağanüstülüklerle dolu. Bu dingin, sessiz küçük çocuğun ünü gün geçtikçe Türkistan'a yayılıyor. Günlerden bir gün, hükümdar o bölgedeki, Karaçuk dağında avlanamadığı için dağı kaldırmak istiyor. Bütün evliyaları dağı yerinden kaldırmakla

görevlendiriyor. Ancak evliyaların gücü dağı kaldırmaya yetmiyor. Küçük Ahmet'i çağırmadıklarını anımsıyorlar. Ahmet'i çağırıyorlar. Ahmet bu evliyalar toplantısına bir ekmek ile geliyor. Ekmeği o toplulukta bulunanlara bölüyor. Evliya ve padişahın adamlarından 99.000 kişi bulunuyor. Ekmek tümüne yetiyor. Bu keramet üzerine Ahmet'in büyüklüğüne inanıyorlar. Ve Ahmet'in duası üzerine gökten bir yağmur boşanıyor. Karaçuk dağı ortadan kalkıyor. Yerinde Karaçuk ilçesi doğuyor.
Hikmetlere Yesevi'nin yedi yaşından sonraki yaşamından kesitler serpiştirilmiştir. Yine bu gizemli dörtlüklerinde Budist rahiplerin çocuklukta başlayan eğitim evreleri sayılır. Bu dörtlükler Budist ilahilerde olduğu gibidir. Ahmet'in yaşam serüveni yedi yaşında, Arslan Baba'nın eğitimine girmesi ile başlar. Arslan Baba gizemli bir buyrukla çocuğun eğitimini üstlenir. Bu belki Muhammet'in emanetidir. Aydınlanma simgesidir. Hurmanın Ahmet Yesevi'ye dört yüz yıl sonra ulaşmasının gizemidir. Arslan Baba, bu gizemi perdeler, saklar. "Bir sır görüp perde ile büküp örtmüştür." hikmetlerde bundan sonraki dönemde Ahmet Yesevi, garip gibi yaşar. Yoksullara hizmet eder. Günlük yaşamın tutkularından kaçar. Zor konularda kan yutarak eğitim görür. On ikisinde gizem perdesi aralanır. On dördünde toprak gibi alçakgönüllü olur. On sekizinde sevi dolusunu (aşk badesini) kanıncaya dek içer, kanatlanıp uçar. Yirmi ikisinde Tanrı katına ulaşır. Yirmi üç, yirmi beşinde Haktan ırak düşer. Bu yıllar Yesevi' nin yaşamının suçluluk yıllarıdır. Bundan pişmanlık duyar, nefret eder. Ölüsünün taşlanmasını, sürüklenip çukura atılmasını ister. Deyişlerde şu suçluluk dizeleri vardır:

Ben yirmi dörde, girdim,Hak'tan ırak,

Cenazemin ardından taşlar atın!
Ayağımdan tutup sürün, çukura itin!

Arslan Baba'nın ölümünden sonra, mürşidin ruhu, Ahmet Yesevi'ye gurbet acısı çekmesini ister. "Babam ruhu saldı beni bu gurbete" diye dizeye yansır. Peygamberin Muna yokuşunda Medinelilerden sığınma hakkı isteyip vatanına göçtüğü gibi Ahmet Yesevi'de dağları aşıp gurbetçi olmuştur. Ahmet Yesevi Buhara'ya göçmüştür. Buhara'yı o dönemde Hakani Türk soyunun batı kolu yönetir. İslamlığın önemli kültür mer-kezlerindendir. Hakani yazını ve uygarlığı ise, altın çağını yaşar. Büyük sanat ürünleri, yazın ürünleri yaratılır. Buhara görkemli camileri, yapı örnekleri ile Doğu

geçmişinde özlenen yerlerden biridir. Aynı zamanda Sünni İslam öğretisinin merkezidir.
O sırada Merv'de İslam bilgini Yusuf Hemedani yaşamaktadır. Merv Selçukluların başkentidir. Yesevi Türkçe bilmeyen Hemedani'nin öğreti okuluna bağlanır. Yusuf Hemedani, peygamberlerin yaşamını tek kurtuluş yolu olarak tanımıştır. Yoksulluk içinde yaşar, günlük yemeğini bile yoksullara dağıtır. Hakanların çevresinden kaçar. Kendisine tümüyle dinsel bilimlere vermiştir. Selman-ı Farisi'nin kılıcını ve sarığını saklar. Doğum yeri olan Hemedan'ı çok özlemesine karşın, dönmez. Orta Asya halkına İslamı öğreterek yaşamını sürdürür. Ahmet Yesevi, Yusuf Hemedani'nin üçüncü halifesi olarak, Buhara'da onun postuna oturacaktır. Bu olay, yaklaşık 1140'ta olmalıdır. Yesevi'nin ölümü ise 1166'tadır. Böylece Yesevi yaşamının uzun bir bölümünü Buhara'da geçirmiş olmalıdır. "Doğduğum yer o mübarek Türkistan" dediği, iline vatanına ve mürşidinin ak türbesine özlem içindedir. Arslan Baba'nın gizemli buyruğu ile en sonunda Ahmet Yesevi Türkistan'a dönecektir. Gizemli deyişlerde bu olay şöyle anlatılır:
Arzularım, ben kardeşlik ilini
Ulu Babamın kutsal ak türbesini
Türkistan'a döndüğü zaman Ahmet Yesevi çoktan ermiş, manevi kılıçla, nefsini kurban etmiş, "fena-fillah" katını aşmış, yaşlı bir "eren"dir.
Kudret ile Hak'tan bize buyruk oldu,
Dipsiz deniz içine yalnız düştüm, dostlar
O denize kadir rabbim buyurdu
Allah'a hamd olsun, sağ esen geçtim, dostlar

Yaşım ilerledi, ömrüm tükendi, göğe uçtum
Bağrım taştı, aklım şaştı, yere düştüm
Şeytani nefis tutkuyla çok vuruştum
Sabır ve rıza makamlarını aştım, dostlar.

Dokuzumda toz gibi savruldum, tükenmedim,
On yaşımda sağ yanıma dolanmadım,
On birimde kendi nefsimi zabtettim
Fark ve rıza makamlarını geçtim dostlar.

On ikimde bütün ruhlar söz söyledi,
Huriler karşı gelip bana selam verdi,

Sır şerbetini saki olup bana sundu
Onu alıp edep ile içtim dostlar

On üçümde dalgıç olup, deryaya daldım
Marifetin cevherini sırdan derdim
Mumunu görüp pervane gibi kendimi vurdum
Kendimden geçip, aklım gitti, şaştım, dostlar.

On dördümde toprak gibi, hakirlik çektim
Hu Hu deyip gözyaşımla geceleri kattım
Bin altınlık kıymetini bire sattım,
Ondan sonra kanat çırpıp uçtum dostlar.

On beşimde dergahına dönüp geldim,
Günah ile yaptığım her işi alıp geldim,
Tövbe edip Hakka boyun sunup geldim,
Tövbe edip günahlardan kaçtım dostlar

Cebrail vahiy getirdi hak resula
Ayet indi zikret diye cüz ve küle
Hızır Baba'm beni saldı işte bu yola
Ondan sonra derya olup taştım, dostlar

Şeriatın bostanında dolaşıp durdum
Tarikatın gülzarında gezinip durdum
Tarikatın pazarında uçup durdum
Marifetin döşeğini açtım dostlar

Elest şarabını pir-i mugan dosyasına verdi
Içiverdim miktarımca koyuverdi
Kul Hace Ahmet içim dışım yanıverdi
Taliplere inci cevher saçtım dostlar

Nefsini kılıçla parçalaması olayı, belki Yesevi söylencelerinde geçen, bir evreyi vurgulamak içindir. Söylenceye göre, Yesevi, oğluna Peygamberin ölen oğlu İbrahim'in adını verir. Muhammet'in yaşamını örnek aldığı için, evlat acısını bile tatmak ister. Yesi yakınlarındaki Oğuzların Savran kenti

halkı Yesevi'nin bu dileğini duyar. Yesevi'nin oğlunun başını kılıçla kesip önüne getirler. Yesevi bu zulmü de iyilikle karşılar. Yaratılış gününde, insanlar "bela" diye Tanrının varlığını inkar etmişlerdir. Oysa Ahmet Yesevi'nin ruhu, yaratılış nedeni olarak, acıya razı olur, boyun eğer.

Çin'de yaşayan Salarlar arasında bir söylence anlatılır. Salarlar Oğuzların 24 boyundan Salurlardan gelirler. Söylenceye göre, Salur uruğu Akman ve Karaman diye kardeş iki boydan oluşur. Karamanlar ile Akmanlar Ahmet Yesevi'nin oğlunu öldürürler. Ahmet Yesevi onlara kargış verir. Bunun üzerine Salurlar Türkmenistan'da yaşayamaz olurlar. Topraklarını bırakıp Çin'e göçerler.

Ahmet Yesevi böylece, çocukluğundan başlayarak Hz. Muhammet'in sünnetlerine bağlı kalır. Peygamberin öldüğü 63 yaşına gelince, Mustafa'nın yasını tutmak için ölmek ister, diri iken mezara girer. Yer altının karanlıklarında Mustafa'nın ümmetini karşılar. Tüm yaşamını bu çile evinde geçirir. Yaşamı boyunca bir çok keramet ve mucizat gösterir. Ölümünden sonra da kerametleri sürer. Nitekim Timur Han'ın Yesevi türbesini yaptırması da şeyhin ölümünden sonra gösterdiği bir kerametine dayanır.

Timur Buhara'ya giderken Türkistan'a uğrar. Ahmet Yesevi Timur'un düşüne girer. Ahmet Yesevi, düşünde Timur'a "Ey yiğit ivedi Buhara'ya git. Ordaki hanın ölümü senin elinden. Senin başından çok şey geçse gerektir. Tüm Buhara halkı da seni bekliyor." der. Ertesi gün Timur düşten uyandığında Türkistan beyini çağırtır. Ahmet Yesevi'nin mezarına görkemli bir türbe kondurmasını buyurur.

Yesevi, gizemci görüşlerini uygun bir zamanda ve ortamda yaymaya başlar. O çağda Asya İslam çevrelerinin her yanında tarikatlar yükselir. Doğu Türkistan ve Yedi-Su çevresi güçlü biçimde İslamlaşma sürecine girmiştir. Ahmet Yesevi bu elverişli ortamda Türkistan göçebe insanı arasında büyük saygınlık kazanır. Çevresinde toplananlar İslamlığa yeni girmiş köylü ya da göçebe Türkmenlerdir. Bu nedenle onlara anlayabilecekleri bir dil ile seslenmesi gerekir. Türk halk yazınından aldığı nazım biçimleri; hece ölçüsü ve duru dil ile gizemci şiirler yazar. Halk bunları gelişigüzel şiirden ayırmak için Hikmet diye adlandırır. Bu şiirlerden bir bölümü günümüze değin gelir. Ancak Hikmetlerin Yesevi'nin olup olmadığı kesin bilinmez. Bunlar Asya'da Nakşibendi tarikatının kuruluşundan, hatta 15. yüzyılda Osmanlı ülkesine yayılmasından sonra yazıya geçirilmişlerdir. Bu nedenle Ahmet Yesevi'yi tümüyle Nakşibendi görüşüne uygun bir biçimde tanıtırlar. Nakşibendilik Türkleri kolayca çevresine alabilmek için Yesevilikle kimi bağlar kurma

gereksinimini duymuştur. Oysa Ahmet Yesevi konusunda Babaö, Haydarö ve Alevilerin söylenceleri daha doğru ve tarihsel gerçeklere yakındır.
Yesevi yayılmasını genellikle göçebe ve köylü bozkır Türklerine yöneltmiştir. Argu, Harezm, Fergane yöresi, Yesevi ilkelerinin yayılma alanı olmuştur. Bu bölgede, 11-12. yüzyıllarda Türklerle İranlı halklar yaşar. Türkler, Mazdeizm, Mogoç, Mani gibi dinlere inanırlar. Yesevilik bu alanda, yayılma ilkelerini çevre koşullarına uyarlar. Sözgelimi Hikmetlerde "Pir Mugan" deyimi geçer. Bu deyim açıkça, Batı Türkistan'daki Mogoç inancının kalıntısıdır. Yesevilikte yer altında çile doldurma geleneği vardır. Bu töre, nefsine egemen olma gibi bir yaşam anlayışından kaynaklanır. Bu benzeri etkiler, Türklere Budizm'den geçmiştir. Yesevi'nin yaşadığı dönemde, Balasagun'a Budist Karahitaylar egemendir. Budizm yeniden canlanmıştır. Hikmetlerdeki kimi terimler, Budist Türk metinlerinde de geçer. Sözgelimi "eren" terimi bunlardandır.
Yesevi dervişlerinde baş yülüme geleneği vardır. Bu da kökende Budist rahiplerin baş yülüme inancına dayanır. Yine Hikmetlerdeki kimi simgeler, benzetmeler, süslerde, açıkça Budist yazınının etkisi görülür. Yesevi'nin yaşam evrelerini sıralayan Hikmetler, Budist ilahileri anımsatır. Uygur ilahilerin "sakınçlıg yiti kılıç" diye bir kavram geçer. Günümüz Türkçesine "tartışmanın, düşünmenin keskin kılıcı" diye çevirebileceğimiz bu kavram, Hikmetlerde "Batın Tığı" deyimi ile anlatılır.
Tüm araştırmacılar Yeseviliğin Türk törelerinden doğduğu konusunda birleşirler. Fuat Köprülü'ye göre Yesevilikteki "biçki" zikri, şaman törenlerindeki davulun yankısıdır.
Yesevilikte, Kurban kanını gömme inancı vardır. Bu ise Kagnılı Türklerindeki Tanrı kurbanı törenlerine dayanır.
Yesevi törenlerinde dinsel oyun vardır. Alevilikteki Semah, Mevlevilikteki Sema oyunlarının dedesi diyebileceğimiz bu oyun da çok eskilere dayanır. Gerçi raks ile birçok eski dinde karşılaşılır. Nitekim Türk olmayan gizemcilerde de raks bulunur. Ancak Tabgaç ve Göktürk dönemi şaman törenlerinde belirgin biçimde ivedi dönüşlere dayanan bu oyun saptanır. 6-9. yüzyıl arasında dinsel törenlerin en özgün özelliklerinden biri bu oyunlardır. Böylece semahların ilk izleri belirgin biçimde ortadadır. Budist dönemde döne döne oynanan bu dinsel dönüşler, "göksel oyun" (tengirdem oyun) adı ile sürer.
Kendinden geçip dünyayı unutma, kadeh çizimi ile anlatılır. Bu inanç gizemcilikte olduğu gibi sürer. Türkler arasında özellikle "ant içme" törenini

karşılar. 922 yılında İslamı seçen Bulgar Türkleri hanı Almuş, halifeyi anarak , İskit, Hun ve Türk töresi üzerine "sucu" baş şarabı kadehi ile ant içer. İbni Fadlan, içki ile yapılan böyle bir ant törenine karşı çıkar. Bunun üzerine Bulgarlar bal şarabının henüz olgunlaşmadığını söylerler. Hızır ise Ahmet Yesevi'ye kadeh sunar. Kadeh içinde yeşim taşından yapılmış, ölümsüzlük iksiri vardır. Türkçe adı ile bu "tirilik suyu", bengisu'dur. Bu inanç ile büyük olasılıkla Taoizme dayanır.
Hikmetlerde dünyayı unutma dolusu sunan kişilerden biri de Pir Mugan'dır. Pir Mugan, kimileyin İslam Peygamberi, kimileyin, Hızır, kimileyin Satuk Buğra Handır.
Yesevi, Yusuf Has Hacib'de olduğu gibi her şeyden önce İslamdır. Bu bağlamda Tanrı ile insan arasındaki buluşmayı sağlayan bir eren-ozandır. Çevresini, bozkırlarda at koşturan, savaşan, destan dinleyen coşkun ruhlu, yiğit yarı göçebe Türklerle kuşatmıştır. Bu ortamda Hikmetler bu insanların ruhuna seslenecektir. Bu dörtlükleri söyleyen "eren-ozan" şanlı bir manevi gazi olarak belirecektir. Soyut düşünceler, kavramlar yalın bir Türkçe ile anlatılacaktır. Eren-Ozanın böylece gizeme bürünen sesi, bozkır Türkleri ile birlikte Orta Asya kültürünün yankısı olarak İslami huşu içinde , Tanrıya yakarış, peygambere bağlılık okur. Türk halk ruhunun bu İslamlık anlayışı, Yunus Emre ile birlikte Alevi deyişlerini muştular.
Yesevilik göçebe Türkler çevresinde, eski Türk boy, gelenek ve töreleri ile paganizminin kalıntıları ile karışmıştır. Kadın ile erkeklerin bir arada bulunması göçebe Türk yaşamının bir gereğidir. Yesevi meclislerinde kadın ve erkekler bir arada bulunur. Yesevi tarikatında zikir biçimi ise tümüyle Türk paganizminden alınır. Kısa sürede Türkmen boylarının yaşam ve düşünce biçimlerine uyar. Baba, ata ya da dede adı verilen Yesevi dervişleri İslam inançlarını yüzeysel ve yalın bir biçimde yorumlayıp yandaşlarına sunarlar. Tüm bu konumu içinde Yeseviliği Sünni bir tarikat saymak olası değildir. Kentlerde Yesevilik daha çok Sünnilik yönünde gelişir ve Nakşibendiliği doğurur. Köylü ve göçebeler arasında ise yukarda anlattığımız biçimde yayılır. Yesevilik bozkırlarda hiç bir biçimde Vahdeti Vücut düşününün derin ve karmaşık düşünceleriyle bağdaşmaz. Göçebe Türkmen çevrelerine uyar. Bir halk gizemciliği durumuna gelir.
Yesevi dervişlerinin Anadolu'ya ilk gelişleri 13. yüzyıldadır. Yoğun biçimde Cengiz ordularının önünden kaçıp Anadolu'ya sığınırlar. Ahmet Yesevi ile ilgili tüm töre ve sözlü gelenekleri de birlikte getirirler. Onun ve halifelerinin gizemci düşüncelerini yine aynı yalınlıkla öğretirler. Bu sözlü gelenekler

aracılığı ile "kuş donuna girmek, taşları ve kayaları harekete getirmek, ejderha öldürmek" gibi daha sonraki dönemlerde Anadolu'da kaleme alınan söylencelerde ortaya çıkacak öğeler yayılır. Anadolu'da gezen bu babalar, .atalar, dedeler eski Kamozanlara büyük benzerlik gösterirler. Eski söylencelerin koruyuculuğunu yaparlar. Aynı zamanda büyücü, ozan, doktor ve din adamı işlevindedirler. 13.Yüzyıldan sonra Anadolu'da Alevi tarikatlerinin doğuşuna neden olurlar.

Yesevilik 15.yüzyılda Horasan'da Nakşibendiliğin ilerlemesi ile önemini yitirir. 17. yüzyılda ise Nakşibendiliğin içinde tümden erir.

Türkistan'ın büyük Şeyhi'ni değişik tarikatlar ulu sayıyor. Bu doğal, ne ki, bu tarikatlar arasında büyük görüş ayrılıkları var. Yesevilikten kaynaklandığını söyleyen iki inanç yolu olarak Alevilik ve Nakşibendilik gösterilir. Karşıt düşünceleri savunan iki tarikatın birden aynı kaynaktan geldiğini ileri sürmesi ilk bakışta şaşırtıcı gözüküyor. Nakşilik katı Sünni bir tarikat. Alevilik ise Batıni.

Hoca Ahmet Yesevi'nin Divanından bunu çıkarmak olanaklı değil. Çünkü Divan çok sonraları yazıya geçmiş. Divan' daki tüm hikmetlerden hangisinin onun olduğunu kestirmek olanaklı değil. Düşünceler de öyle. Doğrudan Ahmet Yesevi' den kalmış belge yok. Sonradan kalan belgelerse çok tartışmalı, iki tarikat arasındaki ortak noktaları ve koşutlukları aramak böylece bir bütünlemeye gitmek en kestirme çözüm.

Ancak Nakşiliğin de Aleviliğin de oluşumu ve gelişimleri epeyce zaman alıyor. Nakşilik 14.Yüzyılda Maveraünnehr'in sünni kesimlerinde yerleşip kök salıyor. Bu bölgeler kentlerdir. Büyük kültür merkezleridir. Oysa Alevilik sürekli göçebeler arasında kalıyor. Ve bakıyoruz ki, Nakşibendilik gelişmiş bir tarikat olarak üst düzeylere tırmanıyor. Devlet katmanından önemli kişileri yapısına çekiyor. Sözgelimi Ali Şir Nevai gibi büyük bir devlet adamı, yazarı Nakşibendilik içinde görüyoruz. Şeriat kuralları ile işleniyor. Geniş olanaklarla besleniyor. Bunca gelişmenin yanında dinler için doğal süreci yaşıyor: Gericileşiyor. Nitekim aynı süreci daha sonra Aleviliğin bölünmesinde izleriz. Bektaşilikte Kızılbaşlık yakın bir dönemde kopmalarına karşılık birbirine aykırı yolları izlemeye koyulacaklardır.

Yine söylenceye göre Anadolu'ya bir dizi evliya yolluyor. Rumu irşad etmelerini buyuruyor. Günümüzde Anadolu Alevilerinin üstad saydıkları evliyalara söylenceye göre bu Ahmet Yesevi'nin Ruma yolladığı kişiler, içlerinden kimilerinin adları pek ünlü. Hacı Bektaş Veli ise Pirler piri sayılıyor. Zaman çarkı içinde adları geri plana atılmış döneminin ünlüleri

var. Gerçekte onlar, dönemlerinde Hacı Bektaş'tan daha üstün konumdalar. Ve kimi belgelere göre Hacı Bektaş onların müridi sayılıyor. Döneminin en üst düzeyde Alevi dedesi sayılan kişisi Dede Kargın.
Kargın adı, Oğuz Hanın altı oğlundan Bozoklu kolunu oluşturan Yıldız Han boyuna bağlanır. Afşar, Beydilli, Kınık, Kargın oymaklarından birinin adıdır. Oğuzlar toplam yirmi dört boydan oluşur. Yirmi dört boydan biri. Her boyun birer damgası ve av kuşu vardır. Divan'da her nedense Kargın boyunun adı geçmez, damgası verilmez. Kargın'ın totemi (av kuşu) Tavşancıl'dır. Tavşancıl bir kartal türüdür. Tavşan avlayarak yaşar.
Dede Kargın 13.yüzyıl başlarında Elbistan yöresinde yaşamış bir Türkmen dervişidir. Kendi müritleriyle Anadolu' ya gelip yerleştirmiştir. Zamanla büyük ün kazanır. Birçok mürit edinir. Dönemin sultanı onun yeteneklerini görüp dostluk kurar. Kendisine 17 köyü vakıf olarak veriyor. Dede Kargın yıllar boyu burda düşüncelerini yayıyor. Müritlerini artırıyor. Baba İlyas da dahil, Rum'a giden dört yüz halifesi oluyor. Dede Kargın kendi halifeleri arasında Hacı Mihman, Bağdın Hacı, Şeyh Osman ve Ayna Dola adlarında dört kişi seçiyor. Baba İlyas'ın buyruğuna veriyor. Onları Rum'u irşad etmek üzere görevlendiriyor. Rum diyarına gelen Baba İlyas, yanındaki dört halifeyi çeşitli yerlere yolluyor. Yerleşmelerini sağlıyor.
Hacı Bektaş Rum diyarında Zülkadir iline gelmeden önce Elbistan'da kalır. Hacı Bektaş'ın, İbrahim Hacı adında bir müridi vardır. Hacı Bektaş ona geyik derisinden yapılma bir başlık verir. Onun ölümünden sonra bu başlık, oğulları ile Dede Kargın müritleri arasında bir anlaşmazlığa neden olur. Onlar da aynı tür başlıklar kullanırlar. Çekişme sonucu yalnız Dede Kargın müritleri başlığı kendileri giyebileceklerini kabul ettirirler. Çünkü bu başlık onların tarikatının göstergesidir.134
Bu olay Velayetname'de şöyle anlatılır:

Hacı Bektaş Veli önce Rum'a geldikleri vakit, Bozok canibinden gider iken, yol üzerinde Dulkadirli'den Türkmen içinde bir çoban koyun güdüyordu. Hazreti Hünkâr'ın kokusunu alan koyuncuklar birbiri ardına kümelenip ardına düştüler. Çoban ise önce koyunların önüne geçti. Yanına dönderdi. Öbür yanındaki koyunlar Hünkar'ın ardına düşüp gitmeye başladı. Çoban ne ölçüde çaba gösterdiyse de koyunları döndüremedi. Ve sonra aklına geldi ki, bu koyunların gösterdiği işaretler boş değildir. Ola ki, yoldan giden kimse ermişlerden, erenlerdendir. Bir koyun kadar aklım yok mu ki, eline ayağına

düşmeyeyim. Belki bana bir kez bakar, himmet eder dedi. Koyunu bırakıp koştu. Ulu Hünkarın ardından yetişip elini öptü. Ayaklarına yüz sürdü.
"Ey gerçek erenler" diye seslendi. "Bana da lütuf eyle, safa nazar eyle" dedi.
Bunun üzerine Hünkar bir yere oturdu:
Adın nedir söyle bakalım dedi. Çoban:
Adım İbrahim Hacı'dır diye karşılık verdi.
Ulu Hünkar başındakini çıkardı. Söylendiğine göre İbrahim Hacı'nın başında Geyik derisinden börkü vardı. Hünkâr'ın önüne koydu. Hazreti Hünkar mücerret tekbirini edip başına giydirdi. Ve de gözlerini sıvadı. Sırtını tapışladı. Erenlerin nazarı kimyadır. Kara toprağa nazar etse altın olur. O zaman İbrahim Hacı nasibini aldı. Tüm utançları yüceldi. Erenler katına ayak bastı. Ve de Hünkar şöyle buyurdu:
Yürü, öyle ki, sana Bozok ve Üçok'u yurt verdik. Etmeklik olsun ve o koyuncuklar da seninle birlikte varsınlar.
Sonra (Hacı İbrahim) o vilayete vardı. Nice ilginç ve değişik ermişlik, keramet gösterdi. Dulkadirli arasında adını Hacı İbrahim diye çağırttı. Hünkar'ın gösterdiği gibi Bozok ile Üçok kendisinin etmeği oldu. Ayağına taş dokunan "ya Hacı İbrahim" diye çağırdı. Ve de bir zamana değin bu adla ünlüdür.
Yaşamı boyu Hz.Hünkar'ın kendisine giydirdiği geyik derisini başından çıkarmadı. Ölmeden kendisi de müritlerine geyik derisi başlık giydirdi. Kendileri bu dünyadan göçtükten sonra Dede Kargın oğulları geldiler. Hacı İbrahim oğullarına şöyle dediler:
Bu geyik derisi Taç Dede Kargın sultanındır, siz bunu ner-den aldınız? Onlar:
Atamız Hacı'ya, Hazreti Hünkar Hacı Bektaş Veli nazar etmiştir. Bizim meşrebimiz ondandır dediler. Dede Kargın oğulları:
Bektaşilerin tacı, elifi ve hüseynîdir. Geyik derisi taç ünlü ceddimiz Dede Kargın'ındır diye karşılık verdiler.
Arada çok tartışma oldu. Sonuçta çaresiz kaldılar. Giydikleri geyik derisini Dede Kargınlara tapşırdılar. Kesinlikle saptanmıştır ki, Hacı İbrahim'in ilk meşrebi Hünkar Hacı Bektaş Veli'dendir.

Hacı Bektaş ve müritlerinin yaşamları düşlerle süslenir. Eski Türk motifleri bunların desenlerini oluşturur. Sözgelimi, Hacı Bektaş Veli'nin Bozgeyikli ile ilişkisi böyle bir söylence ile süslüdür. Bozgeyikli sanı ile ünlü ermiş, Emir Sultan'dır.

Hacı Bektaş Veli, darı çeci üstünde namaz kılarken, darının içinden bir darı artar. Bu darı Emir Sultan olur. Hacı Bektaş Veli Urum erenlerinin nasiplerini dağıtırken, yatıp kalkar dua eder. Sonra bir yattığında, aklına Hacı Bektaş'tan nasip istemek gelir. Hacı Bektaş Veli'ye:
-Şu çevgeni sen mi atarsın, ben mi atayım, der.
Hacı Bektaş Veli Sultan "destur" deyip çevgeni atarken:
-Erciyes tut...der.
Çevgen Erciyes'e takılır. Bir bölümü kırılır. Kalanı Suriye'de Beşir denen yere düşer. Orda Mevaliler aşireti yaşar. Aşiret bir çevgenin yurtlarına düştüğünü görünce kaldırmak ister. Ancak kaldıramazlar. Bir süre sonra Emir Sultan çevgeni aramaya gelir. Çevgeni kaldırır. Böylece çevgenin kendisinin olduğunu da kanıtlamış olur.

Emir Sultan da post sahibidir. Ne ki sonradan Hacı Bektaş ocağından kopuyor.
Alevilik içinde Eski Türk inançları, Müslüman giysisine bürünerek yaşamını sürdürür. Sözgelimi Orta Asya kökenli yolkardeşliği kurumu, Musahiplik adı altında İslami bir görüntü kazanır. Ancak musahiplik ya da yolkardeşliği kurumu, Arap ülkelerinde bulunmaz. Yalnız Aleviliğe özgüdür. Yolkardeşliğinin kimi izleri ile Orta Asya'da karşılaşılır. Divan-ü Lugat-it Türk'te "biste" diye bir sözcük geçer. Sözcük Sogutçadır. Bu sözcük esnaf kardeşliğini karşılar. Soğurlar İç-Asya'nın en eski tüccar halklarındandır. Hint-Avrupa kökenli olup Parslara yakındır. Esnaf arasında dayanışmayı sağlayan bu kurum Türkler arasında yayılır. Samanlık içinde dinsel bir işlev kazanır. Türklerin Anadolu'ya yayılmaları sırasında savaşçı gaziler aracılığı ile Anadolu'ya taşınır. Savaşçı gaziler arasında sonradan kazanılan kardeşlik kurumu olarak işlevini sürdürür. Daha sonra Ahilikte esnaf, usta dayanışması biçiminde yaşar. Alevilikte ise dinsel işlevi ile ayakta kalır. Aleviliğe Ahilik üzerinden geçmesi söz konusudur. Çünkü Ahilerin piri Ahi Evran ile Şeyh Edibali yolkardeşidir. Hacı Bektaş dergahı aracılığı ile Aleviliğe girmiş olabilir. Ancak Alevilik doğrudan eski dinin bu kurumunu sürdürebilir.
Bütün tarikatlarda olduğu gibi, Ahilerin Muhammet'e ve onun soyuna saygıları sonsuzdur. Ali'ye yürekten bağlılardır. Füttühatname adlı gizli dinsel törenlerinde Ali'nin baş olduğunu kabul ederler. İbni Batuta, Ahilerin sosyal ve ve ekonomik örgütlenmesinden büyük saygı ve heyecanla söz eder.

Ahiler Anadolu'yu türkleştirmek için gerekli sosyal ve ekonomik varlığa dayanma gereksinimini çok önceden sezmişlerdir. Kooperatifçiliğin ilk büyük örneğini verirler. Tarım ve sanayinin bütün dallarında pir, nakip, yiğitbaş, usta, zırak gibi emek ve alınteri düzeni olan loncada birleşirler. Bugünkü sendikacılığın gerçekleşmiş amaçları orada çözüme bağlanır. Selçukluların en görkemli dönemlerinde bile, Ahiler kentlerin yönetimini ellerine alacak ölçüde, etkinlik gösterirler. Böylelikle Türkçülük ve Bektaşiliğin çıkışında, birer manevi kaynak olurlar. Ahilikte, yiğitçe yardımseverlik ve soylu insanlığın yol yordamı Türkçe olarak ortaya konur. Esnaf ve zenaatçı örgütlerinin uyması gereken kuralları Fütüvvetname adlı bir eserde toplanır. Ahi fütüvvet erenlerinin 16 inanç kuralı, Bektaşi meydanlarınında temel ilkeleri olur. 135

Karahanlılarda Müslüman olduktan sonra da Türkler arasında eski inanaçlar yaşar. Zerdüşt, Mani, Buda, Şaman, Hıristiyan inançları yeni dinde kendilerine yer açarlar. Eskiden kalan, gelenek, inanç ve görenekler kimi dinsel tapınmalarda yaşama ortamı bulurlar. Sözgelimi, Doğu Türkistan'da Buda manastırı olarak kullanılmış bir mağara Ashab-ı kef mağarası olarak kutsal bir ziyaret yerine dönüşür. Belh'te Budist Bermekoğullarının Nevbahar manastırı Hz. Ali'nin mezarı sayılarak günümüzde de ziyaret yeridir. Kökende Bermekoğullarının İslamı kabulleri de oldukça sancılı olmuştur. Muaviye döneminde bu manastır yıkılmıştır. İslama girdikten sonra da eski inançlarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu tapınak daha sonra yeniden onarılmıştır. Nitekim, Bermekoğulları da kendilerini Arap soyuna bağlamayı unutmamışlardır.136

Türkistan'ın dağlık yerlerindeki Buda yontusuna Senk Hoca diye saygı gösterilir.137

Yatırlara mum yakmak Hıristiyanlıktan kalır. Muskalar nazar boncukları takmak Budizm'den, kimi ağaçları, pınarları kutlu sayıp buralardan medet ummak, yatırlara bez bağlamak İslam öncesi dinlerden kalır.138

Toharistan'daki Sasani prensi Firuz'un Şii söylencelerindeki Hz.Ali ile bağlantısı ilginçtir. Söylenceye göre, Firuz'un kızı Şahribanu, Hz.Hüseyin ile evlenmiştir. Böylece Hz. Hüseyin'den sonra gelenler, hem Peygamber hem de İran imparatoru soyuna bağlanmış olurlar.

Böylece iç Asya'dan Anadolu topraklarına uzanan geniş alanda eski dinlerin kalıntıları sürer. Şamanist gelenekler yaşar, iç Asya'da şu yakın dönemlere yapılan incelemelerde, şamanlığın İslam görüntüsü altında yaşamını sürdürüşüne tanık olunur. Doğu Türkistanlı bakıcılar pir olarak Fatma anayı

tanırlar. Sözde, Fatma anaya bu sanatı Cebrail öğretmiştir. Oysa yaptıkları bu iş tümüyle şamanist inanca dayanır. Kendileri Müslüman olmalarına karşın, lonca oluşturmuşlardır. Tüzük olarak bir kitapçık yazmışlardır. Bu kitapçığa "Peri hanlık risalesi" adını vermişlerdir. Bu ad, Budizmdeki Burhan adının kitaba uyarlamasıdır. Burhan'ı 'peri okuyan' biçimine sokmuşlardır. Sözde buna İslam görüntüsü vermişlerdir.
Yakut oyunları tören ve ayinlerinde Müslüman sayılan şamanlar "işe başladım bismillah" diyorlar. Altaylı kamlar Tanrıları yerine peygamber ve İslam azizlerini söylerler. Zaman ve çevrenin gereklerine uyarak eski Tanrılarını atmışlardır. Bunların yerine peygamber ve velileri sokmakla yetinirler. Böylece sanatlarını yaşatırlar. Bunların parlak törenleri, kimi kendinden geçtiklerinde yaptıkları harikalar, cahil halk için üfürükçü hocalardan daha çekicidir. Kökende üfürükçülük de samanlığın kalıntısıdır. Ancak zorla İslam kılığına girmeye uğraştığı için güdük kalmıştır. Samanlığın gerçek temsilciliği bulunduğu yerlerde üfürükçülük tutunamıyor. Doğu ve Batı Türkistan Müslümanları arasında eski şamanlığın kalıntıları yaşıyor.
Mezarlara ve ağaçlara paçavra bağlama en ilkel şaman geleneklerinden biri. Bu gelenek tüm Müslüman Türklerde yaygın. Şamanist, dağ, orman, ağaç, su ruhlarına genellikle "yer su" denen Tanrıya bağışlar. Yer su ruhları bağışlayıcı ve koruyucu ruhlardır. Darılmadıkça kanlı kurban istemezler. Müslüman Türkler bununla bir velinin ruhundan yardım isterler. Artık "Yer-Su" Tanrıları gerçek ya da uydurma velilerin mezarlarına yerleşmişlerdir. Böylece şamanlık döneminin paçavralarını almayı sürdürürler. Kimi pınar başlarında görülen çalılar aynı işlevi sürdürürler. Müslümanlığa inanan pek çok insan bunun şamanist bir gelenek olduğunu bilmez.
En yaygın şamanist geleneklerden biri ise yağmur, dolu yağdırma; fırtına çıkarmadır. Şamanlığın bu önemli geleneği "Yada" taşı denen yağmur taşı ile yapılıyor. Gerektiğinde savaşlarda ortaya atılıyor ve yağmur yağıyor, fırtına kopuyor, göz gözü görmez oluyor. Çin kaynakları Göktürklerde bu geleneğin bulunduğunu yazıyorlar. Göktürk hakanı, ya da taşı ile yağmur yağdıran şamanlar gibi, su ve yel yaratır. Bir Budist Uygur yazıtında, su tapınım yerini betimlenir. Uygurlarda su tapınım yeri, toparlak ak renkte bir yerdir. Orta çağ boyunca tüm İslam kaynaklarında İslam bilginlerinde sürekli anılıp duruyor. Bir çok ünlü İslam bilgini bu taşı gördüklerini söylüyorlar. Aralarında taşı İslamlığa bağlamaya çalışanlar da var. İslama bağlamak isteyenler bir de söylence uyduruyorlar. Bu taşı, Nuh peygamber,

ismi azam duasını okuyarak oğlu Yasef'e vermiş. Batı Türkleri yağmur taşını unutmuşlar. Ama yağmur duasını unutmamışlar. Kuraklığın alabildiğince arttığı, umutsuzluğa düşülen yıllarda halk bu inancı İslam inancı olarak yerine getirir.
Şamanik öğeler Orta Asya'ya doğru gidildikçe yaygınlık kazanıyor. Yalnız oralarda bu öğeler kurumlaşamamış. Anadolu da ise kurumlaşma evresine girmiş. Orta Asya Türkleri içinde Şamanik öğelerini en çok koruyan halklardan biri de Kazak ve Kırgızlar. Yoğun şamanik gelenek içinde yaşıyorlar. Müslümanlığa gireli yüzyıllar olmuş. Tüm halk inançlı Sünni Müslüman. Buna karşın Anadolu Alevi inançlarını andıran gelenekler yaşayıp duruyor.
Dinsel menkıbe ve öyküler bile şamanik öğelerle dolu. Hazreti Ali'nin kâfirlerle savaşı, Hasan ile Hüseyin'in öldürülmelerini anlatan şiirsel öyküler, destanlar yine şamanist öğelerle yüklü. Bu kahramanların Kazak ya da Kırgız olduklarına inanıyorlar. Bunların yardımcı ruhları var. Matem yaptıklarında tıpkı Kazak Kırgızlar gibi matem yapıyorlar. Sözgelimi Kerbela olayını anlatan bir öyküde Hüseyin için ruhların yaptıkları yas şöyle anlatılıyor:

Üçüncü kat gök üstünden
Yakasını parçalayıp İsa geldi
İnleyip, yaka yırtıp, feryat edip
İbrahim'le İsmail dahi geldi

Yas töreninde İsa peygamber yakasını parçalıyor. Çünkü Kazak ve Kırgızlarda yas töreninde yakanın yırtılması gerekir.
19.Yüzyıl başında Kazaklar arasında Hazreti Ali ve Kerbela olayı söylenceleri yayılıyor. Bu öykülerde Hz. Ali eski Türk masal kahramanlarında olduğu gibi 7 gün uyuyor. Düşmanla yedi gün, yedi gece vuruşur. Kimileyin kadın düşmanla güreşir. Onu yendikten sonra evlenir. Kazak halk ozanları eski alpların, yiğitlerin yerine Hamza, Ali, Hasan Hüseyin gibi İslam kahramanlarını yerleştirirler. Eski ulusal destanların bir bölümüne İslam giysisi giydirirler. Bu destanlar İslami giysiye bürünerek yaşar. Ayrıca resmi İslamlığın Altay içlerine yayılmasına yardımcı olur. Öykülerin konuları, İran folklorundan alınmıştır. Sünni Kazakların hoşlarına gidecek biçimde işlenmiştir.

Anadolu Türkleri arasında giysinin ters giyilmesi inancı yakın zamana kadar sürer. Genellikle kendine büyü yapılan kişi büyünün etkisine girmemek için giysisini ters giyer. İbni batuta Sinop'ta gördüğü ölüm törenini şöyle anlatır:

"Bu şehre gelişimizin dördüncü günüydü ki, İbrahim Beyin anası vefat etti. Onun cenaze törenine ben de katıldım. Bey, cenazeyi başı açık ve yaya olarak takip ediyordu. Öteki beylerle kapı kulları ise hem başlarını açmışlar, hem de kaftanlarını ters giymişlerdi. Kadı ve hatip efendilerle hocalar ise giysilerini ters giymelerine karşın, başlarını açmamışlar, sarıkları yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamışlardı. Bu çevre halkı arasında yas, kırk gün sürmekte ve her gün sofralar kurularak ziyafetler verilmekte idi ki, bu kez de öyle yapıldı" 139

Al karısı denen kötü ruhun bulunduğu inanç da çok yaygın. Al karısı, albastı, inançları tüm Müslüman Türkler arasında yaygındır. İslamın kaldıramadığı canlı şaman kalıntılarındandır.
Çocuğu olmayan Yakut kadın bir çam ağacına tapınarak dua eder. Benzer inanç da Anadolu'da yaşıyor.
Kurşun dökme yine bunlardan.
Yüzlerce inanç İslam görünümü altında yaşamını sürdürüyor. Zaten inanç da bu.
Alevi inancına göre dedeler peygamber soyundan gelirler. Bu durumda sözkonusu dedelerin Arap olmaları gerekir. Çağların akışı içinde değişik uluslar içinde eridikleri düşünülebilir. Ancak bu kez önemli bir sorun çıkıyor karşımıza. Oldukça sağlam soy kütüklerine dayanarak peygamber soyundan geldikleri belirlenen Haşimi ailesinin Alevi olması gerekir. Gerçi soy zinciri, oldukça karışık ve dağınıktır. Yine de Haşimi ailesinin Peygamberin Ali ile evlenen kızı, Fatima'dan geldiğine inanılır.140 Haşimi ailesi, Haşimi Ürdün Kralı Hüseyin iyi bir Alevi olmalıdır. Ailenin uzun süre Sünniler arasında, inançlarını yitirip eridikleri düşünülebilir. Ancak bu kez başka bir sorunla karşılaşırız. Suriye dışında hiçbir Arap ülkesinde Anadolu Aleviliği görülmez. Oysa Suriye Muaviye egemenliğinin merkezidir. En koyu Sünni olması gereken bir ülkede Alevilik yaşar. Ama doğrudan Hüseyin'in öldürüldüğü, Irak topraklarında Alevilik bulunmaz. Ne Yemen'deki Şii eylemler, ne de Fas'ta ki Ali yandaşlığı Anadolu Aleviliğidir.
Türkiye'de, şeriatçıların yaygın inancına göre Anadolu Aleviliği, Şiiliğin bir koludur. Şiiliğin kurucusu ise İbni Sebe adlı bir Yahudi dönmesidir. İbni

Sebe görünürde Müslüman olmuştur. Sonra Müslümanlığı bozmak için Şiilik fitnesini ortaya atmıştır.
Oysa bir inanç birinin isteği ile kolayca bölünemez. Yüzeysel bakıldığında dinlerin kimi ilkelerde ayrılmalar nedeniyle bölündükleri sanılır. Gerçekte bölünmenin derinlerinde ulusal, kültürel ve ekonomik nedenler yatar. İslamda Şiilik ayrımı ise tümüyle ulusal kimlik arayışına dayanır. Peygamber soyunun ve 12 imamların en ateşli savunucuları İran'dan çıkar. Emevilerin şoven Arap ulusçuluğuna en büyük direniş İran'dan gelir. Bu tümüyle İran'ın köklü bir kültüre sahip olmasından kaynaklanır. Nitekim birçok bilimadamı bu gerçeği doğrular. Sözgelimi Leon Cahen'a göre İran kendi inançlarını olduğu gibi yeni dine (İslama) aktarmıştır. Muhammet Zerdüşt'ün mirasçısı olmuştur.141 İngiliz doğubilimci Arnold'da aynı görüştedir.

Ulusal tapınağın yapısını şimdiye dek elinde tutan soy (Sasaniler) ile birlikte çökmüştür. Sığınacak başka bir merkez kalmadığı için Zerdüşt inancından olanlar eski dinden yeni dine kolay ve yalın bir geçiş yolu bulurlar. Çünkü İranlılar eski din ilkelerinin bir çoğunu, Kur'an'da bulduklarına inanırlar. Ahuramazda'yı Allah, Ehrimen'i İblis görürler. Evrenin altı evrede oluşumunu, melek ve şeytanla eski dinlerine yabancı kavramlar değildir. Cennet ve cehennem ile yeni dinde de karşılaşırlar. İslamla birlikte gelen beş vakit namaz ise, eski kutsal kitapları Avesta'daki günlük beş kez tapınımın yeniden düzenlenmiş bir biçimi gibidir.142
644'lerde 12 yıllık savaş sonunda boylu boyunca İslam yayılmasına uğrayan, devletini ve ülkesini baş döndürücü biçimde yitiren İran'da ulusal ruh, işte bu biçimde Zerdüşt ilkelerini İslama uyarlar. Kimliğini bu yöntemle korumaya çalışır. Bu durum yenik ve çökmüş Sasani ülkesinin ulusal duygularla şiileşmesine neden olur. Gobineau'ya göre İran'ın Sünniliği benimsememesinin tek nedeni, ulusal duygulardır. Gaudefroy-Demombynes İran Şiiliğinin kaynağını şöyle anlatır:

Şii ilkelerinin başarısını, Babil inancının ardılı olmasında aramalıdır. Çünkü Sasani soyu orada kutsal ve Tanrısal bir saltanat üzerine ilkelerini oturtmuştur.

İranlı Şiiler kutsal saltanattan yola çıkarak, halifelik hakkının Hz. Ali soyuna özgü kalmasını savunurlar. Sasanilere, eski Babil'den kalan bu inanç, İslam

giysisi giyerek Şiilikte yaşam bulur. Hz. Hüseyin'in Sasani soyunun son hanı, Yezdicard'ın kızı Şehbanu ile evliliği İran halkının yüreğinde yeni umut ışıkları yakar. İranlılar Şehbanu ile Hüseyin'in soyunu, hep eski sultanlarının ardılı olarak görürler. Böylece İran halkının Hz. Ali soyuna bağlılığı son derece güçlenir.

Araplar, Müslümanlığı İran'a götürdüklerinde, Medayin sarayları ve Giyan Cemşid törenlerinin görkemi karşısında irkilmişlerdir. Eski İran tapınaklarının bilgin ve din adamları olan Mubitler, Müslümanlığın temel düşüncelerini kendi davranışlarına uydurarak, yayarlar. Eski İranlılar, Araplara "tazı" derler. Bu, Arabın vücut özellikleri, hızlı koşması, mücadele azmini de anlatır.143

Sonuçta Müslüman Arap ordularına yenilip bağımsızlığını yitiren İran halkı, İslamı kendine göre ulusal bir din durumuna sokar. Başlangıçta Şiilik gizli bir öğreti gibi İran'da yayılır. 10. yüzyılda Samanoğullarının hoşgörülü yönetimi ile tümüyle ortaya çıkar. 16. yüzyılda Safevilik ile birlikte resmi devlet dini olur.144 Safevi soyunun kurucusu Şah İsmail, bir Kızılbaş olmasına karşın, İran'a Kızılbaşlığı benimsetmeyi başaramaz. Fars kültürü, Türk kültüründen baskın çıkar. Tıpkı dil alanında olduğu gibi, din alanında da yenilenin dinini, yenenin dini eritir. İran Şiiliği, Türk Kızılbaşlığını eritir.

Yakın dönemler, Tahran'ın aydın bayanlarından biri diplomat Yakup Kadri Karaosmanoğlu' na şöyle der:

"Bizim kendimize mahsus binlerce yıllık dinimiz ve törelerimiz vardır, istilacı Arap orduları bize, İslâmiyeti kılıç zoruyla kabul ettirmişlerdir. Gerçi şimdi İranlılar samimiyetle Müslümandırlar. Ateşperestlik devrinden kalma bir çok inanları bu yeni dinimize sokmuş bulunuyoruz. Siz Sünniler buna şialık diyorsunuz. Şialıkta doğrudan doğruya bir tabiat dininin bayramı olan nevruz'un ve ondan beş on gün önce ateş yakıp üstünden atlamak âdetlerimizin, her şeye rağmen vahdânö bir mezhep telâkki edilmesi lazım gelen şialıkta yeri nedir?145 »

Gerçek budur. Şiilik, ilke olarak, tapınım ve inanç bakımından Sünnilikten büyük ayrım göstermez. Şiilik, tavşanı kirli sayma ve yememe bakımından Sünnilikten ayrılır. Tavşan yasağı Musevilikten kaynaklanır. Öte yandan, İslam, Museviliği yadsımaz ki! Musevilikten bir dizi inanç ve tapınımı almakta sakınca görmez. Doğrudan, Muhammet'in uygulamalarında ortaya konan Musevi dostluğu daha sonra Yahudi düşmanlığına dönüşür.

Bu sav tümüyle tutarsızdır. Sünnilik zamanla Arap şovenliğine dayanarak gelişmişse, Şiilik de İran ırkçılığına ve Fars ulusçuluğuna yaslanıp genişlemek ister.146 Şiilikle Anadolu Aleviliğinin kan bağı da burdan gelir. Kökende ikisinin ortak yanı, ırkçı Arap ulusçuluğuna karşı olmalarıdır. Bu birinde, Şiilik öbüründe Alevilik olarak gelişecektir.
Tüm bunlara karşın, Şiiliğin kurucuları Farslar değildir. Şiilik Araplardan çıkmıştır. Ancak, Farslar ulusal duygularını Sünnilikten daha çok doyuran bu mezhebe dört elle sarılmışlardır. Sasanilerden edindikleri kutsal saltanat geleneğini Hz. Ali soyunda sürdürmek istemişlerdir. Söylence kahramanları Zaloğlu Rüstem ile Hz. Ali'yi birleştirmişlerdir, İslam tarihi boyunca İran'ın gelenek görenekleriyle, yaşam biçimi ve sanatlarını bu mezhebe işlemişlerdir. Bu yüzden İran, İslam kültürü içinde Fars kültürü çemberi içine girer.
Şiilik, Ali ve Peygamberin ailesine bağlılık savı ile ortaya çıkar. İslam olup olmadığı bile kuşkulu olan Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin kurduğu Emevi saltanatı, Peygamberin aile bireylerine karşı amansız bir savaş açmıştır. Kine dayalı bu çatışma sonucunda İslam yetmiş üç kola ayrılır. Şiilik bu bölünme sonrası yirmisini çatısı altında toplamayı başarır. Sözde Abdullah İbni Sebe, İslam inançları arasına bir ayrılık sokmayı bu sırada başarmıştır. Müellife diye anılan aşırı bir akımı Şiiliğe sokmuştur. Bu kol Ali'yi Tanrı tanır. Ali yaşamında bu düşünceye karşı savaşmıştır.147 Gerçekte insanı Tanrı sayma inancı da eski dinlerden kaynaklanır. Eski inancın etkin olduğu bölgelerde yandaş bulmuştur.
Şiilikteki Mehdi, kavramının kökeni de çok eskilere iner. Mehdi kavramı "yarının kurtarıcısı" umudu ile ortaya çıkar. Tüm insanlıkta var olan bir umut kavramıdır. Bu özellikte ulusların destanlarında çok açık olarak vurgulanır. Tevrat'ta ahir zaman peygamberi geleceği bildirilir. Bu son peygamber Mesih olacaktır. Mesih gelip, Yahudilerin başına geçecek, Yahudi ulusunu dünyaya egemen kılacaktır. Aynı inanç değişik biçimde Hıristiyanlıkta sürer.
İslamda, eski inançların beklediği "Mehdi" kavramı da İran'da gelişir. İranlı bilginler, Müslümanlığın günün birinde yetmiş üçe ayrılacağını, bunlar arasından bir "fırka-i naciye" (kurtarıcı topluluk) çıkacağını savunurlar. Bilginler peygamberin bir hadisini bu sava dayanak gösterirler. Aynı sava göre, kurtarıcı topluluğun başında Ali'nin değerini bilenler bulunacaktır. Ali bilim şehrinin kapısıdır. Ona el vermeyen, Tanrısal bilime giremez. Ali Allah'ın arslanıdır. Ali, manevi dünyanın aynasıdır. Ali, mezarsız şehittir. Ali

ölüsünü kendi taşıyan gözden ırak olmuş bir kişidir. Beklenilmeye hak kazanandır. Ali gözüken değil, gönülde bulunandır.
Bu duygular, dinlerin kumkuması bir bölgeden kopup gelmiştir. Zerdüşt ve Buda inançlarından esinlenerek, manevi bir veraset yoluna dökülmüştür. Eski İran uygarlıkları ile beslenen bu düşünceler en parlak ve abartmalı bir biçimde, halk ruhunda canlanır.
Mehdi kavramı, Anadolu'da daha değişik motiflerle süslenir. Anadolu Alevisinde Mehdi, elinde hak ve adalet kılıcı taşıyan, vardığı yere bolluklar ve şenlikler götürecek olan güçlü bir varlıktır. Bu yüce varlık, kimsenin hakkını kimsede koymayan, mistik kurallarına sahip çıkacak olan Tanrıdır. Bu kavram Alevi deyişlerinde en güzel sözcüklerle süslenir:

Mehdi dedem gelse gerek
Yüce divan kursa gerek
Haksızları kırsa gerek.

Bu, Anadolu bolluk Tanrılarının nitelikleri ile donatılan yüce varlıktır. Bir yürüyüş eyleyip gelse, Şah gülleri açacak, bol rahmet yağacak, kutlu günler doğacak, Urum'da ağlayan sefiller şad olup gülecektir. Padişah masumları boğdurmayacak, halkın feryadına sağır olmayacaktır. Paşalar hak söyleyen dili kesmeyecektir. Yetimin, yoksulun hakkı yenmeyecek, adalet dağıtanlar haksızlığın kapılarını açmayacaklardır. Zulüm olmayacak, Tanrı adaleti yürüyecektir. Bu Mehdi imam Hasan oğlu , Muhammet Mehdi'dir. 10. yüzyılda yedi (ya da dokuz) yaşında ölmüştür. Ama dünyanın sonunda yeniden gelecektir. O gelince Tanrı düzeni yeryüzüne inecek, kurt kuzu ile gezer olacaktır. Kişi ancak özemeği ile övünecektir. Kimse kimsenin hakkını yemeyecektir. Kimi tokluktan, kimi yokluktan ölmeyecektir.
İslam dininin kendi içindeki sorunları ve çelişkileri, daha sonra etkisini gösterir. Bu özellikle Ali ve ailesine karşı yapılan haksızlıktır. Haklı bir kişiye yapılan haksızlık, Türk ruhunda o kişinin söylencesel bir kişilik kazanmasına neden olur. Nitekim Türk halkı arasında Ali, eski kahramanların kimliğine bürünür. Kimi zaman bir Dede Korkut gibi bilge, kimi zaman Oğuz Han gibi yiğit söylencesel bir kişilik kazanır. Arap şovenizmine karşı İslam içindeki seçenek, hep Ali yandaşlığı olur. Türk belleğinde Ali başka nakışlarla işlenir. Geçmişte iyi, güzel, erdemli ne varsa tümü Ali'nin görüntüsüne yerleşir. Türk destan ışıkları ile donatılan bu Ali, gerçeklerden sıyrılmış, pırıl pırıl bir görüntü biçimini almıştır. Kul Himmet, Ali'nin insanları yiyen devi

bağlayışını, çok ustaca uzun bir deyişte anlatır. Bu deyişin kimi dörtlükleri şöyledir:

Yerde insan, gökte melek yok iken
Kudretten bir nur indi süzüldü
Cümle mahluk kandildeki nur iken
Ayın Ali, mim Muhammet yazıldı.

Ol dem yaratıldı dev ile peri
Kaftan Kafa hükmederdi her biri
Vardı hem onların bir sultanları
Gayet pehlivandı, zurbazu idi.

Üç yüz elli batman gürzü çekerdi
Uzun kargı, Kuh-u Kafi yıkardı
Cümle devler anın hayfın çekerdi
Yedi iklim dört köşede raz idi.

Kaf dağında bir dağ vardı, hurmadan
Ol vakit yok idi, dünyada insan
Gördü bağ içinde bir taze civan
Şad ü hurrem olup gayet sevindi

Nigar mısın deyip sundu elini

Benliğinden geçti sındı halini
Özge bilemedi hiç ahvalini
Tezden hemen yüzüstü yıkıldı

Nice bin yıl geçti, nice bin saat
Yer duruldu, karşı geldi yedi kat
Zahir oldu Ali ile Muhammet
Karşısında dev dirildi, dizildi

Dev de derki "beni aldı bir merak"
Gelemem bir daha menzilim ırak
Aradığım oğlan burada mutlak

Yana yana şu vücudum köz oldu.

Selman donunda da Ali'yi gördü
Dev Muhammet hırkasına sarıldı
Yerde insan gökte melek yok iken
Duyar idim, çok dev başın keserdi

Büyük küçük bu haberi işitti
Ali'nin sırrına kim erdi yetti
Dev Müslüman oldu, sılaya gitti
Cemeat dağıldı, bozuldu.

Deyişteki öğeler Anadolu Alevileri arasında değişik biçimlerde işlenir. Konu genel çizgileri ile şöyledir:

Yerde insan, gökte melek olmadığı dönemde , bir nur süzülüp iner. Tüm yaratılacaklar henüz kandildeki nurdur. O çağda bir devle bir peri yaratılmıştır. Her biri Kaf Dağından Kaf Dağına egemendir. Ama onların bir de padişahları vardır. Padişah üç yüz altmış arşın boyundadır. Görkemi, hiçbir kula benzemez. Yüzü yetmiş yedi arşındır. Baktığı zaman doğudan batıya her yer düz olur. Bu yiğit üç yüz elli batman gürzü çeker. Kafdağında Hurmadan bir dağ vardır. Bağın içinde genç bir çocuk görür. Sevinir, mutlu olur. "Görüntü müsün, sevgili misin" diye elini uzatır. Kendinden geçip bayılır. Yedi günden sonra kendine gelir. Eli bağlı, gözleri kan doludur. Bağlarını çözmesi için, Sultan Süleyman'a başvurur. Süleyman, Dev'e kendisini kimin bağladığını sorar. Dev, akıl mantık alır bir olay olmadığını söyler. Kendisini bir çocuk bağlamıştır. Süleyman bu işin gizemini bildiğini bildirir. O işi yapanın kim olduğumu sezmiştir. Dev'e "Muhammet peygamber var, o gelecek, sorununu o çözebilir" der. Aradan binlerce yıl, binlerce saat geçer. Yer durulur yedi kat olur. Ali ile Muhammet yeryüzünde gözükür. Dev dirilip Muhammet'in karşısına çıkar. Dev kendisini bağlayan oğlanı görmek ister. Oğlanı görünce şaşkınlıktan çığlık atar.

Bu söylencenin değişik anlatıları da vardır. Erzincan yöresinden bir dedeye göre, çocuk, bir devi değil Kaf Dağı'nın ardındaki tüm devleri eğitmiştir. Devler her sabah kalktıklarında Kaf Dağını aşıp Dünya'ya gelmek isterler.

"Ali dünyada mı?" diye sorarlar. "Evet" yanıtını alırlar ve dağı aşma düşüncesinden dönerler.
Ali'nin kendi ölüsünü götürmesi söylencesi de Türk destan ışıkları ile donanmıştır. Olay şöyle geçer:

Ali şehit edilmeden kısa süre önce, oğulları Hasan ile Hüseyin'i yanına çağırır. Yakında bu dünyadan ayrılacağını bildirir. "Ben öldükten sonra, bir deve ile yüzü peçeli biri gelecek. Sizden ölümü isteyecek. Ona karşı koymaksızın ölümü verin. Herhangi birşey sormayın" diye öğüt verir. Gerçekten Ali'nin öldüğü sabah, peçeli bir adam, bir deve ile gelir. Ali'nin ölüsünü deveye yükleyip götürür. Adam gittikten sonra Hasan ile Hüseyin kuşkulanırlar. Pişmanlık duyarlar. Ölünün ardından koşarlar. Peçeli adamın yüzünü görmek isterler. Adam onların kuşkusunu anlayışla karşılar. Yüzündeki peçeyi kaldırır. Deve ile ölüyü taşıyan Ali'dir. Oğullar, ölünün de, peçeli adamın da -kimi anlatılarda devenin de- babaları olduğunu anlarlar.

İster Türk, ister İranlı halklar olsun tümü özbenliklerini Ali yandaşlığında bulurlar. 12 imam ve peygamber soyunun en ateşli savunucuları İran'dan çıkar. Emevi egemenliğini İran yıkar. Abbasileri İran diriltir.
Merv'den çıkan Horasanlı Eba Müslüm Emevi yönetimine son verip Abbasoğullarına verdi. Abbasoğulları zamanında, Müslüman uluslara belli bir özgürlük tanınır. Arap toplumsal ve siyasal baskısı belli ölçülerde kırılır. Arap olmayan Müslüman yazarlar, Araplara karşı kendi ulusal geleneklerini ve tarihsel onurlarını, dillerini savunmaya başlarlar. Bu amaçla kitaplar yazarlar. Buna karşı Araplar da harekete geçerler. İki kesim de birbirini küçümseyen yayınlara baş vurur.
Daha önceki bölümde ayrıntılı biçimde açıklandığı gibi, Türkler öyle davulla, zurnayla İslamı karşılamamışlardır. Türklerin İslamı uzun direnişin sonunda benimserler. Bu süre sancılı ve acılıdır. 642 yılındaki bu karşılaşmadan sonra, Emeviler döneminde Türk, Arap çatışması doruklara çıkar. Emevilerin yıkılması ile Türklerle İslam imparatorluğu arasında bir yumuşama olur. 300 yıl gibi uzun bir süreçte ve ancak 940 yılında bu din değiştirme tamamlanacaktır. Bunun böyle olması da kaçınılmazdır. Tek tek bireylerin olduğu toplumların, ulusların yeni çıkan din, felsefe, sanat gibi alanlardaki akımları ideolojileri hemen benimsemeleri düşünülemez, insanlar ve toplumlar eski alışkanlıklarından, değerlerinden kolay kolay kopamazlar.

İslam yayılması "cihad" diye adlandırılan kutsal savaş ilkesine dayanır. Silahla gelir. Öbür uluslar, İslam'ı seçip Arap imparatorluğuna bağlanacaklardır. Bağımsızlıklarına son derece düşkün Türklerin bağımsız devletlerini kendi elleri ile teslimleri düşünülemez. Kaldı ki Türklerin İslamlıkla karşılaştıkları dönemde Arap imparatorluğunun yönetimini doğrudan Arap milliyetçiliği yapan Emevi ailesi yürütür. Bu ortamda Türklerin gönüllü olarak bağımsızlıklarını bırakıp, Araplara teslim olmaları olanaksızdır. Üstelik din adına bir de Araplara vergi üstüne vergi vereceklerdir.
Tüm bu nedenlerle Türklerin İslama geçişleri uzun bir süreç içinde olacaktır. Bu geçişi Şerafettin Turan üç evreye ayırır.148 Birinci evrede Türkler arasında İslamı bireysel seçişler olur. Bu yaklaşık (642-761) yıllarındadır. ikinci dönemde kimi Türk boyları değiştirir, İslam ordusunda ve yönetiminde görevler üstlenmeye başlarlar (751-868). Üçüncü evrede toplu din değiştirme başlar. İlk İslam Türk devletleri kurulur (868-940). Bu arada eski inançlarla İslam inançları karışır. Yeni bireşimler ortaya çıkar. Gerçekte hiç bir inanç kendinden önceki inancı tümü ile ortadan silemez. Bütün dinler kendilerinden önceki dinlerin inanç ve geleneklerini kendi içlerinde eriterek gelişir. Kitaplı dinlerin hiçbiri, ilkel dinlerin kalıntılarından arınamaz. Kökende kitaplı dinler, bir evrime dayanır. Eski dinlerin töre ve törenlerini yaşatırlar.
Hıristiyanlık, Ortaçağda Luther ve Erasmus gibi büyük aydınlıkçı din adamları yetiştirir. Bu aydınlıkçılar dönemlerindeki dinsel gerilikleri eleştirirler. Hıristiyanlık, dinadamları, boşinançlar bu iki düşünürün ağır saldırılarına uğrar. Her ikisi de bireyin kişiliğinden ve özgürlüğünden yola çıkarlar. Luther bu kişiliğin daha çok Tanrısal yönüne ağırlık verir. Erasmus ise insancıl yönünü merkez alır. Her ikisi de insan ve dinbilimci olarak İncil ve İsa öğretisine büyük değer verir. Luther için kutsal kitaplar herşeydir. Erasmus ise Yunan ve Romalı düşünürlerin birçok yapıtını elden geçirmiştir. Ona göre İncil son sözü söylemez. Bu ilerici çıkışlar sonrasında Luther Roma kilisesinden kopar. Eleştirici düşünceleri ile, Protestan kilisesi adı ile yeni bir kilise zincirinin öncülüğünü yapar. Yenilikçi dinadamları bu çizgiyi daha da belirgin biçime sokarlar. Kalvin'den sonra Erasmus. Luther'i izlemeye karşı çıkar. Luther ile Erasmus'un gezdikleri yerler bakımından bir ayrım bulunur. Yazık ki, Luther çok az ülkeyi gezip görmüştür. Oysa din adamlarının çok yer görmeleri gerekir.

Muhammet, kendisini Yahudi ve Hıristiyan peygamberlerin ardılı gösterir. Bir ayrıcalıkla Muhammet öğretisini, Hıristiyanlığın yayılmadığı bölgelerde yayar, İslam Arapların ve Muhammet'in kişiliğine uygun olduğu için o bölgede çıkar. Ancak asıl belirleyici neden, o bölgede inanç boşluğu bulunmasıdır. Dinsel düşünceler suya benzer. Ulaşılması kolay yere akar.
Hıristiyanlığın yayılmasında olduğunca, İslamın yayılmasında da Yahudilik büyük önem taşır. Dünyada o zamanlar Yahudiler ve dinleri vardı. Mekke ve Medine'de önceleri Yahudi gelenekleri sürdü. Ama sonunda Halk Hıristiyan, Müslümanlar diye ikiye ayrıldı. Hıristiyanlığın sınırı Roma-Yunan kültürünün sınırı oldu. İslamlık ise Türk bayrağı altında Avrupa'ya dayandı, işin en ilginç yanı Hıristiyanlık da İslamda da Yahudilikten kaynaklandı, ikisi dünyada değişik ülkelerde büyük güç odakları oluşturdu, ikisinin de asıl kaynağı olan Yahudilik ise tümden güdük kaldı.
Noel Paskalya, Pingster inançları Batı Avrupa halkları arasında çok önceleri vardır. Paskalya, eski insanların doğaya taptıkları çağdaki evrensel yaz bayramıdır, İsa'dan üç bin yıl önceki, göçebe Yahudi halk bu bayrama "Pesah" adını verirler. Tanrının acımasını sağlamak için, davarların ilk dölünden kurban keserler. Yahudiler Filistin'e yerleşip tarıma başlamalarından sonra, bu kurban törenine hamursuz ekmek geleneği eklenir. Daha sonra bu tören, Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarının mutlu günü anısına dinsel bir bayram kimliğine bürünür. Oysa kökende bu bayram kışın ölüp ilkyazda dirilen doğa Tanrısı adına verilen doğa inancıdır.
Hıristiyanlar bu doğaya tapınım bayramını "kitaba uydurup" İsa'nın ölüp dirilmesi onuruna yapılan görkemli bir dinsel bayrama dönüştürürler. İranlıların Mihrigan ve Nevruz bayramları da aynı kaynaktan gelen bayramlardır. Türkler arasındaki Hıdırellez bayramı da aynı kökendendir. Eski inancın izi, "Hızır" (yeşillik) adına korunmuştur. Türk folklorındaki Hızır-İlyas gelenekleri en eski Mitra kültürünün izlerini taşır.
Bu bağlamda, Roma ve Helen putatapar gelenekleri, Hıristiyan kültürüne sızmayı başarır. Hıristiyan dinadamları halkın eğilimine dayanamayıp putların yerine İsa, Meryem, havari ve azizlerin resim ve yontuları ile birlikte haçı korlar. Böylece Hıristiyanlık, putataparlığın birçok geleneğini kilisenin baş kösesine yerleştirir.149

h. Ekber Şah

Türklerde eski bir dinsel tartışma geleneği olduğunu anlıyoruz. Nitekim 17. yüzyılda Hindistan sarayında benzer bir dinsel tartışmaya tanık oluyoruz. Bu dinsel tartışmaya bir gözatalım:

Ekber, Türk-Hint imparatorlarının üçüncüsüdür. 1542-1605 yılları arasında yaşamıştır. Son derece zeki ve açık zihinli bir kişidir. Çevresindekileri okutarak sürekli tarih, felsefe, din kuralları üzerine bilgiler edinir. Mistik ruhlu bir yapıdadır. Hindistan gibi dünyanın büyük dinlerinin karıştığı bir ülkede dinsel inançlara ve çatışmalara büyük ilgi gösterir. Ta başlangıçtan beri en içtenlikli dileği çeşitli din ve mezheplerle ırklar arasında hoşgörüye dayalı dostluk kurulmasını düşlemektedir. 1573'lerde Ekber'de İslam'a karşı kuşkular beliriyor, iki üç yıl sonra sarayında bir divan yaptırıyor. Buraya ibadethane adını veriyor. Gerçekte buranın tapınakla bir ilgisi bulunmuyor. Burda dinsel tartışmalar yapılıyor. Buraya şeyhleri, seyitleri, bilginleri ve saray mensuplarını, din ile ilgilenenleri topluyor. Tartışmalar düzenliyor. Başlangıçta bu tartışmalara salt Müslümanlar katılıyor. 1576'da da Hacca gitmek istiyor, ama caydırıyorlar. Ancak bilincinde kuşkular sürekli cirit atıyor. Bir süre sonra et yeme alışkanlığını bırakmak istiyorsa da başaramıyor. Aynı dönemde bir ırmak kıyısında sürek avı düzenliyor. Av dört gün sürüyor. Birçok hayvan öldürülüyor. Dördüncü gün çember daraltılıyor. Ortaya sıkıştırılan hayvanların toptan öldürülmesi başlıyor. Bu anda Ekber Han birden bire avı durduruyor ve canlı yaratık öldürmeyi ya da yaralamayı yasaklıyor. Av olayından sonra dinsel tartışmalar yeniden başlıyor. Dinsel tartışmaya ilk kez Hıristiyan, Hindu, Zerdüşt, Sabiler katılıyor. Zerdüşt dinbilgini Mahyarci tartışmaların en etkin kişisi oluyor. Ekber üzerine de etkileri açıktan seziliyor. O günlerde güneşe tapınım ve kandil yanımında törenler yapılması buyruluyor. Kimileri Ekber'in Zerdüşt olduğunu sanıyorlar, sultan onları yine yanıltıyor ve bir mevlüt gününde hutbe okuyor. Ardından ise bir Hıristiyan heyetini içtenlikle karşılıyor. Oğullarının da Hıristiyanlığı öğrenmesini buyuruyor. Hıristiyanlar sultanı kazandıkları için büyük umut bağlıyorlar, ama bu umutları boşa çıkıyor, çünkü Ekber Şah İslama olan bağlılığını sürdürüyor.

Ama Ekber, İslam, Hindu, Cayni, Zerdüşt, Buda ve Hıristiyan dinlerinin ilke, kural ve törenlerini artırıyor. Her biri üzerinde uzun uzun düşünüyor. Herbirini yeterli ve ve doyurucu buluyor. En çok İslamlığı beğeniyor, ama din bilginlerinin biçimciliği ve hoşgörüsüzlüğü yüzünden ondan da soğuyor. Öte yandan Zerdüşt, hindu, cayni dinlerinin de bir çok ilkesini beğeniyor. Ancak hiç birine girmiyor. Sonuçta tüm dinlerin bileşiminden oluşan bir din

ortaya atıyor. Buna "ilahi din" diyor. Yeni dinin açıklanması için büyük bir meclis topluyor. Orda dinler arasındaki ayrılıklara değiniyor. Dinsel kavgaların kötülüklerini anlatıyor. Tüm dinlerin bir olacağı, ama hiçbirinin yitip gitmeyeceği bir dinde birleşmelerini savunuyor. Böylece Tanrı gerçekleşmiş olacaktır. Böylece insanlar barışa, ülkeler güvene kavuşmuş olacaktır. Bu yeni dinsel arayışın önemli bir yararı oluyor: Hinduların kocaları ölen kadınları yakma ve küçük çocukları evlendirme törelerini de yasaklıyor.
Ekber Şah öz dinini yaymak için az çok uğraş veriyor. Ama zora baş vurmuyor. Süt kardeşini de bu dine kazanmak istiyor. Ama sütkardeşi bu baskılara dayanamayıp Mekke'ye kaçıyor. Ancak Mekke'de gördüğü aç gözlülükten tiksiniyor. Hac dönüşü o da Din-i İlahiyi seçiyor. Ama Din-i İlahi'yi seçenlerin sayısı birkaç bini aşmıyor. 1605'te Ekber'in ölümü üzerine Din-i İlahi tümden ortadan siliniyor .
Niyazi Berkes bu olaya biraz daha iyimser bakar. Ona göre Ekber resmi ulemanın eline girmemiş bir hükümdardır. Hindistan gibi dinler kumkuması bir ülkede, "din nedir", "neye yarar" "neye yaramaz" sorularını soracak ölçüde açık kafalıdır. Ekber, Çişti tarikatının, Nakşibendilik karşısında yeniden dirildiği dönemde o tarikatın o zamanki ünlü adamı Şeyh Selim'e katılmıştır. Çiştilik o dönemde bağnaz ulemadan çok, Hinduları kendisine çeken bir yol olmuştur. Ekber bunu siyasal imparatorluk birliği yaratma, amacıyla kullanmak ister. En çok ticaret, tanıma ve belki de misyonerlik amaçlarıyla Ekber gibi kendini dünyanın en güçlü imparatoru sayan bir kişinin bu adamların din savlarını tanımak istemesini sapıklık görmez. Berkes, Ekber'in kendine taptıran bir din kurduğuna ve onu yaydığına inanmaz.150
Toplu olarak değerlendirecek olursak, yeryüzünde dine böylesine ilgili ulus pek azdır. Türk kimliği, bilinmeyeni açıklama çabasındaki inançlara, her dönemde büyük ilgi duyuyor. Son durak olacak İslamlığı bulmalarına değin, birbiri ardına dünyanın bütün dinlerini deniyorlar. Din, inanç bağlamında sonuna değin hoşgörülü yaşıyorlar. Ayrı ve çeşitli dinsel anlayışa bağlı kalmakla yetinmiyorlar. Birbiri ardına çeşitli dinlere giriyorlar. Büyük ülkelerin halkları arasında ayrı dinsel inançların insanları oldular. Kendilerine uygun görmedikleri dini bırakıp, yerine uygun bulduklarını almakta sakınca görmüyorlar. Değişik din ve mezhepte olmayı düşmanlık ya da yabancılık nedeni saymıyorlar. Müslüman olmalarından sonra bile, öncekinde olduğunca sık olmamakla birlikte, öbür dinsel inançlara ilgi

göstermeyi sürdürüyorlar. Dinsel metinleri dillerine çeviriyorlar. Tanrıbilimcilere sorular soruyorlar. Dinsel konularda tartışmalı söyleşiler düzenliyorlar. Bu toplantılara, değişik dinsel inançlardan olabildiğince çok sayıda sözcü çağırıyorlar.
Sonuçta Türk ruhuna inanç bakımından kökende evrensellik egemen. Bu anlayışa göre, tüm inançlar, bir arada, barış içinde kesinlikle yaşayabilir ve yaşamalıdır. Savundukları görüş budur. Anlayışları çağdaş laiklik kavramına yakın bir düşüncedir. Fransız bilimadamı Jean-Paul Roux'a göre "Bu onların uygarlığa en büyük katkılarından biri olmuştur."151 Bu ilgi nedeniyle Türkler pekçok dini denemekte sakınca görmezler, işin ilginç yanı, Türklerde dini halktan çok beyler seçer. Bu durumu Şevket Süreyya Aydemir şöyle açıklar:

Bu bizim ulus topluluğumuzun bir özelliğidir. Tarihimizin akışı böyle bir özelliği geliştirmiştir. Çağlarca içinde yaşadığımız yayla ve ordu yaşamı, bizde toplumsal bir buyurum (komuta) ve disiplin düzenini her şeyin üstüne çıkarmıştır. Bu toplum vicdanını temsil edecek otorite bir hakan mı olur, bir şef mi yoksa bir kurultay mı? Elverir ki iradesini tüm ulusa egemen kılacak bir makam bulunsun... O zaman ondan gelecek yasalar tüm yaşam düzenini bile değiştirse bunlar, ulusun ruhuna bir su gibi kolayca akarlar.
Hatta yukardan gelen bu iradeyi, bizim önceden sezmemize, ya da onaylamamıza da gerek yoktur. Biz padişaha bağlı görünürken bize "Padişahını at" derse, biz şapkadan nefret ederken o bize "Şapka giyeceksin" derse, biz kadınlarımızı kafes arkasında saklarken o bize "Kadınlar günlük yaşama karışacak" derse her zaman onun dediği olur. Bizde gelişmenin tarihsel çarkı öyle görünüyor ki budur. " 152

Yazarın yargısı şudur:
"Türkiye'de her türlü devrim olur, ancak yasa yoluyla!.
Böylesine hoşgörülü bir ulus, nasıl oluyor da günümüzde bağnaz bir toplum yapısı gösteriyor?
Bu, Doğu toplumlarını saran yüzlerce yıllık ortaçağ dumanından kaynaklanır. Şevket Süreyya Aydemir ve Niyazi Berkes gibi değerli araştırmacılar bu toplum yapımızı iyi görmüşlerdir. Tüm ilerleme çabaları karşısına sürekli "din elden gidiyor" savı ile karşı çıkılmıştır. Söz gelimi şu satırları 1958 yılında Niyazi Berkes Pakistan'dan yazıyor:

Sakallı, hacıbaba kılıklı binlerce insan çayhanelerde. Yattığı yerde başparmağı ile gramofon çalanlar. Sokak kenarına apaçık oturup işeyen, aptestini yapanlar. Böylesini Karaçi'de ilk gördüğüm zaman gözlerime inanamamıştım da "Ne yapıyor bu adam orada?" demiştim. Daha dikkatle bakınca anladım; herif oturmuş yapıyor gelenin geçenin önünde. Keyli keyfli seyrediyor gelip geçenleri.
Halbuki oradaki o yol bir asfalt yoldu. Ama kaldırımı yok. Asfalt boyunca koyu mavi renkli bir çirkef deresi akıyor. Adam başına çirkefin içine iyi rastlatılamamış insan pisliği kulecikleri. Çirkef ve sidik kokusu. Sorma.
Bunları sana yazıyorum. Buranın aydınlarına söylesem beni katlederler. En insaflısı "Yok böyle şey; yanlış gördün" der de seni bir de kör, yalancı, müfteri yerine kor.
İşte bunların İslam medeniyeti dediği şey bunlar. Bunların üstüne "İslami Devlet" kuracak. Kanunlar Kıır'an ve Şariat'a göre olacak!
Üniversitelerdeki birçok hocalar (ki çoğu Oxford'da, Cambiridge'de, pek azı Almanya'da okumuş kişilerdir) böyle bir İslami devlet kurmuş olmanın ideolojisini tartışıyorlar harıl harıl. Dinlediğim bazı konuşmaları bana zırdeli saçması gibi geldi, zaman zaman. Bunlar da dış görünüşlerinden bir âlem. Kimi fesli, kimi siyah kalpaklı. Kimi sakallı, kimi sarıklı. Birkaçı da kınalı. Bazıları hacı-babalara benzer. Ama hepsi "doktor". Bazıları "allâme". Bizde bu kelime hafif tertip alay manası taşır. Bıırda öyle değil. Bizdeki "Ord.Prof.Dr." gibi olanların mukabili, ama "İslami Devlet" ideolojisi bahsinde hepsini geride bırakmış olması şart!
Üniversitelerin dışındaki "allâme"ler daha çok. istediklerini yaptıracak güçte kişiler. Bunların bir tanesi (çok gürültülü bir adı vardı, ama unuttum. Meselâ "İftiharı-ı islâm", "Allâme-i cihan" cinsinden adlar. Çok olduğu için bu anlatacağımın adının hangisi olduğunu aklımda tutamadım) evet, bu allâme bir gün Mc Leod Bulvarı gibi bir bulvarın ortasında değneğini dikmiş:
-Dün akşam rüyamda bana malum oldu; şeyh bilmem kim hazretleri hurda yatıyor- demiş.
Haddin varsa "hayır" de. Herif oraya bir türbe mi, zaviye mi neyse yaptırmış, insafına kalmış bir şey.
Okumuş aydın kişiler anlatıyor bunları bana. inanamıyorum anlattıklarına.
-Olur mu böyle şeyler?- diyorum.
-Olur- diyorlar.
Bu din "allâme"lerinin asıl rolünün ne olduğunu yavaş yavaş anlıyorum. İslami Devlet totalitaryanizmin din terörcülüğü. Bunların sürdürdüğü terör

sayesindedir ki, üniversitede konuştuğum hocalar o kadar zırva konuşuyorlar. Öyle konuşmayanların vay haline! Yoksa, bu hocalar arasında akıllı, bilgili kişiler var. Belki de çok. Ama açıkça fikir özgürlüğü yok.
Üstelik, İslâmi Devlet ideolojisi üstüne bir tartışma başladığı zaman öyle bir yarış başlıyor ki sorma. Bu ideolojiyi kim en çok boş lafla, kim en çok demagoji ile, kim en çok Batı medeniyetine söverse en çok o meşhur olur.
Bu itibarla bana öyle geliyor ki, Almanya'larda okumuş profesörlerin o kadar saçma şeyler söylemeleri cahillikten değil, korkudandır.
Düşün bir kere, Enver, eğer günün birinde bu Menderes devri gibi başlangıçlara gidilir de bu din "allâme"lerinin kafasındaki kişiler meydanı alırsa Türkiye'de de böyle şeyler olacak. Takkeli din politikaları türeyecek. Şeriat devleti lafları başlayacak. Atatürkçülük, laiklik gibi laflar ağıza alınamayacak. Şeriatçıların dediklerine aykırı laf edenler gâvur, kızıl, komünist olacak. Zaten şimdiden böyle kişilere "Sol" denmiyor mu? Bizler iki yıl gazetelerde "solcu profesörler" diye sergilenmedik mi? Bir gün gelecek bütün aydınlar aynı damgayı yiyecekler. Çünkü biliyorum ki nasıl Pakistan'da sana anlattığım hallerin toplumda kökleri varsa, bizde de tohumları vardır. Ve bir gün gelecek bu tohumlar yeşerecek; Pakistan'da olduğu gibi aydınlar saçmalar ya da susarsa bu yermeler boy verecek. Artık tahmin et, ortalığı kapsayacak hezeyanları." 153

Toplumbilimci Niyazi Berkes'in Pakistan'dan anlattığı durumların Türkiye'de de tohumları vardır. 1958 yılından 1995'le köprülerin altından çok su geçmiştir. Devlet, "Yeşil Kuşak" önlemi ile Komünizme karşı bir cephe oluşturmak istemiştir. Amerika'nın denetiminde Komünizme karşı, en etkin güç olarak "Türk-İslam" bileşimi ortaya atılmıştır. Ne ölçüde İslam, ne ölçüde Türkçü olduğu bir türlü anlaşılmayan bu düşünce, devletin eğitim izlencesini oluşturmuştur. Kısa süreli, ucuz siyasal başarı yöntemi biçiminde gelişmiştir. Liberal sağcı partilerden seçilen taşralı politikacıların seçim bölgelerine en kolay ulaşma aracı din sömürüsü olmuştur. Ancak taşrada sıra bekleyen ağzı kalabalık politikacılar her zaman kamutaydakileri geri bırakmışlardır. Gittikçe artan bu geri dönüşler sonucu Sivas'ta Madımak oteli yakılıp içindeki yazar ve sanatçılar öldürülebilmiştir. Prof. Berkes'i 1959 Martında Pakistan'da şaşırtan olaylar Türkiye'de yaşanır olmuştur. Bu kez kendi kendimize şu soruları sormanın zamanı gelmiştir:

"Maddi medeniyetin asfalt yolları, demiryolları, limanları, madenleri, fabrikaları ve üniversiteleri ile yayıldığı bir ülkede kafalarda ve toplum yapısında neden hiçbir devrim olmamıştır? Nasıl oluyor da çağdaş uygarlıkla ortaçağ bu ülkede kucak kucağa? Nasıl oluyor da gerilik namına ne varsa -büyük ve derin bir toplumsal devrimden başka kurtuluş yolu kalmamış bir ülkede- baştacı edilen değerler haline getiriliyor? Gelecekte bunun içinden nasıl çıkılacak? Meselâ, şimdi Ramazan. Üniversitede çoktan hazırlıklar başladı. Merakla takip ediyorum. Rektörün yazılı talimatını okudum. Yatılı öğrenci yerlerinde sabah, öğle yemeği yok. Oruç mecbur. Profesör toplantılarında çay, kahve, sigara, su yasak. Radyo çalınmayacak. Mahallin Komünist Partisi'nde resmen üye olan profesörler var. Hepsinin kanları "purda" altında ve oruçlu. Kendileri de bu kafada. Peki, böyle bir dualizm nasıl mümkün oluyor? Bana öyle geliyor ki, bizde bir Atatürk gelmeseydi ve onun evveliyatı olmasaydı, biz de tıpkı böyle olacaktık. Nitekim bugün bu istikamete doğru gitmiyor muyuz? belki bir gün gelecek bizde de kızlar üniversiteye çarşafla gelmeye zorlanacak. Şimdiden kızların imtihana gireceği yerler perdelerle kapatılmaya başladı. "Purda" altında olan kızlar -olmayanlar daha çok- perdeli talika arabalı ile bile derslere girmekten muaf. Evlerine hususi muallimler gidiyor, imtihanlara hazır hale geldiklerinde perdelerle sımsıkı kapalı arabalar içinde gelip bu perde gerili yerlerde imtihana giriyorlar. Demokrasi var ya, kimsenin keyfine karışılmaz. Benim ders verdiğim sınıfta "çadır" denen örtü altında üç tane kız öğrenci var. Ne yüzlerini gördüm, ne de bir kere olsun seslerini duydum. Sınıfta ayrı bir yerde oturuyorlar. Zil çalınca önce onlar çıkıyor, sonra erkek öğrenciler."
154

1990 Türkiye'sinde, 1958-59'larda Pakistan'da yaşanan tüm olaylar yaşanır olmuştur. Laik devlette din dersi zorunlu kılınmıştır. Türk'ün kamutayında Atatürk'e en ağır hakaretler yapılabilmiştir. Devletbaşkanı koltuğunda oturan bir kişi, gericiliğin sembolü durumuna gelmiş bir meczupun mevlüdüne telgraf yollamıştır. Cuma namazları saatlerinin dinlence dilimine alınması için, kolej çıkışlı, uygar görünümlü bir saylav yasa önerisi sunmuştur. Atatürk'ü gerici sayan solcular, Atatürk devrimlerinin durağanlığından söz etmeye başlamışlardır. Tüm bu ortamda Niyazi Berkes gibi isyan edip şöyle seslenmek geliyor:

"Ey Atatürk nerdesin? Yetiştirdiğin kuşağından olanlar ancak Şark diyarına geldikleri zaman mı seni daha iyi anlayacaklar? Senin, hani o damarlarındaki saf kanla öğündüğün gençlerin kimileri şimdi benim gördüğüm gerilikleri getirme istikametine şimdiden dönmüş değiller mi? Aman, buralara gelmesinler seni anlamak için. Öyle marifetler öğrenebilirler ki, senin adını Türk tarihinin sayfalarından bir daha okunmayacak derinlikte kazıyacaklar. Daha şimdiden hissediyorum ki, tuttukları yol Türkiye'ye de aynı şeyleri getirmeye doğru gidiyor. " 155

NOTLAR

1 Şerif Mardin: Din ve İdeoloji, İstanbul 1983, s. 54
2 Şevket Süreyya Aydemir: Suyu Arayan Adam, İstanbul 1967, s. 400
3 İsmet Bozdağ: Kemal Tahir'in Sohbetleri, Ankara 1980, s. 146 10
4 Şerif Mardin: y. a. g. e., s. 24
5 İbrahim Kafesoğlu: Eski Türk Dini, 1980, s. 14
6 Sedat Veyis Örnek: 100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, İstanbul 1977, s. 38-39
7 İbn Fazlan Seyahatnamesi (Hazırlayan: Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s. 43
8 İbrahim Kafesoğlu: y. a. g. e., s. 17-21
9 İbrahim Kafesoğlu: y. a. g. e., s. 49
10 İsaac Asimov: "Boş İnançlar ve Bilim", Bilim ve Sanat, sayı 38, Ankara, Şubat 1984, s. 23
11 Emel Esin: "İslamiyetten Önce Eski Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1975 s. 94
12 Emel Esin: y. a. g. y., s.102
13 K. Dietrich: Byzantinische Quellen zur Lander und Völkerkunde, Leipzig 1912'den aktaran Emel Esin y. a. g. y., s.101
14 W. Eberhard: "Eski Türk Dini", Türk Dili Edebiyatı Dergisi XIII, İstanbul 1964, s. 87
15 İbrahim Kafesoğlu: Eski Türk Dini, İstanbul 1980, s. 43-44
16 Abdülkadir İnan: Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976 , s. 165
17 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 31-38

18 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 165
19 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 122
20 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 38-40
21 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 40-41
22 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 41-44
23 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 116
24 Emel Esin: İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1975, s.104
25 Emel Esin: İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1975, s. 59
26 Emel Esin: y. a. g. y., s. 62
27 Emel Esin: y. a. g. y., 133
28 Şinasi Tekin: Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilişinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1962, Ankara 1962, s. 5
29 Zekeriya Kitapçı: Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya 1988, s. 63
30 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 61
31 Emel Esin: y. a. g. y. ,s. 124
32 Zekeriya Kitapçı: Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler, İstanbul 1986, s. 64, Zekeriya Kitapçı: Türkistanda İslamiyet ve Türkler: Konya 1988, s. 95-96
33 İsmail Hami Danişmend: Türklük Meseleleri, İstanbul 1966, s. 76-78
34 İlhan Arsel: Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul 1977, s. 77-78
35 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e, s. 88
36 Arthur Koestler: Onüçüncü Kabile, İstanbul 1976, s. 74-76
37 Şemseddin Günaltay, TTK, Belleten, c. VII, sayı 25
38 İlhan Arsel, peygamberlik sanatının Araplarda bir meslek olduğunu söyler. Gerçekten,. Muhammet'ten sonra da Arabistan'da bir dizi peygamber ortaya çıkar. Bahriye Üçok "İslamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler", İstanbul 1982, kitabında Muhammet'ten sonra ortaya çıkan peygamberleri sıralar. Yazara göre, gerçek peygamberle, yalancı peygamberleri birbirinden ayıracak tam ölçüt bulunmaz. Yaklaşık olarak gerçek peygamberleri şöyle tanımlar: Öldükten sonra da eseri yaşayan, fikirleri büyük kütleleri hakimiyeti altına alan ve eserlerinin izleri hiçbir suretle silinip kaldırılması mümkün olmayan kimseler gerçek peygamberlerdir. Sahte peygamberlerin en tehlikelisi ve ilkeli Yemenli Esved'dir. Esved'in olağanüstü yetenek ve becerileri bulunur. Kahinlik bilir, güzel konuşur, hokkabaz ve ipnotizmacıdır

(s. 38-39). Müslümanlar kendi dinini yayan Esved'i, zor bir suikast sonucunda öldürebilirler.
39 Auguste Bebel: Hz.Muhammed ve İslam Kültürü, İstanbul 1987, s. 16
40 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 24
41 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 26
42 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 33
43 Bernard Lewis: İslam'ın Siyasal Söylemi, İstanbul 1993, s. 46
44 Leone Caetani: İslam Tarihi, (Çev. Hüseyin Cahit), C. 3, s. 244, Aktaran İsmail Habib, Avrupa Edebiyatı ve Biz, c. l, s. 188, İstanbul 1940 Aleviler yolkardeşliği kurumunun bu olaydan kaldığına inanırlar.
46 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 34
47 İlhan Arsel: Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul 1977, s. 397
48 L. Ligeti: Bilinmeyen İçAsya,I, Ankara 1970, s. 172
49 İlhan Arsel: y. a. g. e., s. 174
50 İlhan Arsel: y. a. g. e., s. 45
51 Süleyman Ateş: Kur'anı Kerim ve Yüce Meali, Ankara 1975, s. 21
52 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 22-23
53 Süleyman Ateş: Kur'anı Kerim ve Yüce Meali, Ankara 1975, s. 21
54 İsmail Habib: Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul 1940, s. 202-203
55.İsmail Habib: y. a. g. e., s. 203
56 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 38
57 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 36
58 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 21
59 İsmail Habib: Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul 1940 s. 191
60 İsmail Habib: y. a. g. e., s.192
61 Muazzez İlmiye Çığ: Kutsal Kitapların Sümer'deki Kökleri, Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı 9, Mart 1995, s. 89.
62 Turan Dursun: Din Bu 2, Tabu Can Çekişiyor, İstanbul 1991, s. 209.
63 İlhan Arsel: Aydın ve Aydın, İstanbul 1993, s. 107
64 İlhan Arsel: y. a. g. e., s. 107
65 Muazzez İlmiye Çığ: Kutsal Kitapların Sümer'deki Kökleri, Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı 9, Mart 1995, s. 11
66 Muzazzez İlmiye Çığ: y. a. g. y., s 12
67 Noah Kramer: Tarih Sümer'de Başlar, Ankara 1990, s. 96-98
68 Muazzez İlmiye Çığ: y. a. g. y., s. 15
69 Muazzez İlmiye Çığ: y. a. g. y., s. 15
70 Muazzez İlmiye Çığ: y. a. g. y.,s. 16

71 Muazzez İlmiye Çığ: y. a. g. y., s. 15-16
72 Cemil Sena: Hazreti Muhammed'in Felsefesi, İstanbul 1989, s. 40-44
73 Cemil Sena: y. a. g. e., s. 42
74 Corci Zeydan: İslam Medeniyeti Tarihi (Çev. Zeki Megamiz) C. 4, İstanbul 1978, s. 50
75 Aytunç Altındal: Laiklik, İstanbul 1986, s. 40-42
76 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 45-46
77 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 36
78 Auguste Bebel: y. a. g. e., s. 36
79 Auguste Bebel: y, a. g. e., s. 43
80Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 44
81Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 44-45
82Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 47
83 Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 99
84 Bernard Lewis: İslamın Siyasal Söylemi, İstanbul 1993, s. 80
85 Ali Mazaheri: Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, İstanbul 1972, s. 51
86 Corci Zeydan: y. a. g. e. s. 79-84
87 Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 159
88 Şemsettin Günaltay: TTK Belleten c. VII, sayı 25'den Cemal Kutay, Müslüman Kardeşler Hareketi, İstanbul 1977 s. 133-134
89 Emel Esin: İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978, s. 144
90 Esin: y. a. g. y. , s. 28
91 Zekeriya Kitapçı: Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya 1988, s. 59
92 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 76
93 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 76
94 L. Ligeti: Bilinmeyen İç-Asya I, İstanbul 1970, s. 172
95 Abdülkadir İnan; Eski Türk Dini Tarihi, Ankara 1976, s. 189
96 Abdülkadir İnan: y. e. g. e. , 189-190
97 Bahriye Üçok: a. g. e., s.54
98 Zekeriya Kitapçı: Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya 1988, s.99
99 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 216-217
100 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 190
101 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s..220
102 H. A. R. Gibb: Orta Asya'da Arap Füttühattı, İstanbul 1930, s. 37-38
103 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 221

104 Taberi"den aktaran Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 102 ve Erdoğan Aydın: Nasıl Müslüman Olduk? ,Ankara 1994, s. 71
105 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 191
106 Bahriye Üçok: y. a. g. e., s. 55
107 Bahriye Üçok: İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler, Ankara 1983, s. 53
108 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e. ,s. 120, Kitapçı Buhara halkının bu tutumunu gayri samimi bulur. Erdoğan Aydın, İçi yanarak şeriatçının Türkün direnişini kınamasını eleştirir: Erdoğan Aydın: y. a. g. e., s. 75
109 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 121. Erdoğan Aydın, Kitapçı'nın Naraşi'den aktardığı bu bilgileri, Kitapçının onaylayıcı anlatımı karşısında yer yer kendini tutamayıp isyan eder!
110 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 125
111 Abdülkadir İnan: y. a. g. e., s. 193
112 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 145
113 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 147
114 Zekeriya Kitapçı: y. a. g. e., s. 152
115 Bahriye Üçok: y. a. g. e., s. 54
116 H. A. R. Gibb: y. a. g. e. s, 39
117 H. A. R. Gibb: y. a. g. e., s. 53
118 A. R. Gibb: y. a. g. e., s. 62
119 Bahriye Üçok: İslam Tarihi, Ankara 1983, s. 56
120 Emel Esin: y. a. g. y., s. 147
121 L. Ligeti: a. g. e. I, s. 173
122 Ali Mazaheri: y. a. g. e, s. 188
123 Corci Zeydan: y. a. g. e., s. 257
124 İsmail Habib: Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul 1940
125 Ali Mazaheri: Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, İstanbul 1972, s. 55
126 Emel Esin: y. a. g. y. ,s. 163-164
127 Emel Esin: y. a. g. y., s 161-162
128 Emel Esin: y. a. g. y., s 161
129 İlhan Arsel: Arap Milliyetçiliği ve Türkler,lstanbul 1977, s. 287
130 Bernard Lewis: y. a. g. e., 13
131 Besim Atalay : Divan-ü Lügat İt Türk Ankara 1975, s. 4
132 Besim Atalay: y. a. g. e., s. 35
133 Mustafa Canpolat: "Divan-ü Lugat-it Türk'te Şamanizmin İzleri", Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı, 1974, Ankara 1975, s. 22, Abdülkadir İnan:

"Divan-ü Lugat-it Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler", Eski Türk Dini Tarihi, s. 129-136.
134 Ahmet Yaşar Ocak: Babailer İsyanı, İstanbul 1977, s.90-95
135 Cemal Kutay: Müslüman Kardeşler Hareketi, İstanbul 1977, s. 215
136 Bartold: Bermekiler, İslam Ans. İstanbul 1993, c. 2, s. 561
137 Abdülkadir İnan: Kur'an'ı Kerimin Türkçe tercümeleri üzerine bir inceleme, Diyanet İşleri, Ankara 1961
138 Bahriye Üçok: y. a. g. e., s. 55
139 İbni Batuta Seyahatnamesi, (Haz. Ramazan Şeşen). İstanbul 1976, s. 65
140 Şevket Süreyya Aydemir: Enver Paşa 3, İstanbul 1972, s. 288
141 İsmail Hami Danişmend: Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, Konya 1978, s. 46
142 İsmail Hami Danişmend: y .a. g. e., s.46-47
141 İsmail Hami Danişmend: Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, Konya 1978, s. 46
142 İsmail Hami Danişmend: y .a. g. e., s.46-47
143 Cemal Kutay: y. a. g. e., s. 190
144 İsmail Hami Danişmend: y. a. g. e., s. 48
145 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Zoraki Diplomat, İstanbul 1984, s. 377-378
146 Cemal Kutay: Müslüman Kardeşler Hareketi, İstanbul 1977, s. 186
147 Cemal Kutay: y. a. g. e., s. 187
148 Şerafettin Turan: Türk Kültür Tarihi, Ankara 1990, s. 113
149 Abdülkadir İnan: Eski Türk Dini, İstanbul 1976, s. 176-177
150 Niyazi Berkes: Asya Mektupları, İstanbul 1975, s.100
151 Jean-Paul Roux: Türklerin Tarihi, İstanbul 1989, s. 34-35
152 Şevket Süreyye Aydemir: Suyu Arayan Adam, İstanbul 1967, s. 399-400
153 Niyazi Herkes: Asya Mektupları, İstanbul 1976, s . 28-30
154 Niyazi Berkes: Asya Mektupları, İstanbul 1976, s. 199-200
155 Niyazi Berkes: y. a. g. e., s. 65